UNIVERSAE
CAMPANIAE FELICIS

ANTIQUITATES

A

MARIANO DE LAURENTIIS

ELUCUBRATAE.

PARS PRIOR.

NEAPOLI,

TYPIS RAPHAELIS MANSII

MDCCCXXVI.

REVERENDISSIMO, ET ILLUSTRISSIMO DOMINO

MICHAELI ARCHANGELO LUPOLI

ARCHIEPISCOPO COMPSANO.

PRAESUL AMPLISSIME,

Fuit quovis tempore in more positum apud scriptores, ut quoties aliquid operis in lucem edendum statuerent, Viris virtute praestantibus, et in Republica literaria pollentibus dedicarent. Atque id non alia de causa factum est, nisi ut horum virtutes, et auctoritas nonnunquam illos ab invidiae morsibus, atque Aristarchorum censuris indemnes praestarent. Quapropter cum vellem meos de Campaniae Antiquitate libros in lucem proferre, Tu Praesul Amplissime, mihi statim occurristi, cui dedicandos satagerem. Cui enim tua non dicta virtus, et in rerum philologicarum, et

sacrarum μεγίστη γνῶσις, dum tot annis non solum apud nostrates, verum etiam apud exteras gentes pro tuis doctis, et laboriosis operibus tam cognitus es, quantum praeteritis temporibus praeclari, et eruditi quique homines extitere?

Tu inter Praesules Neapolitani Regni doctissimus iam triginta prope annis sacra Infula donatus ab optimo Rege Ferdinando I Borbonio primum ad Ecclesiam Pelusianam regendam, deinde ad Archiepiscopatum Compsanum evectus fuisti.

Sub tanti igitur Viri auspiciis, ac tutela hoc opus, quod non paucorum annorum labore mihi stetisse fateor, securum laetumque lucem adspiciet. Ac sicuti Luna notho lumine splendet: ita hoc opus per se obscurum perpetuo maneret, nisi tuarum spectatissimarum virtutum fulgore, tuique Nominis radiis inlustraretur.

Excipe igitur, Praesul Amplissime, hoc tenue munus, quidquid, et qualecunque est, ac tuis suffragiis, tuoque patrocinio fove atque tuere.

Nomini tuo addictissimus

Marianus de Laurentiis.

PRAEFATIO

IN CAMPANIAE REGIONEM.

In dubium vertendum haud arbitror, Italiam terrarum orbis praeclarissimam esse regionem. Heic enim dulcis aer, agrorum amoenitas, montium apricorum adspectus: haec quorumque civium urbanitas, ea morum est comitas, ut merito ac ratione cum ab antiquis, tum a nuperae aetatis historiographis ea una existimata fuerit, quae inter celeros universi angulos regina veluti adsurgat. Et videtur Deum O. M. illam prae cunctis selegisse, quo aliis iam tum ex vetustissima tempestate leges, et populis sceptra ferret. Si enim priscos historiarum annales post hominum evolvamus memoriam, profecto illam (si duos e medio populos tollamus Hebraicum, Ægyptiumque) primorem e Graiis, aliisque celebratis populis fuisse reperiemus. Etruscos enim prae ceteris antiquiores esse, nullus adest qui nesciat.

Ea enim gens ante Romanorum rempublicam fuit adeo celebris, ut vetusti auctores maximam illorum praedicaverint potentiam, cum magnam Italiae partem possederint. Hinc apud illos ipsos artes, atque scientiae in magno fuere pretio. Postquam vero Etrusci in Italia sunt dominati, Romani deinde everso eorum imperio paulatim, illorum urbes in eorum pervenerunt potestatem, atque longe lateque vicinis dissitisque populis bellum intulere. Hinc Samnites per LXXX. prode annos quotidianis armis cum Romanis decertarunt, atque postea eorum ager Romanis adiunctus. Inde aliae exterae gentes, hinc Galli, Hispani, aliique

populi, totus oriens, et Africa ipsa Romanorum fuit in servitutem redacta

Prae ceteris gentibus adnumerantur Graeci, qui Romanorum adeo excoluere ingenium, ut ab ipsis ingenuae artes in agrestem Latium inlatae fuerint. Campani praeter omnes alios praeclariores prae ceteris vicinis populis existimantur. Ea gens profecto ad maximam evecta fuerat maiestatem, et celeberrimas per ea tempora urbes possidebat. Quid dicam de praeclaris illorum opidis, apud quae Romani immensos expenderunt sumptus? Earundem urbium non solum nomen, verum etiam monumenta usque ad nos pervenere.

Tot urbes tam celebres in toto Romano imperio penitus periere, et vix ad posteros illorum pervenit memoria. Iure merito celebrantur Corinthus, Athenae, Lacedaemon, totque aliae Graeciae urbes, et Ægypti, at ubinam florentes, atque nobiles eae urbes fuerint, nulla ad posteros pervenit memoria. Campaniae tantum urbes, uti prae ceteris Puteoli, Cumae, Neapolis, Capua, et praesertim Herculaneum, et Pompeii quaenam pretiosa servat in praesentiarum monumenta?

De tantis interim antiquis opidis cum nulla supersit memoria, Campania perquam ferax in antiquis est monumentis. Quantum ipsa clarior esse debet! Gaudeamus igitur, atque ovemus, cum unus hic prae ceteris terrarum orbis angulus a barbarorum manibus, et temporum colluvie cladem effugerit. Nos igitur quocumque oculos vertimus, maiorum nostrorum vestigia, et rudera aspectamus. Dici potest solam Campaniam nunc temporis integras quasi antiquitatis reliquias servasse: nam prae ceteris ex quibus restant, Pompeii, et Herculaneum urbes integrae ad nos pervenere. Nostra Campaniae regio, utpote a Romanis plus aliis dilecta, sumptus permagnos, atque artem in aedificando praesetulit. Unus Lucullus omnium Romanorum ditissimus ingentes domos, villasque huc

illuc in solo Campano ex Asiaticorum immensis gazis ereptis condidit. Nihil heic memorem Caesaris, Pompeii, Tullii, Vedii Pollionis, aliorumque equitum villas ubique positas: nihil hic prodam templa, theatra, domos, aliaque permillia aedificia privata, et publica, quae immenso divitum procerumque sumptu condita fuere.

Quae cum ita sint, lector humanissime, nos heic de hisce peculiariter, et minutatim rebus agemus. Quapropter hoc nostrum elucubratum opus in quatuor dispertiemur libros. In primo de Campania in genere agemus, quinam eam incoluerint populi, quaenam urbs princeps illius fuerit: hinc de Oscis, de urbe Capua, de variis eiusdem vetustis ludis, de amphitheatro, theatro, templis, de fluminibus, de montibus, de viis, de aedificiis, ac ruinis simul, rebusque singulis dicemus; tandem de urbibus antiquis citra ultraque Capuam verba faciemus. In altero qui sequetur libro de Herculaneo, et Pompeiis nunc primum eruderatis, deque Vesuvio àgemus. In tertio de nostra Parthenope, de eius origine, de antiquis aedificiis, de vetusto regimine, ac magistratu: tandem de eiusdem antiquo cultu, de Neapolitanorum moribus, deque decremento. In quarto tandem lectori repraesentabimus Puteolanum antiquum agrum cum urbibus Puteolis, Baiis, Cumis, Miseno, Literno, necnon et lacus, montesque, et Vulcanorum describemus conflagrationes: hinc de opidorum origine; hinc de incremento, de maiestate, de decremento, et hinc quid tandem ad nostra usque tempora devenerint, verba faciemus. Atque haec profecto sunt quae lectoris ob oculos exponemus.

LIBER PRIMUS.

CAPUT I.

De Campania Felici in genere.

Regionem quam incolimus tum antiqui, cum nuperi scriptores *Campaniam Felicem* non ab hominum felicitate, sed ab arboribus campisque vulgo salutarunt. Hinc Plinius lib. III. c. 5 iure meritoque sic tradit : *Hinc Felix illa Campania est : ab hoc sinu incipiunt vitiferi colles.* At vero undenam huic *Felicis* cognomen ? Cl. Mazochius de Amphit. Camp. c. 1. sic dictam autumat, quod olim a Sylla Felice fuerat constituta colonia in hac regione, quae ab auctore cognomentum desumpsit.

Ea vero regio Latium inter, Samnium, Picentinos, Inferumque mare est posita, ut Strabo prodit lib. V. Geograph. pag. 167 edit. Amstelod. 1707 Πεδίον εὐδαιμονεστάτον τῶν ἀπαντῶν, idest *omnium fertilissima est regio*, quippe cuius etiam γεωλοφίαι εὐκαρποί, *colles maxime frugiferi.* Sanfelicius de Situ Campan. pag. 3 edit. Neap. 1726 eosdem fines Campaniae assignat his verbis : *A Liri flumine ad Sarni ostium pertinet, sexaginta passuum millibus excurrente planitie, quae ab ipsa camporum laxitate facta est Campania. Hi amnes, eius duo latera constituunt : hic ab ortu, ille ab occasu. Boream versus montibus cingitur: Samnites et Irpini excludentibus, quartum vero latus mare possidet. Latitudo eius varia, ut tamen qua maxime panditur, triginta non excedit milliaria. Quod si totius ambitus subducatur ratio, colliges ad centum et sexaginta passuum millia.* Iisdem fere verbis fusius Campaniam describit Cluerius Ital. Antiq. lib. IV. c. 1.

Fluminibus rigatur Savone, Vulturno, Clanio, Sarno, aliisque minoribus, ut Sebetho. Montibus coronatur

Massico, Falerno, Gauro, Apenninorum catena, campis Phlegraeis, ac Leboriis, et Vesuvio praesertim monte, qui veluti Rex adsurgit maiestate, et proceritate ceteris vicinis supereminet. Lacus celebriores adnumerantur Fundanus prope Caietam, Acherusius, Lucrinus, Avernus, Anianus, aliique.

Campaniae vero nomen fertilissimam designat Italiae regionem, in qua ut belle testatur Plinius loco ante citato *Summum est Liberi Patris, Cererisque certamen*, a patentibus campis, in quibus sedet. Eam etiam veteres terram *Laboris* nuncupavere, ut vel a Leboriis campis, quos idem Plinius lib. XVIII. c. 2 Capuae vicinos commemorat, vel ob agrorum fertilitatem, quippe qui ad culturam maxime sint apti. Hinc agri ubertate, collium amoenitate, marium portuumque opportunitate, perenni aquarum adfluentia, quin et ingeniorum felicitate longe fortunata fuit, quae ad omnes liberales artes a Deo O. M. facta aestimetur. Variis hinc eam laudibus exornant passim veteres auctores et prae ceteris Florus lib. I. c. 16 hoc modo: *Omnium non modo Italiae, sed toto terrarum orbe pulcherrima Campaniae plaga est: nil mollius coelo, denique bis floribus vernat; nihil uberius solo, ideo Liberi, Cererisque certamen dicitur; nihil hospitalius mari. Hic illi portus Caieta, Misenus, et tepentes fontibus Baiae, Lucrinus, et Avernus, quaedam maris otia. Hic amicti vitibus montes Gaurus, Falernus, et pulcherrimus omnium Vesuvius Ætnaei ignis imitator. Vrbes ad mare Formiae, Cumae, Puteoli, Neapolis, Herculaneum, Pompeii, et ipsa caput urbium Capua, quondam inter tres maximas, Romam, Carthaginemque numerata.*

Vrbes. In hoc igitur tam parvo beatoque solo plures urbes, et opida celeberrima extitere. Ea quidem fuerunt dubio procul quadraginta tria, ut praeteream florentissimos vicos, villas innumeras, aliasque incerti nominis urbes. At undenam in hoc tam parvo telluris spatio tot ac tanta opida, nisi ex soli, coelique foecunditate atque ubertate, quae inter terrarum orbis angulos illi regioni a na-

turae auctore bona donata fuere? Iure meritoque memoratur Promissae Terrae, seu Palaestinae in sacris Literis foecunditas, quae lacte atque melle manavit ubique; tot urbes in eo solo quondam extiterunt, sed illam praeter totius mundanae universitatis regio nulla aderit quacum nostram Campaniam ausim comparare.

Ager vero Campanus floribus quarumcumque abundat specierum, et rosis praesertim. Campanas enim praecipue, aeque ac Paestanas laudat Martialis lib. IX. Epigr. 61. Hiberno praesertim tempore tanta erat rosarum, aliorumque florum in Campania ubertas, ut Ægyptum aemularetur. Merito vero haec regio *Felix* dicta. Campanorum enim felicitatem longo tempore perdurasse testatur Livius lib. XXIII c. 2 cum de oppugnatione urbis Neapolis ab Hannibale instituta verba facit. Hinc etiam tot laudibus ab antiquis praedicatur. Tullius orat. II contra Rullum num. 28 sic scribit: *Agrum Campanum orbis terrarum pulcherrimum, et Capuam urbem amplissimam, atque ornatissimam esse*: Livius lib. VIII. Campanos commendat *quod agrum Italiae uberrimum, et urbem agro dignam possiderent*. Ita etiam Silius lib. VIII. ne ad ravim usque dicam. Quod si tot encomia agri Campani in medium afferre vellem, profecto rem historicam in longum protraherem; quare de fructibus, et aliarum rerum copia, et abundantia raptim verba faciemus. Flores.

Neminem fugit quantum ab antiquis Falernum vinum fuerit laudatum. Et re quidem vera hoc vel maxime ab illis, et praecipue a poetis fuit aestimatum: unus prae ceteris canit Virgilius Georg. II. v. 96. Vinum Falernum.

Et quo te carmine dicam
Rhaetica! nec cellis ideo contende Falernis.

Neminem etiam praeterit hoc vinum plus quam ceteris per plures annos ab antiquis conservatum. Hinc quo annosius erat Falernum, eo pluris aestimabatur, et illud quod paucos per annos servabatur, minoris habebatur. Quid vero dicam de Coecubo Falerno forsitan praestantius, et generosius! de hoc innuit Plinius lib. XIV.

*

c. 6. Quin idem ibidem scribit, vinum illud quod expressum fuit sub consule Opimio, qui consulatum gessit anno V. C. DCXXXIII. perquam celebre, et edentulum fuisse ad CC. fere annos conservatum, illudque post tam longaevum tempus in speciem mellis esse redactum. De hoc etiam Petronius Satyr. c. 34 mentionem facit. Quid etiam praedicabo de Surrentino, cuius meminit Strabo lib. V. Georg. aitque illud fuisse optimum, et maximo in pretio habitum apud Romanos, aeque ac Falernum, et Gauranum!

Castaneae. Adhaec castaneae laudatissimae, et frequentissimae in Campania fuerunt, quamvis Martialis lib. V. Epigr. 79 ad quendam scribens Turanium haud corpori benefacere sentit.

Oleum. De agri Campani oleo fit mentio quam frequentissime apud veteres. Campanus enim ager non solum Baccho, Cerereque ac pascuis, verum etiam oleo fuit feracissimus. Oleo abundavit Venafranum praecipue solum prae Liciniano; nam hoc, cuius ager Venafrano propinquus erat, Italiae praestantissimum aestimabatur.

Frumentum. At ne silentio quidem praetereundum est, Campanam regionem fuisse etiam abundantem frumento, hordeo, et leguminibus; hic enim ager aestate scatet perpetua, et a natura huiusmodi abuntantiae donis fuit cumulatus, ut prae cunctis orbis angulis unus hic usque fuerit praedicatus. Constat enimvero Romanos saepe annonae caritate oppressos in hos agros misisse, qui sibi frumenta compararent. Anno enim praesertim CCLXI. ab V. C. Geganio Macerino, et P. Minutio Coss. Romanum Senatum legatos in Etruriam misisse, et Campaniam, et in agrum Pomptinum, quo coemerent maximam frumenti copiam. Tullius etiam Orat. contra Rullum n. 2 de frumentis omnium specierum agri Campani mentionem facit.

Ostrea. Nunc tandem de ostreis sermo capessendus. Nihil heic dicam de vivariis tam celebratis a scriptoribus, et praecipue Licinii Muraenae, Hortensii, Luculli, Sergii

Oratae, aliorumque. Hunc autem Oratam ostrearum vivaria invenisse in Baiano litore narratur aetate Lucii Crassi oratoris ante Marsicum bellum, quod accidit anno V. C. DCIII. nec gulae causa, sed avaritia; magna vectigalia ex tali ingenio percepit, et optimum saporem ostreis Lucrini adiudicavit, quamvis Valerius Maximus lib. III, c. 3, ipsum aedificiis spatiosis, et excelsis, deserta per eam tempestatem ora Lucrini lacus pressisse, quo recentiore usu conchyliorum frueretur, sentit. Hinc Lucrinus postea celeber, ostreisque copiosus evasit, eo modo ut Romanae reipublicae quam magno foret emolumento

Infinitum autem esset si nobis singula in medium producerentur, quae ex agro Campano percipiuntur. Hoc unum satis dictu est, illum quovis tempore adeo rebus omnibus foecundum fuisse, quae sunt necessaria ad vitae rationem, ut Italiae cunctae fruges cuiuscunque generis subministrarit.

Hactenus totius agri Campani fertilitatem in rebus omnibus in medio attulimus. Neapolitanus vero ager e cuncta Campania fortasse principem locum occupat in omni rerum abundantia a natura comparata; at fructuum exquisitissimorum, et cuiusque generis ubertate dubio procul omnibus terrarum angulis, et praesertim ipsi Campaniae praecellit.

Excussis quae ad agri Campani foecunditatem attinent, sermo nunc de vetustis populis, qui eandem incoluere regionem, instituendus erit.

CAPUT II.

De Campaniae incolis, et praesertim de Osca gente de illorum moribus, atque lingua.

Ex historia discimus, quo celebrior fuit populus, et quo uberiorem incoluit agrum, eo magis nunc in unam, nunc in aliam pervenisse manum. Quid igitur mirum, si Campania Felix utpote prae ceteris amoenissimus

angulus tot habuit dominos, quot erant illius aevi viciniores non solum, verum etiam dissitae nationes. Norunt interim eruditi vetustissimam Campaniae historiam esse adeo confusam, ut quidquid de ipsa antiquae, nuperaeque aetatis praedicarint auctores, sint omnia prorsus incerta. Per eam enim tempestatem Italiam incolebant adhuc gentes silvestres barbaraeque, ac nobis incognitae. Hine quinam mores, quaenam religio, historia usque modo nulla nos perdocet, cum nullus adsit auctor, qui rerum historicarum annales ad seros tradiderit nepotes; vel si fuerit, tempus edax omnia surripuerit.

Omnium primos Campaniam habitasse veluti humanae voluptatis certamen Oscos, Auruncos, Ausones, Samnites, Vmbros, Cimmerios, Campanosque ipsos per historiam constat. Strabo lib. V. Geogr. ab Opicis habitatam fuisse eam regionem narrat, qui iidem atque Ausones existimantur. Ferunt alii cum ea loca quondam Opici, Ausonesque tenuissent, fuisse ea deinde ab Osca gente occupata, quae a Cumanis pulsa deinde fuit, quos rursus Etrusci eiecerunt: etenim cum duodecim habitarent urbes, quarum una quasi caput esset, ea de causa Capuam nuncuparunt. Cum vero per luxuriam ad mollitiem se tradidissent, Samnites nacta occasione Campanos in servitutem subiecere. Hinc Romani viciuis paulo post subactis gentibus Campaniam occuparunt. Iisdem ita verbis tradit hanc historiam Polybius. Vide quaeso, quot gentes eam regionem diversa tempestate per orbem occuparunt. Vna vero eademque gens Osca (1) fuit isthaec,

---

(1) Ennius, et Verrius apud Festum de Verb. Sign. Oscos, Opscos et Opicos eosdem fuisse dicunt. *Oscos, quos dicimus, ait Verrius, Opscos antea dictos*, *teste Ennio cum dicat: de muro rem gerit Opscus.* Alii vero distinguunt eos populos a Grais, a Latinis Oscos dictos. Theodorus Rickius Dissert. de primis Italiae incolis idem asserit. Hinc iidem duo populi eosdem habuere mores, linguam, atque domum. Sanfelicius De Orig. Camp.

ut diximus, quae variis fuit nominibus salutata, nempe Ausones, Aurunci, Opici, quorum vocabulum postmodum a Romanis contractum in duas fuit syllabas, et Opsci; vel potius Obsci, ac tandem Osci audivere.

Hae vero gentes quamnam postea Campaniae incoluerint partem, nunc videndum. *Oscorum montes a Strabone descriptos nullos alios esse, quam id iugum, quod orientali latere duo sustinet opida Suessam nempe Auruncorum, et Theanum Sidicinum*; ait Cluerius lib. III. c. 9 Ital. antiq. ad quam sententiam comprobandam scribit, omnem Opicam gentem fuisse etiam Oscam appellatam: pars Campaniam inter, et Volscorum fines Aurunci sunt dicti. Quod autem ad Oscorum, sive Opicorum attinet mores, dicendum est, hos inter cetera quosdam edidisse ludos, comoediasque tam ridiculas, incultasque quoad gestum et verba; ut flagitium potius essent nuncupandae, uti narrat Tacitus Annal. lib. IV. c. 14. Et Tullius fuisse risui quosdam Arpinates senatores in senatu ob gestum et linguam scribit epist. lib. VIII. 1. Hosque ludos fabulas Atellanas appellatas tradunt passim historici, quippe quod Atella Oscorum urbs fuerit.

Has autem gentes Oscos nempe in Campania habitasse ante Troianum bellum canit Virgilius, qui quidem eos Æneae facit contemporaneos, quamvis nullas sedes urbesve illis certas assignet. Servius Capuae urbis ori-

---

Oscos Opicorum genus fuisse arbitratur, et ad hoc demonstrandum Strabonis affert auctoritatem lib. V. Geogr.

Hi vero Ausones in varias regiones sese diviserunt sedemque fixerunt, et pro diversitate regionis, quam incolebant, Osci, Opici, Aurunci, et etiam Sidicini fuerunt compellati. Pellegrinius Disc. I. opinatur, eos Ausones dominatos esse circa Vulturnum, et Sarnum, eamque regionem dictam Opicam ab Opicis, sive Oscis, et Sidicinos, Auruncosque ab urbibus quas incoluerunt: hinc tota ea regio Ausonia quoque fuit vocitata, ut Mantuanus canit vates Æn. XI. v. 39. Eos vero populos Servius in Virgilium credit, primos fuisse Italiae habitatores.

ginem ex ipsius Virgilii auctoritate Æn. XI. v. 145 cuidam Troiano Capy attribuit. At quomodocunque res se habet, alii recentiores Capuam Oscorum urbem fuisse tradunt, qui originem ab Etruscis trahebant, ut ante diximus; et res isthaec per se probabilior est, cùm ex Livio compertum sit lib. XXIV. c. 19, *Medituxticum* (1) appellatum fuisse summum Campanorum magistratum. Campanos eosdem ac Oscos fuisse persuasum est etiam Silio lib. XIV cum canit:

. . . . *Osco memorabilis ortu.*

Mamertinos innuens Campanos, qui illam sceleste occuparunt, qui sub Opicorum quoque nomine in Campania siti, iidem ac Osci fuere. In eandem sententiam it Cluerius, qui Campanos fuisse Oscos ex Samnitica credit origine, de quibus testatur Livius lib. IV. c. 9 fraudulenter Capuam ab Etruscis occupatam C. Sempronio, et Q. Fabio Vibulano Coss. quod accidit anno V. C. CCCXXX. Hinc ait laudatus Cluerius Ital. Ant. lib. III. c. 9 *Campani ab Samnitibus orti illud habuere vocabulum Medituxticus;* Samnitium vero linguam eandem ac Oscam fuisse prodit Livius lib. X. c. 20. Cum enim narrasset Romanum Consulem L. Volumnium ex condicto quosdam exploratores illius linguae peritos ad exercitum misisse Samniticum, qui Falernum campum populatus erat, ait quosdam *gnaros Oscae linguae exploratum quid agatur, misisse.*

Capuam, et Campanam regionem in Etruscorum potestatem redactam, linguam, illorumque mores conservasse fama est etiam, cum in Romanorum inciderunt manus, cum adhuc, et multum post tempus et ludi Osci, Atellanaeque fabulae in more fuerint positae, postquam gens illa penitus fato fuerat extincta.

---

(1) Medituxticus fuit Oscae gentis summus magistratus, qui a Tyrrhenis fuit dictus *Merriss*, et *Tubtiks*. At Ignarra Palaestra Neap. pag. 264 ex tabula marmorea Herculanei detecta, asserit hoc nomen *Medituxticum* scriptum esse MERRISSTUBTIKS.

At equidem existimo aliarum gentium linguas citra Romam (cum essent omnes unius corporis) omnes fuisse aequali modo Oscae linguae nomine vocatas, et Campanorum sermonem fuisse Romanis risui atque ioco plus aliis speciali modo, aut ob locorum vicinitatem, aut ob eius poeticarum vocum formam atque modum. Illud vero certum est, Oscorum linguam a Romana prorsus differentem esse. Affertur antiquus Titinnii versus, qui sic habetur: *Qui Osce et Volsce fabulantur: nam Latine nesciunt.* Theodorus Rickius de primis Ital. inc. ait Oscorum linguam vocabula, et characteres (1) habuisse, qui nec Latini, nec Graii, nec Hebraei fuere: hinc laudatus auctor quasdam vetustas voces ex veteribus excerptas affert grammaticis, quas heic referendas censeo, ut *Casnar* senex, *Cascus* vetus, *Dalivus* insanus, *Famel* servus, *Gela* pruina, *Maesius* Maius, *Mamers* Mars, *Medituxticus* summus magistratus, *Mulcta* poena, *Quiens* quiescens, *Patera* quatuor, *Pipatio* clamor plorantis, *Pitpit* quidquid, *Sollo* totus, *Veia* plaustrum, *Vngulus* annulus: et apud Sabinos *Ciprum* bonum, *Creperum* dubium, *Curis* hasta, *Nar* sulphur, *Herna* saxa, *Nero* fortis, *Cuestre*, quaestor, *Theze* Theseus, *Apulu* Apollo, Vluxxe Vlysses, *Menrra* Minerva, *Laucina* Lucina, *Pultuce* Pollux, *Turan* tyrannus, aliaeque huiusmodi Etruscorum, Oscorum, Sabinorumque voces in Latiarem sermonem versae fuere.

Hac vero lingua Osci illas Atellanas, fabulas cudere coeperunt ridiculas, quas in comoediis postea passim usurparunt. His adde quod apud eam gentem in loquen-

(1) Iam diu est, ex quo Abellae eruderatus fuit lapis nunc in aedibus Seminarii Nolani prostans Oscis elementis a Remondinio Hist. Nol. tom. III. c. ult. allatus. Re sane vera ex characteribus qui asservantur, res digna visu est: nam ipsimet sunt omnino ignoti, et nullam praeseferunt literam, quae vel latiari, vel Graeco conveniunt idiomati.

do usus invaluit, ut ore uterentur distorto; ut declarat Varronem Scaliger commentans lib. VI. Ex Livio lib. VII. c. 2 testatum habemus in ludis Romae haberi solitis vetusto aevo histriones ad sonum saltasse mutos; Romana hinc iuventus versus ridiculos Fescenninorum instar invexit: postea Livius Andronicus fabularum immixtione, et tandem Osci fabulas fecerunt Atellanas. Ex Macrobio Saturn. lib. VIII. c. 9 constat Nonium, et Pomponium fuisse celebres actores, et post illos diu iacentem artem Atellanicam suscitasse Mummium.

Eas tandem fuisse fabulas satis honestas, quamvis ridiculas, scimus ex eo cum apud Romanos iam a rerum primordiis introductae fuere, eaeque ad extremos usque Caesares viguere. Norunt hinc eruditi, Romanis eas summo studio, et delectationi fuisse, quod quo tempore nondum recti mores deperditi, et cum adhuc militaris maxime floreret disciplina, tunc vel maxime Atellanae fabulae in more fuere positae. Haud vero audiendus aliquis Aristarchus, vel pseudo-Cato, qui scribit Romanos hisce fabulis delectatos maxime, quod oblectationem saperent: nam hoc falsum, cum ex Valerii Maximi testimonio contrarium evincitur lib. II. c. 9 de Spect.

Atque haec de Osca gente, deque moribus, origine, lingua, et Atellanis fabulis.

CAPUT III.

In quo agitur de antiqua urbe Capua Campaniae metropoli, de eius fundatione, de deditionibus, Colonia, Praefectura, incremento, maiestate, de illius eversione, et tandem de eius situ.

Capuam olim extitisse metropolim totius Campaniae, pluresque (1) urbes habuisse in potestatem redactas

(1) Campanus ager fuit satis dives, ac patens; hinc pleris-

consentiunt cum veteres, tum recentes historici. Ea vero in amoenissimo Campaniae loco fuit aedificata, et quasi mille passus a Tifata monte, nunc *monte di S. Nicola* dissita, et a Vulturno flumine duo milliaria, et a mari XIV. supra viam Appiam. Quo vero tempore haec urbs fuerit condita, dissentiunt iidem; quidam autem ante Romam urbem, aliique post tria saecula aedificatam in sententiam ierunt.

Quinam vero urbis huiusce conditor, nunc enucleandum. Etruscos (ut superius dictum est) hac regione dominatos esse, et hanc urbem aedificasse quidam me-

---

que urbibus fuit dominata ipsa Capua metropolis. Ex his memoratur Casilinum, Calatia, Acerra, Atella, Suessula, Cumae, campus Stellatis, et ipse Falernus mons, ut scribit Cluerius Ital. Ant. lib. III. c. 5. Hinc etiam cunctam Italiae partem quondam possedit, quae ad Rhegium ipsum extendebatur, nempe usque ad Siciliam citra Pharum. Ex quo vide quam ditissima et potentissima ea fuerit Respublica, quae Cumanis, Sabinis, et Romanis ipsis bellum inferre est ausa. Livius lib. IV. c. 10 haec de quodam Gncio Magio Atellano scribit: *Servitiaque et plebem promiscue armabat, ut castra Romana invaderet.* Hinc Ausonius haec de Capua cecinit de cl. urb. VI.

Nec Capuam pelago, cultuque, penuque potentem
Deliciis, opibus, famaque priore silebo.

Ex quibus narratis vide quaeso quaenam cum hominum, tum camporum fuerit ubertas, ut Hannibal hanc urbem imperii caput statuendam designarit.

Ex tot ac tantis Campanorum divitiis in tantam vitiorum colluviem sensim cives adeo irrepsere, ut temporis progressu illorum intemperantia eo pervenerit, ut cunctae gentes in Campanorum luxuriam declamarint: hinc ad vitia cuncta animos addixere, et sequiori aevo in morbum pessimum inciderunt *Campanum* vulgo dictum, cuius Horatius meminit Satyr. lib. IV, ubi rixam describit scurrarum Sarmenti, et Ciceri;

. . . . *at illi foeda cicatrix*
Setosam laevi frontem turpaverat oris
Campanum in morbum.

Vide in hunc locum doctum Lambinum Horatium commentantem.

*

moriae prodidere. Quamobrem ut ipsa aliarum urbium fuit caput, inde Capuam a *capite* dictam arguit Pellegrinius Appar. Camp. disc. 1. Alii suum etymen (ut molius mihi videtur) ab Etrusca voce Capy derivarunt, Virgilius Æn. X. v. 145 cauit, hunc Capym Capuam aedificasse.

Et Capys hinc nomen Campanae ducitur urbi.
supra quem versum Servius hunc Capym urbis conditorem fuisse adnotat; at Patavinus historiographus lib. IV. c. 37 hunc fuisse Etruscorum ducem scribit. Laudatus auctor eam urbem antea *Vulturnum* etiam dictam tradit loco citato.

Deditiones. Subactis inde vicinis populis, qui Capuam per plura occuparunt saecula, Romani omnia in sui potestatem reduxerunt; hinc iure belli Campanus populus, necnon agri, deorum delubra, divina humanaque omnia in Romanorum ceciderunt dominium. Quae quidem deditio accidit anno CCCCXI ab V. C. Valerio Corvo tertium et Aulo Cornelio Coss. Duos post annos in Consulatu Plautii secundum, et L. Æmilii Mamerci Romani responsum Samnitibus dedere legatis; Campanorum nempe aliam esse conditionem, qui non foedere, sed per deditionem in fidem venissent. Postea Campani temporis progressu societatem cum Romano populo pepigere, paulo ante Samniticum bellum, et quo tempore Romanorum exercitus per Furculas transiit Caudinas, iam societatem cum Romanis inierant.

Campanorum fortuna florens. Ita urbs inde Capua evasit adeo celebris, ut invidiae longe aliis foret populis: et eo res rediit, ut cum Hannibal in Italiam descendit, omnesque subegit populos, Capua fuerit potitus luxuriante longa felicitate, et indulgentia fortunae. Cui ipse hanc urbem Italiae totius caput, et principem facturum spopondit. Quo tempore tantae erant huiusce illecebrae; ut Hannibalis exercitus, qui innumeras Romanorum fregerat legiones, mollitie, luxuria, otioque captus fuerat, pauci vix milites ex internecione erepti fugatique ad Carthaginem confugerint.

Audiatur Marcellus apud Livium lib. XXIII. c. 45 milites alloquens, dum Hannibal cum ipso congreditur ad Nolae portas, ubi verba facit de Campanorum luxuria, et de Hannibalis copiis iam pristino animo deperdito. *Non omnes esse in acie, praedantes vagari in agro, sed qui pugnent, marcere Campana luxuria, vitio, scortis, omnibusque lustris per totam hiemem confectos: abiisse illam vim, vigoremque; dilapsa esse robora corporum, animorumque, quibus Pirenaei, Alpiumque superata iuga, reliquias illorum virorum vix arma, membraque sustinentes pugnare. Capuam Hannibali Cannas fuisse: ibi virtutem bellicam, ibi militarem disciplinam, ibi praeteriti temporis famam, ibi spem futuri extinctam.* Idem auctor ita describit huius urbis maiestatem fortunamque ibidem: *Prona semper civitas in luxuriam, non ingeniorum modo vitio, sed affluenti copia voluptatum, et illecebris omnis amoenitatis maritimae terrestrisque; tum vero ita obsequio principum, et licentia plebis lascivire, ut nec libidini, nec sumptibus esset modus, ad contemptum legum, magistratuum, senatusque etc.* . . . . .

Luxus autem, totque divitiarum origo, ut sileam soli ubertatem (de qua dixi) dubio procul commercio est tribuenda, quod Campani iam a suae urbis incunabulis cum vicinis dissitisque etiam exercuere populis. Capua enim posita erat in felicissimo Campaniae Felicis angulo, et parum distabat a Vulturno, per quem merces in urbem invehebantur. Ditissimae propinquae urbes Graiae; ut Neapolis, Cumae, Herculaneum, aliaeque cum Graecis ipsis transmarinis commercium habebant opportunum, et cum Siculis, Carthaginiensibus, aliisque qui merces in maritimas Campanas introducebant urbes. Hinc Capua cum cunctis hisce gentibus facillime commercium exercebat, atque haec causa divitiarum. Mores hinc tot gentium dissitarum Capuam saepe advenientium et commorantium ad maximum florentissimumque luxus magnificentiaeque statum illam perduxere.

Paculus Calavius, et Perolla cives Campani.

Celebre est illud facinus quod secundo Punico bello in hac accidit urbe de Pacullo Calavio Campano cive. Hic enim nobilis, et popularis homo et senator, quo tempore Hannibal urbem ingressus, domo hunc ducem excepit, eique convivium satis lautum paravit (iam urbs in Romanos socios defecerat, quin imo quam maxime in eos saevierant cuncti Campani). Unus Perolla Paculli filius adolescens, et Romanis addictissimus, cuius animus vere eximius haud vinci potuit, et in parentem ipsum institit; nam haud ad epulas adesse voluit. Cum parens quare ad illas non accederet, sciscitaretur, in secretum eo adducto, reiecta toga gladium nudat: *Iam ego*, inquit *sanguine Hannibalis sauciam Romanum foedus: te id prius scire volui, si forte abesse, dum facinus patratur, malles.* Ita describit Patavinus auctor lib. XXIII. c. 9. Difficile dictu est quot preces pater adhibuerit, quo filii a tanto facinore patrando animum amoveret.

Decius Magius.

Perollae exemplum secutus est Decius Magius vir nobilissimus, qui maximum ob odium in castra vinctus est ductus, quo Carthaginem mitteretur. At Cyrenas ipsum tempestas detulit, ubi ad Ptolomaeum Ægypti Regem a custodibus deportatus, ibique vitam duxit privatam. Livius ibidem.

Capuae obsidio, et ruina.

Paucos post annos Poenorum in Italia res paulatim fractae: Capua ipsis fuerat causa. Romani interim viribus collectis, cum ipsis saepe congrediuntur. Eo tempore Hannibal in Apulia morabatur; tunc ei nuntii allati fuere, qui dicerent Capuam obsidione cinctam esse. Poenus hinc dux magnis itineribus cum exercitu ad illam defendendam accurrit. Cn. Fulvius Centumalus, et P. Sulpicius Galba Coss. cum exercitu prope muros cum hostibus congrediuntur, ubi ferox praelium obortum. Eo die caesa fuisse octo millia hominum de Hannibalis exercitu, ex Campanis tria millia scribit Livius lib. XXIII. c. 9.

Eo vero Campanae obsidionis anno Medituxticus erat Seppius Laesius obscuro loco natus homo. Quum perti-

nacius Campanorum odium in Romanos crevisset, rati in se ipsos saevituros Vibius Virius Campanus senator, qui defectionis ab Romanis auctor fuerat, senatum pro concione habet, persuadetque urbem haud ipsis tradendam, quin cives omnes ferro venenove potius seipsos trucident. Eo die apud ipsum sumptuose epulatum: post epulum venenum omnes sumpserunt. Horum pars domos redeunt; pars alia apud Vibium manserunt. Postridie omnes antequam Romani urbem occuparent, sunt mortui. Adeo igitur haud nobiles hosce fallebat viros, Romanos capta Capua, crudeliter asperrimeque in ipsam animadversuros! Re sane vera postera die Iovis porta aperta est: per eam intromissa est legio cum C. Fulvio legato. Hic primum arma omnia ad se ferri iubet: inde dispositis per omnes urbis portas custodiis, Punicum primum occupat praesidium. Senatum inde catenis vinctum ad castra pergere iubet. In ea urbe auri pondo LXX. argenti tria millia pondo fuit repertum.: Adhaec describit idem Patavinus auctor c. 16 ibid. hoc modo; *Tercenti ferme nobiles Campani in carcerem conditi, alii per sociorum Latini nominis urbes in custodias dati, variis casibus interiere: multitudo alia civium venundata. De urbe agroque reliqua consultatio: quibusdam delendam censentibus urbem praevalidam, propinquam, inimicam.*

Capta urbe, et rebus inde, restitutis nihilominus primatum ceteras inter Campaniae urbes retinuit; quae cum antea fuissent Romanorum praefecturae (1), fuerunt, ni Capua Praefectura, et Colonia.

---

(1) Praefecturae eae in Italia fuerunt, in quibus et ius nundinaeque agebantur, parvamque habebant reipublicae formam, neque magistratus aderant: in eas praefecti quotannis mittebantur. Harum genera duo fuerunt: alterum in quas ibant quatuor praefecti: alterum in quas ibat praetor urbanus quotannis. Toto eo tempore, quo Capua fuit Praefectura, maximas utilitates et commoda percepit eo modo, ut pristinum in statum fuerit restituta.

fallor, sub eodem regimine, nempe Praefecto, qui quotannis Roma mittebatur. At tandem Caesar (1) cum consul primum fuit anno ab V. C. DCXCIV legem tulit ut Campanus ager plebi divideretur, suasore legis Pompeio; et ita circiter viginti millia civium eo adsportati, et ita ius ab iisdem restitutum post annos circiter CLII. quam a Punico secundo bello ab Romanis Capua in Praefecturae formam erat redacta. Idem Caesar XX. viros creavit, ut divisionis haberent curam. Ita eo tempore quo Capua fuit colonia, ad maximum magnificentiae statum fuit redacta: nam Romaui tunc plura condiderunt aedificia. Haud ita vero evenisse Corintho, et Carthagini cum captae fuere, narrat historia. Iure igitur merito Caesar idem haud dubitavit, quin Capuam amplissimam et frequentissimam deduceret Coloniam. Et Augustus post debellatum Sext. Pompeium, novos adiunxit colonos, quo factum est, ut rursus nobilis, atque conspicua evaserit. Si ergo denuo celebris fuit, Caesari incrementum debuit, qui illam *Iuliae Felicis* nomine dedicavit. Hinc aedificia ibi erecta fuere tam magnifica, ut cum Romana possent maiestate utique decertare. Testatur enim hoc amphitheatrum adhuc marmoreum, quod magnificentiam praesefert.

Antiquae urbis situs.

Antequam manum de tabula, dicendum restat, quo in loco fuerit olim sita haec urbs, et de novae auctore. Livius lib. XXVI. ad Tifatam montem sitam declarat; *Hannibal in valle occulta post Tifatam montem imminentem Capuae consedit.* At videndum quinam heic sit Tifata

---

(1) Duas Campanae Coloniae deductiones ante Caium Iulium enumerat Mazochius de Amph. Camp. c. 1. Quas quidem deductiones non magno intervallo inter se in Ciceronis iuventute accidisse existimat idem auctor. Una est illa M. Bruti, cuius saepenumero idem Tullius meminit in Agrar. et praecipue num. 34. Altera est L. Cornelii Syllae, qui primus militaribus Coloniis Italiam replevit, et Capuam praesertim.

mons; quandoquidem Capua in huiusce montis plano fuit ad orientem; quo in loco magnifica adhuc rudera, atque amplae aedificiorum restant ruinae, necnon innumera veteris sculpturae, et artis opera per multam tempestatem disiecta sunt. Qui locus ubi Capua fuit, nunc incolitur quibusdam vicis satis cognitis, *S. Mariae* a templo Virgini dicato, et a Campano Episcopo Symmacho S. Paulini Nolani contemporaneo aedificato, qui fato functus est anno CCCXXXV. a Partu Virginis. Alius prope *S. Mariam* est *S. Petrus in Corpore* ab alio vetustissimo templo SS. Apostolis Petro, et Paulo olim dicato. Hoc in loco sita fuit antiqua Capua, a nova vero duo dissita milliaria.

Praeter hos hodiernos pagos, ad lectoris eruditi oculos quosdam alios vetustos suppingemus ad Capuam quondam pertinentes, quorum memoria obliterata, vixque ad posteros illorum pervenit nomen. Primum omnium occurrit pagus Iovius, hodiedum *Casa Iove*, vel potius *Casa Nova*. Huic pago nomen inditum putarim a celebri Iovi templo dicato, vel in ipsa urbe vicina Capua, vel in hoc vico. Ipsius extat mentio in duobus vetustissimis marmoribus Capuae repertis, et a Mazochio recitatis Amph. Camp. c. 8 in quorum primo legitur pagus Herculaneus, et pagus Iovis. In alio vero pago Herculaneo, nunc *Recale* Herculi templum dicatum esse probatur ex epigraphe a Reinesio allata Class. I. num. 64. Fuit alius prope Capuam vicus Apollinis, puta ab huiusce Dei aede, cuius nulla in praesentiarum rudera supersunt. Hodiedum pagus hic ab indigenis *Casapulla* dictitatur. Ab ipso procul aberat alius vicus, nunc *Marcianise* Martianisium a Martis templo dictus. Pagus Camilli proximus est, nunc *Camigliano*; intra huius ruinas Mercurii ex aere statua fuit reperta anno MDCCLII. et heic quondam extitisse templum ex Pratillio constat de Via Ap. lib. III c. 1. Fuisse autem prope Capuam Veneris pagum, et proprie in Stellatis campo constat ex ara huic numini dicata. In Veneris templo Gratias sorores cultas putarim, utpote pa-

Vetusti pagi Capuae vicini.

gus hic hodiedum salutatur *Grazzanise.* Cereris vicum quoque ad Capuam pertinuisse putatur, qui nunc ab accolis dicitur *Casa Cellola*: heic olim vetustas fabricas effossas creditur.

Capua nova. Haec urbs tandem nova a Campano Comite Landone fuit condita, ubi olim vetustum adsurgebat Casilinum anno DCCCLVI. Temporis progressu celebris evasit arx fortissima, ut nunc conspicitur, dum nempe tota muro circumvallata est, et Vulturno flumine munitur. Vrbs haec variis temporibus longas fuit experta obsidiones, et fame potius fuit capta, quam armis.

CAPUT IV.

Describitur Amphitheatrum Campanum, uti hodiedum existit, deque eius partibus.

Ad magnificentissimum amphitheatrum Campanum describendum nunc veniamus. Haec enim a Campanis ipsis excitata moles aedificii maximae fuit oblectationi (1). Ipsam autem celeberrimam fuisse neminem profecto latet. Nam hodie eius rudera fidem adhuc faciunt Campanae maiestatis, quae quidem conspersa huc illuc conspiciuntur. At nihilhominus tantae magnificentiae aedificium

(1) Verbis haud dici potest, quantum Campanus populus ludis gladiatoriis fuerit delectatus. Hanc ob causam illorum in ludos studium eo pervenit, ut nulla mensa lautior haberetur, nisi paria gladiatorum committerent. Hinc Patavinus auctor lib. IX c. 40 de Campanis sic indicat. *Campani ab superbia, et odio Samnitium gladiatores* (quod spectaculum inter epulas erat) *eo ornatu armarunt, Samnitiumque nomine appellarunt.* Hinc ex eo originem duxit ludus Samniticus. Ad hoc ea civitas nobilissimum excitavit amphitheatrum, circum, gymnasium, et alia aedificia, ut nempe hisce ludis identidem delectaretur.

nihil obstantibus Barbarorum cladibus flammisque, nihil ipsis incolis, nunc tamen quasi manet integrum vetustatis monumentum.

Hoc amphitheatrum sicut illud quod Romae, Veronae, Pompeiis, Puteolis, aliisque restat locis, rotundum vel ovali potius forma esse constat. Illud vero Campanum fuit variis nominibus appellatum. *Cavea* primum dictum quia illud undique erat clausum, vel in miram quandam exurgebat sublimitatem. *Colisaei* quoque nomen ei datum, ut etiam Romano, uti autumat Cl. Mazochius de Amph. Camp. c. 7 nam Κολοσσὸς dictus est: παρὰ τὸ κολούειν τὰ ὄσσε, *ab imminuendis, et decurtandis oculis.* Lipsius de Amph. c. 1. Colisaeum ab Neronis colosso in vicinia reperto dictum putat. Sed laudatus Mazochius loco cit. a veritate penitus errasse Lipsium scribit, cum hoc aedificium ab eius immensa mole, et a colossaea celsitudine doctissime nuncupatum probat. Illud tandem *Berelais*, sive *Berolasis* usque adhuc ab ipsis Campanis, et praesertim ab incolis dicitur *i Vorlasci*, cuius originis etymon ab eodem Mazochio clare aperitur, illud vocabulum esse affirmante, septentrionalium linguarum, et ad hoc probandum longam affert auctorum segetem: praesertim adest Erchemperti auctoritas, qui nono scripsit saeculo, et qui de quodam sic narrat Guaifario Hist. Langob. c. 41; *Adveniens Berelasis*, hoc est amphitheatrum: ab eodem auctore illud saepe hoc nomine significatur. A Langobardis vero in arcis formam fuit hoc amphitheatrum redactum, postquam vetusta Capua IX a Saracinis saeculo fuit eversa. Moles externa quadratis magnis convestitur silicibus: circa amphitheatrum fuisse gradum affirmat idem Mazochius. Tota moles structa saxis terno porticuum ordine in orbem erigebatur. Columnae vero variis ordinibus sunt constructae. Super fenestras dispositas corona marmorea erat scalpta. Supra aedificii huius extremitatem foramina in orbem aderant, per quae antennae demittebantur, quibus funes ad vela sustinenda ligabantur. Qui mos

inducendi Theatris umbram (1) a Campanis primum originem ducens ad Romanos temporis progressu derivavit. Fuere etiam imagines fornicibus adhaerentes. Lipsius de Amph. c. 4 in arenae plano Iovi Latiari aram, aut Plutoni sacram extitisse credit.

In amphitheatri vero plano fuisse liquet imas portulas per orbem positas, quae quidem erant foramina, vel ostiola, ex quibus ferae emittebantur. Amphitheatri vero area arena (2) consterni fuit solita; unde recte *ad arenam descendere* ab antiquis in amphitheatri planum venire, et ad aliquid capessendum fuit usurpatum. Praeter haec supradicta ostiola fuere et alia duo: quorum alterum erat *Libitinense*, ex quo mortui educebantur gladiatores: alterum huic e regione positum, de quo silent auctores. Supra has portulas *Podium* erat columellis per orbem circumseptum, et hoc pedis instar aliquantulum prodibat.

Post podium locus erat ad spectandum destinatus, isque aliis ceteris dignior habebatur, ibique Imperatoris erat suggestus, et constitutum tribunal, et magistratus, et Vestales, nobilissimique adsidebant viri. Statim supra hos alia subsellia quatuor, vel quinque per gradus distincta sequebantur, in quibus erant senatores, eaque

---

(1) Campanorum utpote luxuriante urbe per longam tempestatem, luxus ingens usque perduravit: hinc velorum in amphitheatro usus ad ipsos Romanos pervenit, ut nos docet Valerius Maximus lib. II. c. 6. Hinc in summi amphitheatri circumferentia partim foramina erant, quibus mali ad sustinenda vela immittebantur, si solis aestus urgeret, vel pluvia ingrueret. Ea vela vel serica, vel purpurea erant. De hisce velis ad theatrum praesertim, vel amphitheatrum opacandum cecinit Lucretius lib. VI v. 108.

(2) Hinc temporis progressu ad eam magnificentiam est perventum, ut Caligula chrysocollam et minium in amphitheatro spargi curarit, et Nero cinnabarim adiecerit, ut scribit Tranquillus in eorum Vita.

Ὀρχήστρα vocabantur. Supra senatum quatuordecim gradus equitibus assignati. Hinc *sedere* (1) *in quatuordecim* pertinuit ad equestrem ordinem. Reliqui gradus populo dabantur; unde *popularia* dicebantur, qui plures erant, iique gradus in imam, mediam, summamque tribuebantur caveam. Ima cavea erat omnium honestissima.

In amphitheatro vero fuere tres *praecinctiones*, seu baltei, nempe gradus latiores ita interiecti, ut primus gradus orchestram ab equitibus, alter a popularibus, tertius universam divideret caveam. Hae vero praecinctiones non erant ad sedendum factae, sed graduum ingressus; in his aderant *Vomitoria*, vel aditus, ostiola nempe quaedam, ex quibus ab externis porticibus quisque ad suas perveniebat sedes.

In cunctis subselliorum ordinibus aderat graduum angustorum series ad ascendendum a praecinctione ad locum occupandum, quae dictae fuere *Viae*; seu itinera, vel scalaria. Vltima amphitheatri pars *Cathreda* fuit appellata, quae quidem erat porticus opere arcuato, quaeque totam amphitheatri supremam occupabat extremitatem. Heic foeminae a viris divisae in suis sedebant sedibus. Lipsius de Amph. c. 13 heic etiam sedere pullatos homines credit, idque probat ex Suetonio in Octav. c. 44.

Sunt qui scribunt, hanc immensam aedificii molem continuisse ad nonaginta prope millia hominum, ut declarat Carlettus, Storia della Regione Brugiata nota 31. Hinc ad tantam hominum frequentiam amplexandam, et ad publicam tranquillitatem variae leges latae fuere, quo rectus servaretur ordo, et praesertim quo senatoribus honor tribueretur.

---

(1) Hic vero usus ad sedendum invaluit, ut senatoribus, virisque dignitate praestantibus pulvinus daretur. Id e Tullio comperium habemus epist. ad Trebat. lib. VII. Reliqui vero ordines, populares nempe nudo insidebant lapide, ut apud Graios in Theatro mos idem obtinuit. Adisis Bulengerum de Theatro.

Ludi vero in amphitheatro vel ab Imperatoribus, vel a senatu, vel ab aliis edendum assuetis identidem fiebant; hisque habendis nulla temporis praescriptio erat, sed pro re nata, vel pro aliqua victoria, vel pro aliquo festo ingruente iidem edebantur.

Hactenus dicta spectant ad antiquam amphitheatri Campani historiam. Quid aevo sequiori huic evenerit, per auctores vix compertum habemus. Credibile enim est, Barbaris in Italiam saepe advenientibus, omnia fuisse redacta in extremum statum. *Berolasis* nomine post Romani Imperii excidium amphitheatro imposito Campano, nihil aliud significatur, quam *Arx*. Mazochius de Amph. Camp. c. 7 affirmat, Gothorum aevo Campano in amphitheatro ludos, et gladiatoria spectacula magno fuisse in pretio. At Langobardi postea, qui Gothis successere, plures igne concremarunt urbes, quas inter Capua ab iisdem incensa, quo tempore amphitheatro damnum etiam maximum fuit allatum.

Hoc vero insigne antiquitatis monumentum, quod decertare poterat cum diuturna saeculorum longaevitate, a Barbaris igne consumptum, et in arcis postea formam ab ipsis fuit redactum, ut paulo ante diximus.

Hoc tandem monumentum, ut affirmatur a Mazochio loco ante cit. Campanam erexisse Coloniam liquet; nam in coloniis suum cuique fuit aerarium, quemadmodum et ipsi Romae. Capua enim ditissima habebatur, et redditus habuit maximos; Leucogaeos praesertim possedit colles in agro Leborio, aliasque innumeras possessiones vel principum liberalitate, vel privatorum. Adhaec portoria, et vectigalia, quibus Augustus suas ditavit colonias, in quibus Capua fuit, ut ex Suetonio constat in eius vita c. 46. Hinc mirum non esse debuit, si hanc immanem amphitheatri molem erexerint Campani, qua *vix* subiungitur a Mazochio loco ante cit. *maior conlatis regum opibus attolli possit.* Hoc tandem amphitheatrum erectum fuisse creditur ante Vespasiani aevum, de quo confersis quaenam Cl. auctor ibidem opinatur.

CAPUT V.

De Theatro, Templis, Catabolo, ludo Gladiatorio, Circo, Gymnasio, Thermis, de Foro Seplasio, Albanoque; de variis vicibus; de Christiana Religione, de vetustis Capuae nummis, aliisque monumentis.

Postquam de amphiteatri Campani maiestate, deque omnibus quae ad illud spectarunt, breviter diximus, nunc antequam ad alias urbes describendas accedamus, rei ratio postulat, ut primum cetera antiqua, quae restant urbis aedificia, lectoris ob oculos proponamus.

Campanos ludis studiosissimos fuisse quondam ante diximus. Ii enim fuere delectati praesertim de rebus theatralibus: hinc molem istam condiderunt prope turrim S. Erasmi, cuius adhuc rudera supersunt prope Cryptoporticum, nunc *le Grotte di S. Francesco*, hodiedum ad regiorum stabulorum usum inservientem. Locum ipsum describit Pratillius Via Ap. lib. III. c. I. Hinc Theatri pars adhuc Mazochii aevo restabat: magna enim illius hemicycli pars fuit disiecta ob causam figulinae ibi exercendae, quo patentior explicaretur area. Hoc vero Theatrum sub Caesaribus fuit aedificatum, et fortasse a Campana colonia, sed post Augusti aevum excitatum. Theatrum.

In hac urbe plura fuere templa, inter quae Iovis illud, quod conditum fuisse creditur e regione cuiusdam civitatis portae. Alterum Dianae Tifatinae in parte occidentali eiusdem montis. Quod quidem magnificum fuit erectum in loco, qui olim appellabatur S. Michaelis Archangeli Ecclesia, et nunc S. Angeli. Huiusce templi Velleius Paterculus lib. II. c. 25. meminit. Prostat Capuae marmor, in quo legitur: *Sacrum Dianae Tifatinae Triviae.* Hoc templum fuit in occidentali parte Ti- Templa.

latae (1) montis, unde *Tifatinae* nomen impositum.

Ex Patavino historico lib. XXII. c. 8. compertum habemus Capuae etiam fuisse Fortunae, et Martis templa. Quo vero urbis loco ea fuerint, nulla ad nos usque vestigia tradita. Fuisse etiam aliud Neptuno dicatum ex marmore, quod Capuae servatur, clarescit. Praefatum templum fuisse in eo loco, ubi olim dicebatur *Fossa Neptuni*, ex Instrumento anno MCCLXIX. a Campanis Sanctimonialibus exarato probatur. Prope turrim S. Erasmi fuisse erutam lapidis partem cum columnis narrat Pratillius de Via Ap. lib. III. c. I. ubi olim fuit Mercurii aedes.

Praeter alia aedificia publica, quae quondam Capuae erecta fuere, memoratur Capitolium a Suetonio in Tib. c. 40. Hoc ab eodem Imperatore dedicatum nihil aliud fuit, quam Iovis Tonantis aedes Romanae instar, quamvis minor. Silius lib. XI. v. 266. huiusce etiam mentionem facit. Hinc recte intelligitur Taciti Annal. lib. IV. c. 57. textus narrantis eundem Tiberium Capuae hoc Iovi templum sacrasse: *Tandem Caesar in Campa-*

---

(1) Tifati montes, et mons Tifata est supra Capuam veterem, qui ut docet Festus, nomen hausit ex ilicibus; hinc apud eundem: *Tifata iliceta*. Nobilis vero evasit hic mons Romanorum aevo; in eo enim fuit *Dianae Tifatinae* templum, ut supra diximus, et aliud *Iovi Tifatino* sacrum. Hic insuper mons memoratur ab antiquis, et praesertim a Livio lib. VII. c. 29 et lib. XXIV. c. 7. Silius etiam hunc memorat lib. XII. v. 48 de Bello Pun.

In vertice huius montis prope Nolam (nam Tifata mons est montium catena) hodiedum stat adhuc vastum saxorum stupendae molis septum, quod dubio procul Hannibal super hos montes tendens extruxit. In tabula Peutingeriana locus iste his indicatur verbis. CASTRA HANIBALIS.

Ex alia parte iuxta Mazochium de Amph. Camp. c. 1 locus hic ex laeva nempe parte, Theodosii Imperatoris tempestate *Addiana* fuit vocatus a Dianae templo; ex dextera vero parte fuit *Iupiter Tifatinus*.

niam specie dedicandi templum apud Capuam Iovi, *apud Nolam Augusto*, *sed certus procul urbe degere*. Hoc vero Capitolium, sive Iovis templum Capuae non solum, sed in aliis quoque praeclaris urbibus fuisse ex historia liquet. Adhaec templum Veneris extitit, ut ex quodam constat marmore, et Cybelis ex statua reperta in loco, ubi nunc adsurgit S. Lazari aedes.

Apparent non longe ab amphitheatro cuiusdam triumphalis arcus ruinae non procul a porta Casiliensi, qui quidem arcus erectus fuit in Appiae viae medio, quae per mediam transibat urbem. At quinam eiusdem auctor, adhuc sub iudice lis est. Sunt qui putant, hunc erectum fuisse multum post tempus a Iulii Caesaris fato. Facile enim credi potest, hunc dedicatum Augusto Octaviano fuisse, qui hanc coloniam illustravit, et magnificentiorem reddidit. At ex inscriptione a Pratillio lib. III. c. I. recitata, quae mentionem Hadriani Imperatoris facit, credi potest, hunc arcum in eiusdem memoriam dicatum. Nam hic Imperator plura praestitit Campanae coloniae beneficia, et praecipue amphitheatrum restauravit, ut patet ex marmore a Mazochio de Amph. Camp. c. 8. reperto, atque perpetuo Commentario inlustrato. Arcus triumphalis.

Non longe ab eodem amphitheatro etiam fuisse *Catabolum* indicat Mazochius de Amph. Camp. c. 4 cuius rudera supersunt prope Ecclesiam S. Mariae Gratiarum in vico S. Mariae, qui locus vulgo ab indigenis *Catavolo* dicitur in praesentiarum. Hoc vero aedificium ad bestias (1) detinendas, et ad crudelitatem in bestiarios acuen- Catabolum.

(1) Mazochius loco supra citato in Campano Catabolo non proprie feras, sed equos circenses detineri fatetur. Locus vero in quo bestiae in ludorum usum detinebantur, proprie *Vivarium* vocabatur, ut ipsemet probat ex quodam lapide Romae reperto anno MDCCX. Consulsis etiam Ducangium Lexic. Med. Lat. artic. *Catabolum*, Vossium Etymolog. Piuscum Diction. Antiqq. Rom. aliosque viros doctos. Verum apud Romanus usu-

dam fuit erectum. In hoc autem loco alebantur bestiae, quae quidem prout festum aliquod, vel publici ludi ederentur, emittebantur, quo populo spectacula darent. Earum vero ferarum numerus eo excrevit, ut ad quatuor vel quinque millia in amphitheatro, vel alio publico loco pervenerit. Hanc ipsam narrationem ex Tranquillo in Tito c. 7 accipimus, qui scribit, una die quinque millia ferarum omne genus ludorum edidisse. Eaedem vero bestiae, quae per longum tempus in eodem alebantur Vivario, plerumque eo mansuetudinis perveniebant, ut identidem currus vel in Circo, vel in Amphitheatro traherent.

Hoc Catabolum insuper fuit repertum a Pellegrinio, ut testatur Pratillius de Via Appia lib. III. c. 1 qui narrat hoc reapse esse prope Mariae Gratiarum Ædem, et subterraneum esse locum duodecim palmos Neapolitanos latum, et sexdecim altitudine. Per hunc bestiae in amphitheatro ducebantur. In aliquibus Instrumentis ab eodem Pratillio allatis legitur; *Ad Scollia prope Catabolum ad occidentem*, ubi *ad Scollia* nihil aliud esse creditur, quam vicina gladiatorum schola, qui cum bestiis in Catabolo manentes sese exercebant. Hae tandem subterraneae caveae viam habebant in ipsam amphitheatri arenam.

Ludus Gladiatorius. Prope etiam amphitheatrum ex Mazochio fuisse accipimus *Ludum Gladiatorium*, ut ex variis ipse veterum aedificiorum arguit ruinis. Capuae olim celeber fuit hic ludus, ex quo anno ab V. C. DCLXXX. Servile bellum in Romanis fastis fuit conflatum duce Spartaco, ut fuse narrant Velleius Paterculus lib. I. c. 30 Florus lib III. c. 20 aliique. In hoc autem ludo quid agebatur, quaenam gladiatorum munia, quaenam vitae ratio, videsis Roman. Antiqq. scriptores.

---

1 venit Cataboli nomine significari non solum equos, aliasque bestias ad onera vehenda, sed etiam alendas silvestres, uti leones, tigres, aliaque id genus animalia.

Prope Catabolum fuit etiam Circus, qui celeber evasit Ludis (1) Campanis, ut patet ex lege Codicis Theodosiani lib. XV. tit. 10. Huius occurrit mentio in quibusdam Medii Ævi instrumentis a Pratillio lib. III. c. 1 allatis: in quodam anni MXCI. sic legitur: *In pertinentiis villae S. Erasmi, et proprie ubi dicitur ad Circum.* Idem auctor affert mutili lapidis partem, in quo fit mentio de Campanis ludis Circensibus. Circus.

Adhaec nonnulla Campanae antiquitatis monumenta huc illuc partim in vico S. Mariae, partim in illo S. Petri in Corpore sparsa adspectantur, ut praecipue Thermarum ruinae, quae hodiedum mutato nomine militibus ad Capuae defensionem inserviunt. His tandem adde veteris aquaeductus, et Gymnasii reliquias, quae adhuc integrae sartaeque manent a temporum colluvie, et a Barbarorum manibus ereptae, quaeque veluti venerandae antiquitatis monumenta eruditis viris commonstrantur. Capuae vero fuisse Gymnasium, et Thermas ediscimus ex Mazochio Amph. Cam. c. 7 qui affert lapidis fragmentum, quod apud Casampullam in suburbano olim Camilli Pellegrinii aderat: in hoc marmore occurrit de Thermis praecipue mentio. Gymnasium, et Thermae.

Fuit in hac urbe platea, sive forum nomine *Seplasia*, in qua *μυροπῶλαι*, idest *unguentarii* negotiari solebant, quique heic unguenta adeo pretiosa conficiebant, ut Cam- Seplasia.

---

(1) Certum est ex Pratillio lib. III. c. 1. hanc urbem postquam ibi Caesar Coloniam deduxit, fuisse satis amplam. Nam ipse iuxta Appianum lib. XIV. deduxit viginti millia hominum. His adde gladiatorum scholam, quos Caesar habebat eosque in familias divisit. Eorum numerum Cicero ad Attic. lib. VII. 14 narrat fuisse usque ad quadraginta millia. His superadde Campanos ipsos cives, ex quibus licet coniectare, hanc urbem fuisse frequentissimam: hinc urbis antiquae moenia fuere satis ampla. Et re sane vera ex ruderibus quae restant, plures vicos occupant, ut ante diximus: vide igitur tunc temporis, quam lata et nobilis fuerit Capua!

paniae aliis opidis, quin et aliis longinquis venundaren t Hinc factum ut ipsi Campani, qui longe lateque luxurias, atque illecebras inter usque palantes, unguenta isthaec efficerent, quo mensas inter, vinum, scorta, aliaque id similia semper odorem effluerent. Plures ex vetustis auctoribus Campanorum hoc vitium adnotarunt. Inter alios Tullius num. II. Pisonis vitia increpans haec scribit: *Seplasia mehercule, ut dici audiebam, te ut primum adspexit Campanum Consulem repudiavit.* Et paulo post de Gabinio Duumviro haec tradit; *Gabinium denique si vidissent Duumvirum vestri illi unguentarii, citius agnovissent: erant illi compti capilli, et madentes cincinnorum fimbriae, et fluentes, cerussataeque buccae, dignae Capua, sed illa vetere.* Vide quaeso ad quem ineptiarum gradum pervenerant Campani, ut non solum ipsi, sed magistratus etiam Capuae degentes, ad civium mores seipsos accomodarent. Id omne derivavit ex illorum fortuna; et in eum inciderunt luxum, ut quae olim de Crotone, Sybarisque traderentur, longe ea tempestate Campani superarent. Videsis quae scribit Livius de illorum luxuria lib. XXIII. c. 46. De iisdem unguentariis si plura cupis, legesis Pellegrinium Disc. III qui fuse de ipsis agit, ubi inter alia monumenta lapides quosdam recitat, in quibus eorum occurrit mentio.

Forum Albanum. Extitisse aliud forum in hac urbe celebre, et fortasse a Seplasia haud dissitum nomine Albanum confirmatur ex Tullio Orat. contra Rul. II hoc modo: *Iam vero qui metus erat tunicatorum illorum, et in Albana, et Seplasia, quae concursatio percunctantium, quid praetor edixisset?* Hoc forum Pratillius lib. III. c. 1 de Via Ap. haud longe ab Albana porta nomen desumpsisse arbitratur, a qua parum distat vicus *le Curti.*

Variae vices. Haec insuper urbs celebris evasit, atque nobilis, quae post plura stetit saecula florentissima respublica, et aemula Romanae magnificentiae, et maiestati, et magistratibus ipsis, quaeque tot bella gessit, quaeque cum vicinis, tum dissitis gentibus invidiae semper fuit, quae-

que usque luxuriavit diuturna Saeculorum longaevitate. Everso hinc Romanorum Imperio, per Barbarorum manus misere corruit. Gensericus enim anno CCCCLV. ut narrat auctor Historiae Miscellae lib. XVI. Gothorum Rex primum Capuae urbi ruinas attulit, et per id temporis in parte fuit restaurata a quodam Posthumio Campaniae Consulari (1), ut patescit ex marmore reperto prope amphitheatrum.

Adhaec Langobardica vigente dominatione, quo tempore Radelchisius Beneventanorum Princeps Campanis infensissimus, quod hi Siniculpho Salernitanorum Principi essent accepti, Saracenos sibi accivit, et adiunxit, *Capuam primariam redegit in cinerem*, ut narrat apud Cl. Muratorium anonymus Cassinensis tom. II. Rer. Italic. Et Paulus Diaconus lib. V. Hist. Langob. sic etiam

---

(1) Iuvat heic breviter adnotare a quonam, et quando instituti fuerint Consulares viri. Ex Plinio Hist. Natur. lib. III c. 5 primum certiores facti sumus, Augustum circiter annum V. C. DCCXXVIII. Italiam in undecim divisisse regiones, et fortasse singulis magistratus Proconsulum nomine ad cuiusque regimen adsignasse. Verum sequiori aevo Hadriano nempe Imperium moderante rursus mutata, et in quatuor regiones, provinciasve divisa, Consularis vir cuique datus. Id omne narrat Spartianus in eius vita. At quinam eo tempore Italiae fines, per auctores incertum quidem est. Ex pluribus quae restant monumentis, scimus Campaniam suos habuisse Consulares. Mutata per eam tempestatem Italia, Campania nostra quos haberit fines, haud est compertum. Pellegrinius Disc. I. part. VII. et Pratillius *de Consularibus* hanc regionem cum Irpinis, et Samnii parte ad Apuliam usque extensam autumant, quamvis alii hanc novam ab Hadriano factam divisionem credunt de provinciis Italiae meridionalibus tantum. Haud nostra interest scire, utrum divisio isthaec ad totam pertinuerit Italiam, ac an regiones meridionales.

Qua vero Campaniae urbe Consularis suam habuerit sedem, incertum: probabile est, Capuam magistratum hunc excepisse. Quae vero iisdem fuerint munia, haud constat: mutata republica, et moribus, tales magistratus per id temporis alteros fuisse Reges creditur, quibus illimitata esset potestas.

de Capua scribit: *Relicta urbe, per Campaniam Vanduli, Maurique effundentes, cuncta ferro, flammisque consumunt. Quidquid superesse potest, diripiunt, Capuamque nobilissimam civitatem ad solum usque deiiciunt, captivant, praedantque.* Iuvat heic advertere, eo tempore Campanos Comites incensa urbe alium in locum commigrasse, sedemque fixisse super Triflisci, et Palumbarae colles, ubi castrum fuit conditum nomine Sicopolis, et ubi novam aedificarunt Capuam.

Temporis progressu diviso Beneventi principatu a Salernitano, Lando Capuae Comes erat, sub cuius potestate plures erant urbes, Sicopolis nempe a Sicone paulo ante aedificata, eaque caput erat: Berelais, ut ante diximus, a Campano amphitheatro nomine desumpto, per ea tempora vetusta significabatur Capua; urbs Vulturnum, Suessa, Teanum, Casamirta a veteris Saticulae fortasse ruinis condita, Calvum, Calinum, vel Carinula a Calibus nomine mutuato, Venafrum, Aquinum, Arx, Sora, aliaeque cum vicinis vicis Campano parebant Comiti.

Christiana Religio.

Quo vero tempore Capua urbs fide fuerit imbuta, ea ipso tempore fuisse autumarim, quo D. Petrus Apostolorum Princeps, fundata prius Tarentina, Beneventana, et Neapolitana Ecclesia, Romam ad suam cathedram stabiliendam perrexit. Antiquissima enim traditio, et templa eidem dicata, et pagus ipse S. Petri in Corpore id nobis confirmat. Constat S. Priscum (unde temporis progressu vicus eidem Divo dicatus) unum ex LXXII. Christi discipulis Campanae urbis praesulem a B. Petro sacratum. Id nos docet Michael Monachus in Sanctuar. Camp. qui ex vetustis illius Ecclesiae monumentis eruit. Confersis etiam quae scribit Petrus Natalis lib. VIII. c. 18 et Pellegrinius Disc. II. c. 18. Hunc autem D. Priscum Capuae martyrii laurea donatum testatur Romanum Martyrologium.

Vetusti nummi.

Antequam ad alia progrediamur (quoniam de singulis rebus, quae ad Capuam spectant, diximus) iuvat

heic nonnulla adnectere de nummis Campanorum vetustis. Franciscus Danielius librum exaravit anno 1802 et typis edidit Neapoli Italico sermone: *Monete antiche di Capua*. In eo quidem decem et octo prodit Campanorum nummos, ubi erudite probat, eos omnes ab ipso collectos ad Capuam urbem spectasse. Ex his cunctis ab eo allatis sex Iovis effigiem praeseferre constat, in quorum primo ex antica parte Iovis adspicitur barbatum caput, et laurea donatum cum duobus stellis. Ex postica parte adest aquila, ex cuius pedibus fulmen emittitur. Sex alios ad Dianam, alios ad Cererem, duos ad Palladem, et ceteros ad Herculem pertinuisse satis elucet, prout videre est ex singulis nummis typis editis ab ipso Danielio. Ex his igitur decem et octo citatis constat Campanos praefatorum numinum cultui maxime addictos fuisse, qui et templa, et numismata eisdem dedicarunt. Crediderim Campanos alios habuisse nummos: nam ex his, quae diximus ante, et rempublicam satis divitem, et multo nobilem fuisse liquet: hinc eam ob causam alia fuere cusa numismata, quae haud ad nostram pervenerunt aetatem, cum fortasse Barbarorum causa, et temporum colluvie utpote quae fuerint deperdita.

Ad calcem dicendum, Capuam fuisse quorundam virorum celebrium patriam, quos inter alios vetusto aevo memoratur Cn. Naevius poeta Atellanarum, Oscarumque fabularum scriptor, qui primo Punico bello fecit stipendia, ut scribit Ennius. Ipse tanta in scribendo libertate usus est, ut nobilium factione, et praesertim Metelli, et Scipionis Africani opera Roma pulsus, Uticae diem obierit extremam, uti in Chronico Eusebiano tradit D. Hieronymus ad Olympiadem CXIV. Campanus fuit etiam Cl. Camillus Pellegrinius, necnon laudatissimus usque Symmachus Mazochius, Pratillius, aliique docti Viri.

Atque haec satis sint, quae de veteri Capua, deque rebus ad illam spectantibus erant dicenda.

CAPUT VI.

In quo agitur primum de Appia via, de monte Callicula, de opido Casilino, deque eius obsidione, de Butilini copiis prope Casilini pontem a Narsete perfractis, de Calvis, de Sidicino et agro Falerno.

Cum satis prata biberint, et cum fuerimus locuti de rebus, quae ad veterem Capuam pertinuerunt urbem, nunc sermo vertendus ad alias urbes, quas olim antiqui incoluerunt Campani. Antequam vero alio progrediamur, heic primum de illa nobilissima viarum regina Appia nempe agemus. Quid interim hoc iucundius, quam magnificas Campaniae urbes, pagosqne percurrere, vias, fluviorum origines, et cursum, hominum mores, cuiusque loci naturam, et montes agnoscere? Quae cum ita sint, singulas urbes invisemus, deinde de cuiusque dicemus origine, quis deinde sedes occuparit, et ad quos transierint. Tandem de rebus, necnon et antiquis aedificiis adhuc extantibus verba faciemus.

Nemo ex eruditis adest, qui inficias ibit, quantum Romanus populus in privatis, et praesertim in publicis constituendis aedificiis fuerit usque laudatus. Nam ipsemet ad grandia sane natus pereximia artis opera ubique terrarum extruxit. Et re quidem vera tantarum magnificentiarum (et ut ita dicam) miraculorum adhuc extant passim, et vicatim monumenta. Hic vero populus ditissimus fuit aestimatus: nam propter illam bellicam virtutem, quam huic quidem naturae auctor fuit elargitus, cunctas bello gentes tunc cognitas subegit, et ex hisce quasdam thesaurorum pondera immensa possidentes perdomuit: hinc ex ereptis spoliis ditissimi prae ceteris evaserunt Romani. Temporis progressu pace gentibus parta, commercioque promisso, et ad magnifica animum manumque appulerunt. Hinc perplura publica condideunt aedificia cum Romae, tum aliis passim locis. Mitto tot

templa, theatra, circus, aquaeductus, et alia id genus, quae undequaque per urbes singulas excitarunt iidem. In his enim quam magna, et eximia artis opera in exstruendo praesetulere! At prae cunctis aliis unum profecto, propter quod Roma sibi gloriam maximam comparavit, et ad magnitudinis veluti fastigium pervenit, fuit Appia nempe via, ad quam sternendam sumptus insumpsit permagnos. Haec enim ut alias praeteream, fuit quovis aevo celebrata.

Primum isthaec laudibus exornatur a cunctis vetustis scriptoribus qui passim illam magnificam, et nobilem salutarunt: inter ceteros, qui de illa mentionem fecere, fuit Strabo lib. V. Geogr. qui hanc praeclarissimam appellat, et Statius lib. II. Silv. c. 2 v. 12 sic canit: Appia via.

. . . . Qua limite noto
Appia longarum teritur regina viarum.

Huiusce viae auctorem iuxta omnes Appium Claudium Coecum nomine fuisse memoratur, qui a suo nomine *Appiam* fecit. Extat apud Gruterum pag. MCI. lapis, ex quo Appium Claudium ipsius viae auctorem fuisse eruitur. Haec vero via incoepta est anno CCCCXLI. V. C. Iuxta Tacitum Annal. lib. II. c. 30 aliosque nonnullos ab eodem Claudio Appio creditur, hanc Capuam usque silice stratam fuisse, non vero Brundusium. Haec enim via eo quidem tempore fuit aperta, quo Samniticum adhuc bellum persaevum exardescebat, cum non ultra Capuam tunc temporis Romani protenderentur fines; hinc ne reipublicae status alienis pateceret gentibus, huc usque fuit producta. Sunt qui scribunt, ut e ceteris Plutarchus in Craccho hunc reapse confecisse. Alii Caesarem Augustum perfecisse contendunt, sed Suetonius in eius Vita c. 30, hunc Imperatorem opus absolvisse testatur. Lipsius in II. Tac. Annal. c. 74 utrum a C. Craccho, an a Caesare Augusto Appia a Capua ad Beneventum usque producta fuerit, dubitat. At Lecterius Antich. di Suessola part. I c. 10 ex eruderato marmore milliario in hortis Maffeianis prope pagum vulgo *Forchia* clare eruit, a

Caesare Augusto hanc viam silicibus constructam esse.

Alii narrant idem, ut Strabo loco cit. quem ceteri sequuntur. Illustrissimus Lupolus Iter Venus. Clas. II. pag. 300 alios Imperatores, hanc viam fuisse prosecutos autumat. Quamvis ergo haec diversos agnoscat auctores, non inde colligendum, hanc illorum nomen usurpasse, sed Appiae semper retinuisse.

Laudatus Lupolus duas distinguit vias ante Traianum (1) Imperatorem (hic enim etiam viam restauravit, et perduxit ad Brundusium fortasse) et ad hoc demonstrandum Tullii Ep. ad Attic. lib. VIII. 14 auctoritatem affert, quo id probet, ac iter Horatii lib. I. Satyr. 5 Brundusium usque, ubi poeta eandem viam perductam esse usque ad eam urbem narrat. Strabo lib. VI. fuisse duplicem viam demonstrat, qua Benevento Brundusium usque perveniri facile erat, per Peucetios nempe ab eodem Venusino poeta descripta, et per Daunios altera, quae Appia dubio procul ipsamet fuit, et per Venusiam Brundusium eundum erat.

Quoad vero Appiae maiestatem et magnificentiam spectat, legendus est Procopius de Bello Goth. lib. I. c. 14 qui hanc mirandum in modum describit. Iuxta vero Pratillium CXXIV. milliaria a Roma ad Capuam extendebatur Appia, et ad Brundusium CCXCIII. qui quidem existimat, hanc viam latam fuisse in quibusdam locis viginti sex pedes, et in aliis minorem, quod certe tribuendum arbitror variis locorum incommodis. Ea vero inci-

(1) Eandem vero viam a Benevento ad Brundusium usque instauratam esse a Nerva Traiano Imperatore constat ex quadam Columna milliaria a Grutero pag. CLI. recitata, et apud Asculum reperta. Hanc etiam viam temporis progressu multis abhinc saeculis vetustate senescentem restauratam fuisse ab aliis Imperatoribus probatur ex alio marmore a Lecterio recitato, ex quo quidem satis eruitur, Theodosium Imperatorem refecisse, quamvis ipsa semper Appiae nomen retinuerit.

piebat a Capena porta, quae hodiedum Romae dictitatur *porta di S. Sebastiano*. Eo loco incipiebat milliare primum, quod *Aureum* fuit appellatum. Ab hoc loco Brundusium usque olim super hanc viam passim ab utroque latere adsurgebant publica, et privata aedificia.

Pratillius librum elucubravit *de Appia Via*, in quo affert infinita monumenta, quae olim erant super Appiam viam dispersa. Hoc unum addendum restat, ut de tantis, ac praeclaris monumentis, nihil aliud nunc temporis supersit, quam in quibusdam locis pauca vestigia, et ut ita dicam, vix Appiae nomen ad posteros pervasit: tot enim saecula, hominumque barbarorum colluvies Italiam a fundamentis evertentium, coeli aerisque inclementia, tot bella, caedesque, terraemotus, atque humanae vicissitudines locorum faciem penitus adeo inverterunt, ut de Appiae maiestate lacrymabile nomen ad seros nepotes vix tradiderint.

Postquam de Appia via verba fecimus, ad singularum nunc Campaniae urbium descriptionem accedamus oportet. At iuvat heic advertere, auctores antiquos, et recentes pauca de his memoriae prodidisse. Nos igitur quoad in nobis erit situm, de illis diligenter, duce historia, ac lumine pauca appingemus, cum heic potius Daedali Labyrinthum ingredier fatemur.

Omnium primum occurrit ad alteram Vulturni (1) Mons Callicula.

(1) Quoniam heic Vulturni occurrit mentio, aliquid de hoc fluvio pro re nata appingere curae sit. Hic a Sanfelicio de Origine Camp. pag. 5 *maximus omnium fluviorum*, a Polybii interpetre *Athurnus* lib III. dicitur. Quidam autumant, Vulturnum *divisorem* significare, quippe quod Samnites a Pelignis, et Campanis seiungeret agris. Pellegrinius Disc. II a *volvendo* vult dictum ob varios, dubiosque cursus. Huiusce fluminis fontes sunt in Samnio in Caracenorum finibus, ut etiam scribit Sanfelicius loco citato. Per Venafrum hinc decurrit, Alifas, Telesiam, Calatiam, Casilinum (nunc novam Capuam) alluit, atque inde in Tyrrhenum se exonerat mare in eo loco, qui dicitur: *Castell' a Mare di Volturno*, qui sane cursus est LXXX prope milliaria.

ripam mons Callicula, qui Campano ab agro Formianum dividebat: mons hic hodiedum *Baronia di Formicola* dicitur, et *Monte Maggiore*, et *S. Salvadore*, qui quidem a propinquis Calibus nomen fortassis usurpavit. Extenditur a Massico Monte, et a Savone amne ad Vulturnum usque. Iuxta Savonis laevam ripam Hannibalem transisse putat Cluerius Ital. Antiq. lib. IV. c. 7. Quin imo certum est ex Livii auctoritate lib. XXII. c. 15 per hunc locum ipsum traiecisse, et a Fabio Maximo Casilinum apud fuisse obsessum.

Hannibalis calliditas. Celebris est illa super hoc monte Hannibalis callíditas: cum enim a Q. Fabio Maximo Dictatore circumdaretur, nec unde se eriperet, haberet (cum inclusus in hisce vallibus ipsius exercitus esset) hostem ita frustratur. Undique ex vicinis agris virgarum fasces, atque arida collecta sarmenta iubet bobus alligari, qui ad duo millia ferme effecti. Noctis silentio ubi ad radices montium, et vias latebrosas ventum est, dat signum ut accensis cornibus armenta in adversos concitentur montes. Calor hinc, ac flamma stimulatos agit boves. Rumor in hostium campos affertur, ad arma concurritur; Fabius ipse quid hoc sibi velit miraculum inscius, atque perterritus: tum boves per agros, perque montes palantes in fugam concitantur. Sic Hannibal traducit totum agmen incolume per saltum, atque Fabii manibus se eripit. Ita rem cunctam iisdem prodit verbis Livius loco supra citato.

Casilinum. Casilinum opidum supra viam Appiam fuit situm, ubi hodie stat nova Capua, et a veteri duo dissitum milliaria super Vulturnum fluvium, utramque respiciens ripam. Hinc est apud Livium lib. XXII. c. 15. *Fulvius Casilinum occupat modicis praesidiis, quae urbs Vulturno flumine dirempta, Falernum a Campano agro dividit.* Strabo lib. V hanc urbem etiam supra viam Appiam ponit. Coloniam deductam a M. Antonio esse declarat Tullius Philipp. II. 40.

Urbis obsidio. Ea vero urbs quo tempore Hannibal in Italiam de-

scendit, cunctisque domitis populis, atque opidis, Romanisque pluries in acie copiis perfractis, et Capua ipsa in Poeni ducis potestatem adducta, haec haud unquam in illius pervenit potestatem. Hinc factum, ut longam potius passa sit obsidionem, quam in ipsius manus perveniret, et res eo venit, ut fame horrenda civibus adductis, alimenta defecerint. En ut a Livio lib. XXIII. c. 14 id aperte ostenditur: *Postremo ad id ventum inopiae, ut lora, detractasque scutis pelles, ubi fervida mollissent aqua, mandere cogerentur; nec muribus aliove animali abstinerent.* Et Plinius scribit Hist. lib. VIII. c. 57 *venisse murem ducentis denariis, Casilinum obsidente Hannibale.* Eandum iam suo aevo narrat pene eversam idem auctor.

Butilini copiae prope Casilini pontem a Narsete perfractae.

Celebris est insuper historia quam narrat Paulus Diaconus de Gestis Langob. lib. II. c. 2 et Agathias lib II de Butilino Alemannorum, Francorumque duce. Hic enim anno DLIII. Gothicis rebus iam conclamatis, cum ingenti armatorum agmine in Italiam descendit cum Leuthari fratre, quo Gothis suppetias ferret. Iam cuncta ferro, flammis, et internecione extincta erant: urbes captae, populatae, eversaeque per Barbaros erant. Leutharis ad Padum fusus cum copiarum parte a Narsete iam erat. Butilinus interim per Samnium in Campaniam pervenerat, ubi castra ponit ad Casilinum. Heic praelium horrendum gestum: Narses enim haud procul a Butilini castris cum Graecorum exercitu tendebat. Excursiones prius factae inter utrosque non procul a Vulturno in eo loco, qui Casilini pons dicebatur. Narsetis milites prius turrim a Barbaris supra pontem factam evertunt; haec exitialis praelii causa fuit. Hinc Graeci cum Barbaris congredientes adeo acriter pugnarunt, ut cuncti ad internecionem redacti sint: nam ad triginta prope millia eo die caesi fuere.

Cales.

Non procul a Calibus fuit Stellatis ager, nunc *territorio di Carinola*, quem memorat Tranquillus in Caes. c. 20. *Campum Stellatem a maioribus consecratum, agrum Campanum ad subsidia reipublicae, vectigalem relictum.*

In eodem agro fuere urbs Cales, quae nunc *Calvi* dicitur, septem millia passuum a Capua dissita, secus viam Latinam. Livius lib. VIII. c. 10 hanc urbem ab Ausonibus olim habitatam esse credit. Ipsa vero nobilis evasit in Romanorum historia ob diversas vicissitudines: memoratur praecipue ob quandam aquam ab antiquis laudatam, cuius mentionem fecerunt Valerius Maximus lib. I. c. 18 de Mirac. et Plinius lib. II. c. 103. Nobilissima quoque vina protulit Calenus ager: quorum Venusinus poeta meminit lib. I. od. 20.

In ea urbe Romanorum aevo erecta fuere varia templa, ut adhuc videre est ex pluribus, quae restant ruinis. Fuit heic Mercurio aedes dicata; supersunt adhuc urbis antiquae moenia, et in ruinis adhucdum vasa, numismata, signa, aliaque id genus passim effodiuntur. Paucis abhinc annis reperta fuere marmora quaedam a Matthia Zona, recitata Storia di Calvi c. 16. Ex immensis etiam vetustarum fabricarum ruderibus claro patescit, in hoc opido Circum fuisse, et amphitheatrum. Videsis laudatum Zonam c. 8. Fuisse etiam balnea ex aliis ruinis indicat idem auctor.

Anno V. C. CCCCXIX. C. Tito Valerio, et M. Attilio Regulo Coss. subactis vicinis gentibus, Samnitibus, Frentanis, Auruncis, aliisque, Ausones, et Sidicini nondum in Romanorum manus pervenerant. Hinc a Patribus Conscriptis id belli negotium datum illis. Cales tunc Sidicini incolebant urbem munitissimam, murisque cinctam. Tunc Consul Valerius ad illam appropinquavit. Militum ardor is erat, ut iam scalis ad muros vellent succedere; at Consul ab incoepto voluit desistere, et aggerem, et vineas muro admovit. Forte fortuna accidit, ut quidam Romanus miles M. Fabius nomine, qui captivus ad Cales erat, per custodum negligentiam, dum cives festo, vinoque essent sepulti, per murum ipse reste religata manibus suspensus se demiserit, et cum ad imperatorem pervenisset, hostes monuit vino epulisque sopitos iacere. Hinc statim urbs capta. Id omne nar-

rat Livius lib. VIII. c. 16. Praeda ingens facta est, deque illa triumphatum; posteaque coloniam illic deductam tradit laudatus auctor. Inde municipium evasit, quod memoratur a Tullio epist. lib. IX. 13. Tandem temporis progressu paulatim decidit.

Everso antiquo opido novum adsurrexit *Calvum*, seu *Calinulum* nomine, quod incoeptum ab Atenulpho Campano Comite, a Landone fratre fuit absolutum. Postea a Langobardis ad Normannos transiit. Varios eventus est passa urbs, et in praesentiarum sedem habet Episcopalem. Calvum, seu Calinulum.

Iuvat heic advertere cum doctissimo Grimaldio, Annali del Regno di Nap. tom. III. epoc. II. Italiam, cunctas provincias, et Campaniam praesertim ex eo tempore, quo Langobardi, aliaeque gentes sequiori aevo in Neapolitani Regni provinciis sedem fixerunt, eversis et populatis pluribus vetustis opidis, novas urbes, et vicos aedificasse, növis eisdem datis nominibus.

Sequitur Sidicinum super viam Latinam, nunc *Teano*, a Capua duodecim milliaria in via, qua Casinum ducit, et a Neapoli octo et viginti distans. Hanc ab Etruscis aedificatam sentiunt nonnulli. Hinc a Mazochio Opusc. tom. II. pag. 143 ex nummo quem affert, Etruscam, vel Oscam esse creditur, cui assentit Capacius lib. I. c. 12 Hist. Neapol. Ea vero fuit appellata *Teanum Sidicinum* ad alterius differentiam nomine *Teanum Appulum*. Horatius lib. I. Ep. v. 86 ipsius mentionem facit. Frontinus lib. de Col. in hanc urbem coloniam deductam scribit. Hoc opidum celebre fuisse dicit Patavinus auctor lib. II. c. 3 hoc modo: *Reliquas si ei compares, opida sunt, excepto Teano Sidicino, quae urbs est magni nominis.* Idque confirmat Strabo lib. V. Geogr. Sidicinum.

Urbis agrum fuisse olim aquis mineralibus celebratum narrat Plinius Hist. Nat. lib. XXX. c. 2. *In ea Campaniae regione Sinuessanae aquae sterilitatem foeminarum, virorum insaniam abolere produntur. In Ænaria insula calculosis mederi, et quae vocantur acidulae ab Teano Sidicino quatuor millia passuum.* Ubi vide hanc mirandam a-

quam Pliniano aevo sub *acidulae* nomine venire: haec nunc temporis ab indigenis, vocitatur *L' acqua delle caldarelle.* Huius etiam mentionem facit Vitruvius lib. VIII. c. 3.

Haec vero a Romanis urbs pluris habita, ut videre est etiam ex suis quae restant ruderibus, quaeque antiquam commonstrant maiestatem: ibi enim et Circi, et Amphitheatri, aliorumque ruderum visuntur Romanae magnificentiae monumenta. Ex quodam marmore a Pratillio recitato lib. II. c. 3 de Via Ap. fuisse olim aram, vel templum Iunoni dicatum eruitur. Duo alia mutila marmora ab eodem auctore allata mentionem faciunt de Thermis, Theatro, et Amphitheatro. Et re quidem vera restant horum aedificiorum adhuc nonnulla rudera. Fuisse etiam ibi Cereris templum ex alio ostenditur lapide.

Urbis huius tandem Ævo Medio nulla extat memoria; crediderim post Romani Imperii lapsum Barbaros ruinas huic attulisse, ut ceteris evenit. Sequiori aevo Comitibus fuit subiecta. Re sane vera memoratur Landonulphus Landulfi Campani Episcopi nepos huiusce Comes, quem memorat Erchempertus Hist. Lang. num. 21. Hodiedum sedem habet Episcopalem, quam a saeculo usque tertio decoratam fuisse creditur. Urbs recens ab antiqua parum distat, ubi plurima extant opidi rudera.

Ager Falernus.

Non longe ab Sidicino fuit campus, vel ager Falernus, qui fuit ad Appiae viae sinistram fluvium inter Savonem, et Calliculam montem. Ager hic fuit occupatus olim ab Ausonibus, vel Auruncis, postea a Pelasgis: ad alias gentes transiit, et inde ad Etruscos.

CAPUT VII.

Describuntur variae urbes, uti Suessa Pometia, Ulubrae, Suessa Auruncorum, Sinuessa, Rus Petrinum, Trifanum, via Domitiana Suessula, eiusque fatum; hinc Argentium, S. Agatha Gothorum, et Vulturnium opidum. Fit mentio tandem de fluvio Savone, deque Massico monte.

Plures urbes sub Suessae nomine appellatas ex antiquis historiographis, et geographis compertum habemus; quarum vera historia adeo difficilis, et obscura est, ut permille de ipsismet fabulas tradiderint auctores. Quapropter nos apes veluti argumentosa, quae ex arboribus succum percipit purum, obscura quaeque relinquentes, historiam, et scriptorum auctoritates veras ex singulis, quae ad nostram faciunt rem, depromemus.

Primum omnium occurrit urbs, quae sub Suessae Pometiae nomine super viam Latinam venit. Cluerius Ital. ant. lib. III. c. 8. Halicarnassaei auctoritate, qui hanc urbem eodem nomine appellat, populos Pometinos, seu Pomptinos ex hac derivasse arguit. Hosce vero populos eam urbem incoluisse aperte declarat citatus Halicarnassaeus. A Strabone lib. V. Geogr. ipsam urbem Volscorum principem fuisse affirmatur. Patavinus auctor lib. I. c. 20 id ante confirmarat. Et re sane vera istius situs a Cluerio ponitur in Latii finibus loco ante citato; hinc ita indicat: *Patet igitur ex his ipsam Pometiam haud procul Latii finibus sitam, scilicet prope Cosam, atque Velitras . . . . tota ista planities, quae Velitris, Cosae, Norbae, Sulmoni, Setiae, atque Priverno subiacet, ad Terracinam usque qua Pomptina palus erat, campus sive ager Pomptinus appellatus fuit.* Sanfelicius De Camp. pag. 26 tandem hoc opidum corruisse scribit propter paludes ipsas Pomptinas, a quibus fuit absorpta. Non parum ab hac urbe fuisse Ulubras, et proprie circa Velitras, et

Suessa Pometia, et Ulubrae.

Suessam Pometiam certum est. Horatius de hoc opido mentionem facit.

Suessa Auruncorum. Sequitur Suessa Auruncorum, in presentiarum Sessa super Appiae viae ramum. Livius lib. VIII. c. 15 ab Auruncis totam hanc regionem, quae Volscos inter erat, et Campanos, habitatam et conditam prodit, et anno ab V. C. CCCCXVIII. C. Sulpicio Longo, et P. Ælio Paeto Coss. orta seditione, belloque Sidicinos inter Auruncosque exardescente urbem deletam fuisse ab iisdem narrat hoc modo: *Auruncos metu opidum deseruisse, profugosque cum coniugibus, ac liberis Suessam commeasse, moenia antiqua eorum, urbemque ab Sidicinis deletam.* In eandem postea Coloniam deductam ex eodem sic accipimus lib. IX. c. 19 *Suessam, ac Pontiam eodem anno Coloniae deductae sunt.* Tullius Epist. lib. VIII. eam Municipium postea evenisse declarat.

Ipsam insuper fuisse nobilem satis ostenditur ex ruderibus, quae restant, ut Theatro, Cryptoporticu, et nonnullis sepulchris. Ex numismatibus vero, quae olim eruderata, Apollinis, Mercurii, aliorumque deorum imagines visuntur.

Haec insuper urbs fuit patria poetae Lucilii Satyrarum scriptoris, de quo Iuvenalis Satyr. I. v. 21 sic canit:

Cur tamen hoc libeat potius decurrere campo,
Per quem magnus equos Auruncae flexit alumnus.

Eandem temporis progressu a Romanis restauratam creditur, quamvis nullum adest ad probandum monumentum. In Ecclesiae tandem Christianae fastis de ipsa occurrit mentio; sedem inde habuit Episcopalem iam ab anno CCCCXCIX. Memoratur Fortunatus eiusdem urbis Praesul, qui interfuit Romano Concilio.

Sinuessa. Ad mare versus super Appiam viam (ubi nunc ab indigenis dicitur *Montragône*) sita erat Sinuessa sic dicta, quod erat in opidi Vesciae sinu: huius urbis meminit Livius lib. X. c. 21 qui asserit, hanc Graecam fuisse Synopem antea dictam, Romanosque colonos, qui eam

incoluere, Sinuessam nuncupasse. Idem lib. IX. c. 16 asserit, hanc olim ad Ausones pertinuisse. Abundare serpentibus eandem colligitur ex Ovidio Metam. lib. XV. et hodiedum locus hic, ubi etiam est Regia venatio, quam maxime serpentibus, viperisque abundat.

Plinius Hist. Nat. lib. II. c. 103 laudat huius urbis aquas, quae foeminarum auferebant sterilitatem, et virorum insaniam. Tacitus Annal. lib. XII. c. 66 de Sinuessanis aquis ita prodit: *In tanta curarum mole Claudius adversa valetudine corripitur, refovendisque viribus coeli mollitie, et aquarum salubritate Sinuessam pergit.* De iisdem aquis sermonem instituit etiam Strabo lib. V. Geogr. Cluerius hanc urbem ita describit; *Tot stadia conficiunt millia decem. Minturnarum locum ab Formiis novem millia abesse supra indicatum est; tantundem intervalli, si porro in litore progrediaris, incides in ingentia veteris urbis vestigia, portusque ruinas sitas sub castello, cui vulgaris appellatio: Rocca di Monte-dragone, a monte quaesita, in cuius extremo ad duo millia passuum a dictis ruinis id conditum.* Martialis lib. VI. Epigr. 42 Sinuessanos laudat fontes, et Sannazarius Ecloga II. v. 86 huius maris memorat rhombos. Adest Capuae marmor a Capacio Hist. Neap. lib. II. c. 19 allatum, ex quo Sinuessanos Matidiae Augusti parenti posuisse constat.

Falsum vero est illud, quod quidam tradunt, Sinuessam vel locum ubi hoc opidum fuit, olim hoc nomine appellatum, et hodiedum *Montragone*, fuisse quondam Petrinum nuncupatum; cum nihil aliud sit, quam mons, et campus, hodieque locus hic ab indigenis salutatur *Torre de' bagni*, et olim Petrinum. Ex parte vero orientali montis, qui Campaniam respicit, sulphuris vena est, cuius meminit ante laudatus Sannazarius Eleg. lib. I. Petrinum

Sinuessam inter, et Minturnas locus quondam extitit *Trifanum* dictus, a tribus fortasse fanis appellatus, aut a trium deorum fano, in Auruncorum regione, quae Volscos inter, et Campanos olim media. Hunc autem lo- Trifanum.

cum fuisse ultra Lirim creditur. Patavinus auctor lib. VIII. c. 2 hunc ita memorat: *Huic agmini Torquatus consul ad Trifanum (inter Sinuessam, Minturnasque is locus est) occurrit.* Diodorus Siculus lib. XIV. c. 91 Trifanum hoc prope Sinuessam ponit.

Via Domitiana. Prope Sinuessam erat via Domitiana ita dicta, quod ab hoc Imperatore fuit restaurata. Haec a Sinuessa prope mare Puteolos usque protendebatur. Livius lib. XXIII. Consulem Sempronium hac iter instituisse narrat, cum Hannibalis exercitum prope Linternum profligavit. Hanc vero viam pluribus abhinc annis vetustate conlapsam, et prope deperditam, et inviam rotabilem fecisse Domitianum liquet, unde postea *Domitiani* via dicta fuit. Statius Silv. lib. IV. carm. 3. eandem describit.

Suessula. Urbs Suessula est Campaniae antiquissima super viam Nolanam, et eo fuit sita, ubi nunc dicitur *Sessola*, et *Castellone*, seu *Torre di Sessola*: quatuor milliaria ab Acerris dissita Nolam inter, et Capuam. Eandem ab Etruscis aedificatam fama est: hinc habitata primum ab illis fuit, postea ab Oscis. Strabo lib. V. et Plinius lib. VIII. ipsam ponunt in Campania; quam urbem Samnites etiam olim occuparunt. Cluerius Ital. ant. lib. IV. c. 5 sic eam describit: *Haud procul Acerris erat antiquissimum itidem opidum Suessula, cuius locus nunc etiam vocatur Castel di Sessola, ubi antiqui opidi quaedam adhuc visuntur ruinae.* Et Sanfelicius De Sit. Camp. pag. 31 de ipsa etiam scribit hoc modo: *Acerrae finitimae Suessulae: opidum ipsum interiit relictum a civibus, qui eadem coeli intemperie, circumfusis Clanii aquis, obsidente palude, patriis sunt coacti excedere laribus.*

Fines vero agri Suessulani ad occidentem extendebantur ad Calatiam usque, ut arbitratur Pellegrinius de App. Camp. disc. II. par. 26 at ex meridie ad Nolam usque, quod confirmatur ex geographis, et vetustis Itinerariis, et praecipue ex Peutingeriano. Sanfelicius idem scribit ibidem; *Suessulanum agrum excipiunt Nolanorum populeta.* In eandem sententiam descendit Ambrosius Leo Hist. Nol. lib. I.

Haud longe ab antiqua Suessula montes erant, quos inter ille memoratur, qui ab accolis dictitatur *Cancellus* qui mons idem est, ac ille a Livio lib. XXIII. descriptus sub nomine *Castrorum Marcelli*, seu *Castrorum Claudianorum* super Suessulam. Patavinus hinc auctor Marcellum narrat Consulem, anno ab V. C. DXXXVI. postquam Nolam est ingressus, et ibi postquam senatum, et populum rursus sub Romanorum redegit potestatem, consedisse, et supra Suessulam castra posuisse.

Ad radices meridionales huiusce montis *Cancelli* oritur unus e Clanii fontibus: alius est Nolam inter, et Abellam. Hic vero fluvius Clanius et Liternus est appellatus: nam ubi decurrit, fuit ab antiquis Clanius proprie vocatus, et ubi ad mare pergit, seu ubi sunt ostia, Liternus fuit salutatus ab urbe Literni, quae celebris sequiori aevo evasit ob Scipionis Africani nobile exilium. Agri prope eundem amnem ob fertilitatem commendantur, et praecipue a Virgilio Georg. II. v. 224.

Livius narrat confecto bello cum Latinis, et hac gente subacta, urbem Suessulam (quod foederata ante semper cum iisdem fuerat) ius Romanae civitatis adeptam, aliisque rebus esse potitam. Postea haec Municipium fuit, et ius civitatis acquisivit Romanae, ut ante tradidimus, et ut a Livio loco supra citato compertum est. Inde praefectura evasit, quod tempore secundi belli Punici e Romana defecerat republica, et saeviter in illam fuit animadversum. Post aliquod vero tempus Suessulani in meliorem formam, et conditionem pervenerunt, cum a Romanis Colonia fuit deducta, quae legibus quidem Romanorum regebatur.

Suessulani Cererem prae ceteris deam coluere, illique numini addictissimi fuere. Vicinorum enim agrorum ubertas ea fuit, ut magnam frumenti copiam propinquis subministrarent populis. Suessulani hinc ut prae ceteris excultiores Cererem veluti patronam, ac terrae dominam sunt venerati. Coss. M. Silvano, et L. Norbano, quod accidit Tiberii Imperatoris anno sexto, Suessulae Duum-

temporis Argentium, vel Arentium, vulgo *Arienzo*, qui vicus est in Campania, et a Neapoli dissitus quindecim milliaria. Post eversam Suessulam Oscorum urbem anno DCCCCLXXX. Suessulani in montibus S. Angeli ad Palumbaram et Castellum confugerunt, ubi arcem condiderunt, quam Argentium vetus nuncuparunt, ut scribit Telesinus auctor lib III. c. 33, qui credit eo quondam Dianae templum dicatum. Quidam autem putant, Argentii originem antiquiorem fuisse, et derivatam a quodam Capuae Curatore Brittio Argentio nomine; sed Lecterius Stor. di Suess. lib. II. ab Argentio potius fuisse vetustam Campanam familiam opinatur.

Suessulani vero primum hoc castrum aedificarunt anno MCXXXV. Rogerius illud vetus everterat; incolae nunc novum Argentium dicunt *Terra Murata*, qui pagus situs est in valle peramoena, et fructibus exquisitis abundat.

Haud longe ab hoc loco, nempe quatuor milliaria exsurgit S. Aghata Gothorum urbs Episcopalis, quae ab Neapoli distat viginti circiter milliaria. Iustinianus Dizion. del Regno di Nap. tom. VIII. hanc urbem eandem ac Saticulam iure meritoque fuisse sentit ex pluribus detectis rerum vetustarum monumentis, et praecipue ex sepulchretis quae passim eruderantur in dies. Idque etiam probat ex Hannibalis itinere per Suessulanum agrum, Trebulanumque. Quando autem haec nova urbs S. Agathae fuerit aedificata, haud constat; circa annum DXLIII. fortasse, vel a Gothis, qui eidem nomen mutuarunt, vel a vicinis alicuius eversi opidi incolis creditur. Celebrantur aevo medio urbis huiusce Comites, quos inter Rodoaldus, aliique. S. Agatha Gothorum.

Non longe ab ante descripto Sidicino duo decurrunt flumina Vulturnus, et Savo. Ad Vulturni oram eiusdem nominis Vulturnum opidum aderat, *Castell' a mare di Volturno*, parum dissitum a ponte, quem exstruxit Domitianus. Plures ex antiquis eam urbem memorarunt, ut Plinius Hist. Natur. lib. III. c. 5 et Strabo lib. V. Eam Vulturnum urbs.

primum parvum opidum exteris mercatoribus conditum fuisse arbitratur Pellegrinius Disc. II. part. 13. A Livio lib. XXV. c. 20 narratur hanc pro opportuno commercio reaedificatam, et amplificatam fortissimis moeniis a Romanis fuisse secundo Punico bello causa vectigalia commeandi, quae a Sardinia, Etruriaque proveniebant, in Casilinum deducebantur, et tandem ad castra, dum Capua obsidione cincta erat.

Ex eo tempore a Romanis Coloniam effectam, ibique tercentos homines deductos prodit idem Patavinus historicus lib. XXXIV. c. 45. Frontinus lib. de Col. sic etiam indicat: *Vulturnum muro ductum, Colonia iussu Imperatoris Caesaris est deducta.* Hinc ea urbs celebris evasit, ibique postea via Domitiana silice fuit constrata. Pellegrinius loco ante cit. plures recitat lapides, ex quibus probat, hanc reapse extitisse, suosque habuisse magistratus.

Hoc opidum tandem extitit usque ad S. Gregorii Magni Pontificatum, cuius ipse meminit in quibusdam epistolis; perdurasse usque ad hoc tempus ipsius magnificentiam constat, cum sedem etiam Episcopalem habuerit. Langobardi ea urbe dominati fuere. Vetustate postremum, aeris inclementia, et a Barbaris Italia igne ferroque vastata, et populata fuit.

Savo fluvius. Savo nunc *Savone* ex Auruncorum oriens montibus duo milliaria a Vulturno distat flumine. Eius cursus ad octo et decem millia circiter passus extenditur, et in Tyrrhenum se exonerat mare. Statius Silv. lib. IV. car. 3 et Plinius Hist. Nat. lib. III. c. 5 mentionem faciunt. Super Savonem pons aderat Campanus ita dictus, qua Capuam adibatur per viam Appiam Suessam inter, et Popilii Forum, qui pons exurgebat adhuc circa finem quarti saeculi.

Mons Massicus. Non procul ab hoc flumine est Massicus mons, ad cuius radices fuit urbs Sinuessa, nunc *Montragone*; mons ab incolis in praesentiarum dicitur *Monte Maggiore*, in quo fiebant optima vina, quae Campanis postea vasis

reposita, in multas servabantur aetates. Martialis de eo mentionem facit Epigr. lib. XIII.

CAPUT VIII.

Describuntur urbes Formiae, Minturnae, Caietà, Ciceronis Formianum, Fundi, Amyclae, Lautulae, lacus Fundanus, Liris fluvius, Pandataria cum aliis insulis in sinu Caietano.

Nullus est qui inficias ibit ex auctoribus, Campaniae Felicis singulas urbes amoenissimas fuisse; praesertim illae quidem adnumerantur, quae erant ad mare positae. Ex hisce celebrior praedicatur illa, quae sub Formiarum nomine salutatur. Ea nunc dicitur *Mola di Gaeta*, et quondam Formiae super viam Appiam nuncupatae quatuor millia passuum ab Caieta dissitae. Locus hic ab antiquis celebratur, et huius urbis rudera restant adhuc eo loci, qui dicitur *Castellone.* Strabo lib. V. hanc urbem a Laconibus conditam fuisse affirmat. Ea olim Romanorum deliciae, et inter praecipuas Campaniae Felicis apud Florum lib. I. c. 16 adnumeratur. Alii a Lamio Neptuni filio conditam scribunt, qui Ælius Lamius a Venusino vate memoratur Od. lib. III. Formiae.

Viciniores gentes huius urbis amoenitate illectae hanc occuparunt: ex hisce qui ea potiti sunt, adnumerantur Volsci, Samnitesque qui reapse urbem possederunt, sed poenam improbi dedere. Ea enim tempestate Formiani cum Romanis societatem foedusque inierant. Appius inde Claudius praetor, et L. Volumnius proconsul cum Samnitibus dimicarunt prope Stellatem campum, ubi ad sexdecim millia, et terceni enecati fuerunt, et ad duo millia captivi effecti. Id omne aperit Patavinus historicus lib. XXXVIII. c. 37. Temporis progressu Formiani Romanis semper studio addicti, et hinc municipium urbs evasit, ut declarat idem ibidem.

Formianum vinum maximi ab antiquis commenda-

tur, et praecipne ab Horatio lib. I. Od. 20. Et Martialis laudat áeris clementiam Epigr. lib. X. 30. Hinc multi ex Romanis casas, villasque in eo solo excitarunt. Hadrianus ipse locum hunc selegit: marmor hinc repertum in ipsius honorem excitatum.

In hac urbe plura adhuc supersunt antiquitatis rudera. Visuntur Hadriani aedificia, amphitheatri, theatrique ruinae, aliaque id genus monumenta, quae Formianam patefaciunt magnificentiam, adiunctis aquarum scatebris, quae pluribus frigidae fontibus manant. Haec urbs olim sedem habuit Episcopalem, ut narrat S. Gregorius Papa lib. I. ep. 8 quae per aliquod temporis mansit, ac tandem Ecclesiae Minturnensi fuit adiuncta, usquedum Gothi Italiam occuparunt, quo tempore urbs fuit direpta. Saraceni postremo anno DCCCXLV. sub duce Ducibile eam cremarunt, et penitus everterunt. Vitruvius Romanus architectus in hac urbe ortum duxit.

Ciceronis Formianum.

In agro Formiano fuit Ciceronis villa, ut ipse pluribus testatur epistolis, quamque Formianum appellat. Huius mentionem praesertim facit ad Atticum lib. III. ep. 8 *In Formianum volumus venire Parilibus; inde quoniam putas praetermittendum nobis esse hoc tempore Cratera illum delicatum, Kal. Maii de Formiano proficiscemur.* In ea villa fama est, ut narrat Appianus lib. IV. 55 fuisse iugulatum hunc praeclarissimum virum eloquentiae parentem post Caesaris necem a Laena centurione, C. Pansa, et A. Hirtio Coss. anno aetatis suae LXIV. Non procul igitur ab Appia, et a mari uno milliario dissitum fuit Ciceronis hoc Formianum. Illuc enim ipsum confugisse, cum horrende Triumviratus desaeviit, narrat historia, ibique occisum. Hinc cum ultimum suae vitae fatum imminere animadverteret, tunc in Graeciam fugit: at factum est, ut cum e Caieta solveret, a ventis et tempestatibus agitatus, iterum in Formianum commigrans, secus viam in lectica a sicariis trucidaretur prope ipsum locum. Ita narrat Seneca Suas. VII.

Hoc sepulchrum iuxta Gesualdium Osserv. sulla via

Appia pag. 418 in eo fuit loco, quem *Acervara* appellant incolae, eo quod olim in ea vicinitate plura vetustae fabricae extabant monumenta, inter quae nonnulla marmorum frusta, in quibus *Acerba Ara* erat insculptum, unde nomen loco factum *Acervara.* Praefatum Ciceronis sepulchrum pyramidis instar est, ut e schemate quod exhibet loco citato laudatus Gesualdius, videre est, cuiusque pyramidis, sive turris pars superest in superiori montis parte. Non procul etiam ab eo sepulchro restant nonnulla insuper vetustae fabricae rudera, praesertim aquaeductus, idque genus alia, quae ad eandem villam pertinuisse fama est.

Non procul a Formiis erant Minturnae super viam Appiam in eo loco, qui dicitur *la Scafa del Garigliano.* Hoc Samnitium quondam fuisse opidum quidam scribunt auctores: Ausonum alii. Anno vero V. C. CCCCXXXIX. in Romanorum ius transiit. Utraque ripa Minturnae habitatae fuere medio Liri interfluente amne. Ea urbs tam celebris evasit, ut moenia habuerit fortissima. Hinc Livius lib. VIII. c. 10 prodit, Latinos ex fuga Minturnas se contulisse. Haec vero quamvis nobilis fuerit, tamen ob vicinum fluvium Lirim paludibus circumdabatur. Idem auctor lib. XIX. c. 10 ibi coloniam deductam scribit, quod confirmat Velleius lib. I. c. 14 aliique auctores. Minturnae.

Huiusce opidi ruinae stant adhuc, et praesertim amphitheatri, et aquaeductus. En ut a Cluerio lib. III. c. 10 It. ant. omne describitur: *Hodieque ingentes visuntur in sinistra maxime ripa reliquiae, quatuor fere M. P. a mari, et ostio amnis remotae, in quibus praecipue sunt aquaeductus, amphitheatrum, tum murorum, turriumque magna rudera, praealti quidam fornices, aliaque splendidorum aedificiorum fundamenta solidissima.* Ex lapidibus repertis unus affertur a Grutero pag. 252 Matidiae Augustae dicatus.

Postremo hanc urbem Episcopalem sedem habuisse scribit D. Gregorius Papa lib. I. ep. 8. Everso inde vetusto opido adsurrexit pagus ille, qui nunc ab indigenis

vocatur *Traietto* sic dictus à traiiciendo ex una ad alteram Liris ripam. Urbs eversa fuit sexto Ecclesiae saeculo, eaque extabat adhuc Procopii aevo.

Propinquum mare hodiedum exquisitis abundat omne genus piscibus; quin imo Romanorum tempore celeberrimum fuit illud mare, praesertim illis piscibus, quos *locustas* vocant, eaeque tanto fuere in pretio, ut Romanorum luxuriosissimi hisce iugiter vescerentur: eaeque Smirnensibus, Alexandrinisque sapore praestabant. Martialis lib. XIII. Ep. 86 squillas pisces commemorat in Liri amne abundantes. Vicini montes, collesque vinis pretiosis scatent; iique colles satis ab antiquis commendati fuere; mitto Massicum, Falernum, Gaurumque, quorum adhucdum manet memoria.

Caieta. Caieta urbs a Formiis quatuor aberat milliaria super viam Appiam, a Neapoli quinquaginta duo, a Capua triginta tres. A Strabone lib. V. asseritur, Formiarum fundatores Lacedaemonas fuisse. Diodorus Siculus alios tradit. Virgilius Æn. III. v. 1 Æneam amissa nutrice hoc super litore illam tumulasse, ex eiusque nomine Caietam nuncupatam fabulatur:

Tu quoque litoribus nostris Æneia nutrix,
Æternam moriens famam Caieta dedisti.

Hanc vero urbem ante Formias aedificatam produnt nonnulli, eamque saepenumero cum Formiis ipsis confundunt: et revera Tullius ad Attic. epist. 2 et 3 aliquando Formianum pro Caietano usurpavit, qui ibidem villam habuit. Aliam villam aedificasse Tiberium Imperatorem ex parte, ubi dicitur *Sperlonga* ex ruderibus quae restant, liquet: aliamque Faustina M. Aurelii Imperatoris uxor excitavit, eaqne ab urbe parum distabat. Aliam ab Antonino Pio Imperatore erectam ex lapide ibidem reperto confirmatur.

In montis vertice turris adsurgit, quae vulgo *Orlandi* dicitur, quam sexdecim annos ante Christum aedificatam, et L. Munatii Planci sepulchrum fuisse constat, qui heic villam habuit amoenissimam ad montis

radices, uti narrat Gesualdius contra Prat. c. 1 pag. 34. Adhaec quidam triumphalem heic arcum Sempronii Atratini olim cum Serapidis, et Iani aede, aliisque huc illuc sparsis antiquitatis ruderibus fuisse, ut aquaeductum, et thermas aedificatas scribunt. Caietae vero portus ab antiquis laudibus exornatur, et praecipue a Tullio pro lege Manil. n. 12. *An ignoratis portum Caietae celeberrimum atque plenissimum navium*? Haec autem urbs, eversa Romanorum fortuna, sicut et alia Campaniae opida in Barbarorum manus inciderunt, praecipue Langobardorum, qui pluribus annis dominati fuere: postremo nunc in unam, nunc in aliam pervenit manum. Hodiedum Neapolitani regni arx munitissima, et propugnaculum fortissimum existimatur, quaeque longas pluries obsidiones fuit passa.

Non parum ab Caieta nempe sexdecim M. P. et a via Appia novem sunt Fundi, nunc *Fondi*, quam urbem ab Hercule aedificatam, cum Caccum latronem necavit, fama est. At utrum ab Hercule an ab alio sit condita, litem eruditis enucleandam relinquimus. Illud pro certo est a Patavino historico Municipium evasisse, ut scribit lib. XXXVIII. c. 36. Frontinus lib. de Col. in eandem urbem Coloniam deductam esse ait. Ad Ausones urbs haec olim pertinuit, et male a quibusdam Mamurrum opidum (1) ortum creditur; quamvis ipsam Fondi.

(1) Miror equidem patriorum auctorum partem putasse supra laudatam Mamurram urbem olim Formiis propinquam fuisse; quod quidem falsissimum est; ea urbs haud unquam extitit. Venusinus vates id nos clare docuit, ut ex Satyr. V. lib. I. v. 34 colligitur, ubi iter Brundusium usque describit super Appiam:

Fundos Aufidio Lusco praetore libenter
Linquimus, insani ridentes praemia scribae.
Praetextam, et latum clavum, prunaeque batillum.
In Mamurrarum lassi deinde urbe manemus.

Per *Mamurrarum* vocabulum nihil aliud heic innuitur, quam Mamurrae familia, et gens, quae Formiis erat. Fuit autem hic

[illegible] extitisse alii falso crediderunt. Ipsa etiam [illegible] amphitheatrum, Circum, Iovis, Apol[illegible] aliaque id genus aedificia condiderunt heic [illegible] adhuc videre est ex ruinis, quae restant. [illegible] progressu alia eruderata fuere monumenta, ex [illegible] illius commendatur celebritas. Aliud ma[illegible] aedificium fuit effossum, quod quidam thermas [illegible]; in eo plures adhuc integrae adspectantur. [illegible] Haec urbs etiam celebrata fuit ob fortissima [illegible], quorum adhuc pars superest. Ex quadam in[illegible]scriptione a Grutero pag. 168 recitata, quaeque legitur in arcu portae ad septentrionem, huius portas, turres, murosque ab aedilibus ex S. C. aedificatos esse constat.

Haec insuper urbs vetusto aevo variorum nobilium virorum fuit patria, ut Sergii Galbae Imperatoris de quo Tranquillus agit in eius Vita c. 4. Postremo hoc opidum Barbarorum Italiam devastantium in manus pervenit, et praesertim Saracenorum, qui anno DCCCXLV. eam flammis cremarunt; anno vero MDXXXIV. horrende fuit usta ab Ænobardo Solimani II. Duce.

Haec olim Campaniae pars ager Coecubus est nuncupatus, qui extendebatur Formianos inter, Fundanosque colles. Coecubum vinum a poetis, et praecipue ab Horatio saepe laudibus exornatur. Strabo lib. V. et Martialis lib. XIII Epigr. 115 etiam eiusdem meminerunt.

Amyclae. Fuisse prope Fundos vetustissimam urbem Amyclas sentit Pratillius lib. II. c. 2 de Via Ap. eamque collocat eo in loco, qui adhuc dicitur *a Micano* quasi *ad Amyclanum*. A Fundis fuit dissita decem, et a Terracina duo circiter milliaria. A Laconibus conditam fuisse scribit Polybius lib. V. Plinii et aliorum scriptorum aevo, ipsa

---

Mamurra eques Romanus fabrorum praefectus C. Caesaris in Gallia, quem primum Romae parietes domus marmoris crusta operuisse prodit Plinius lib. XXXVI. c. 6. De hoc Mamurra memorat etiam Tullius ad Attic. lib. VI.

iam intercidērat; qua enim tempestate id evenérit, per auctores haud constat. Virgilius Georg. III. v. 89 et Silius lib. VI. v. 310 ipsius faciunt mentionem. Prope hunc locum antiquam fuisse viam credit idem Pratillius ibid. quae a Terracina fortasse ad Caietam extendebatur.

Prope etiam loca isthaec fuerunt fortasse Lautulae: Livius lib. VII proeul a Terracina locum hunc esse narrat. *Cohors una cum haud procul Anxure esset, ad Lautulas, saltu angusto inter mare, et montes consedit.* Lautulae.

Iuxta antiquam urbem Amyclas est lacus Fundanus piscibus maxime spectabilis, et copiosus. Plinius Histor. Nat. lib. III. c. 9 hunc commemorat. Lacus hic ad novem milliaria extenditur. Non parum ab eo lacu erat Spelunca; nunc locus hic *Sperlonga* dicitur, cuius meminit Tacitus Annal. lib. IV. c. 59. Lacus Fundanus.

Liris (1) quem hodie *Garigliano* dictitamus, interfluit hasce ex occidente regiones, agrosque, Volscorum nempe regionem, et Auruncos; ex oriente vero agrum Vescinum; qui fluvius ex Soranis ortus montibus ad mare decurrit. Hunc vero vario appellarunt nomine veteres auctores; inter alios Strabo lib. V. ipsum Glanim appellat, et Plinius lib. III. c. 3 sic etiam scribit: *Colonia Minturnae, Liri amne divisa, Glani appellato.* Liris.

Antequam manum de tabula, de singulis insulis in

---

(1) Quid sibi velit Liris, indicat Mazochius Diss. Tyrren. 1 Diatr. qui vocem ab orientali vocabulo derivat *ad Rivum.* Sequiori aevo fluvius hic *Garilianus* dictus fuit. Gesnaldius Osserv. etc. c. 11 autumat nomen hoc fluvio impositum saeculo decimo, vel paulo ante. Sunt qui falso scribunt nomen a Gauro monte datum. Pellegrinius App. disc. II. c. 7 a *Massa Gariliana* potius vult appellatum. Verum hic fluvius potius a Gariliano medio aevo castello etymon desumpsit, ut ex Luitprando probatur c. 12 et 13 ubi narrat Saracenorum horrendum haud ab Liri amne proelium gestum, et ubi occurrit mentio de *Gariliano monte*, et *Garilliano castro.* Videsis Cl. Muratorium Dissert. Medii Ævi tab. Chorogr. num. 125.

sinu Caietano aliquid appingere non abs re erit. Plures sunt eaedem, quae quondam etiam ad Campaniam pertinuerunt; celebriores sunt Pandataria, Pontia, Palmaria, et Sinonia. De hisce raptim sermo.

Pandataria. Primum occurrit Pandataria insula, vulgo *Ventotiene*, quae a Pontia distat quatuordecim milliaria. Hanc primum Volscos occupasse, posteaque Romanos rerum dominos coloniam deduxisse, testatur Livius lib. V. Hodiedum haec male perditis hominibus est receptaculum, et hanc ob rationem deserta, et sterilis. Sunt qui arbitrantur, eandem Romanorum aevo celebrem evasisse: ideoque aliqua aedificiorum vetusta rudera in quibusdam insulae locis commonstrant. Haec administrata fuit a quodam Metrobio, et praefectura evasit, et statua eidem collocata, ut constat ex quodam lapide ibidem reperto. Restant adhuc plura alia vetustatis monumenta, et pleraque rudera, ut balnea, domus, et templum, quod Iovi dicatum fortasse fuit.

Evasit nobilis eadem insula ob quorundam illustrium virorum exilium: Augustus enim ibi filiam Iuliam, et neptem relegavit (1), utque in bona essent custodia omni conatu enixus est, uti Tacitus narrat Annal. lib. I. c. 53. Id prodit etiam Paterculus lib. II. c. 100. Tiberius in eandem insulam nurum Agrippinam post viri obitum exilio multavit, quae post flagra septem dierum inedia decessit. Nero Octaviae uxoris consuetudinem aspernatus, ut sterilem dimisit, ut idem prodit Tacitus Annal. lib. XIV. c. 63. Praeter laudatos viros ac mulieres nobiles in eandem insulam e Christianis perplures in exilium sunt

(1) Verum enimvero ne in mendacium incidamus, dicendum Augustum Imperatorem etiam exilio multasse neptem in insulam Trimerum, *Tremiti*, quod impudice viveret. Eaque etiam sub Iuliae nomine venit, sed neptis, et non illa alia Iulia supra memorata, et in Pandatariam relegata. Id omne ex Tacito Annal. lib. IV. c. 17 liquet.

missi ob Christianae Religionis odium ab ethnicis Imperatoribus.

Vulcanicas materias effudisse quondam ipsam insulam creditur. Parum tandem abhinc annis insula fuit habitata, cum antea deserta erat: parvum habet portum, et incolae piscatu, et agricultura vivunt.

In eodem sinu obiacet insula Pontia, quam *Ponza* dicimus. Haec in finibus est Neapolitani regni non procul a Circeio promontorio, habetque quindecim millia passuum in circuitu, estque feracissima. In eandem Coloniam deductam ex Patavino historico ediscimus lib. IX. c. 29. Sequiori aevo celebratur ob varios tum nobiles Romanos, tum Christianos ibi relegatos ab Imperatoribus. Inter ceteros a Nerone exilio fuit multatus Germanicus nepos, qui ibidem voluntariam oppetiit mortem. In eandem fuit pulsus Silverius Pontifex Theodorae Augustae iussu, ibique obiit. Ibidem Nereus, et Achylleus cum Flavia Domitilla, cuius erant eunuchi, ubi longum pro Christo exilium passi, et tandem capite sunt plexi. Duas insuper fuisse Flavias Domitillas, quae exilii poena fuere multatae narrant Ecclesiasticae historiae scriptores: altera Flavii Clementis uxor, Domitiani Imperatoris neptes, quam in Pandatariam religionis causa relegavit: altera eiusdem Flavii ex sorore neptes, quae in Pontiam fuit missa. Pontia.

Plura adhaec antiquitatis rudera ibi effossa, et praesertim numismata. Re sane vera restant adhuc ruinarum aedificia: incolae appellant *Bagni di Pilato.* Ab iisdem indigenis ostenduntur adhuc S. Domitillae cryptae, ubi habitavit. Insula portum habet, et arcem validam.

Anno vero DCCCXIII. Saracenos insulam praedatos esse ex historia compertum habemus. A variis postmodum gentibus sequiori aevo fuit populata, et occupata a Turcis praesertim anno MDXXXII. Hodiedum sterilis est, et vix pauci incolunt, qui piscatoriae arti sunt addicti. Vicinum mare exquisitis abundat piscibus. Plinius Hist. Nat. lib. III. c. 2 mentionem facit piscis cuiusdam nomi-

ne *Pernae*. Fuisse quondam insulam Vulcanum autumant nonnulli, ut ex vestigiis videre est.

Palmaria. Palmaria insula est in eodem posita sinu: haec parva est, et nunc *Palmeruola* dicitur, cuius in Martyrum Actis saepe occurrit mentio: eaque nunc sterilis est, et vix habitata. Eas omnes descriptas insulas memorat Plinius lib. III. c. 7. Palmaria ad Volscos, aut ad Latinos olim pertinuit, non vero ad Campanos: et utrum fuerit habitata Romanorum aevo, an non, incertum per auctores. Sequiori aevo, et praecipue Medio ad Benedictinos pertinuit, ut probat Mabillonius Annal. Bened. tom. IV. A Pontia quatuor circiter milliaria abest, et eius longitudo tria millia passuum est. Fuisse eandem Palmariam multo ampliorem quam nunc est ex eo probatur, quod in dies horrendis maris fluctibus circumroditur. Iacet nunc deserta, et habitatoribus vacua.

Sinonia. Palmariae alia parva adiacet insula Sinonia nomine, nunc *Zannone*, quae longitudinem habet unius milliarii. Ea ad Volscos, aut ad Latinos pertinuit, et Medio aevo ad Benedictinos, qui Monasterium condiderunt, quod postea praedonum causa reliquerunt. Hodiedum perpauci heic habitant, qui piscatu, aucupioque vivunt coturnicum, quae in Italiam quotannis trans mare advolant circa aequinoctium autumnale, et Vernum, ut scribit Varro de Re Rust. lib. III. c. 5.

Hactenus de urbibus Caietam prope, deque insulis in Caietano sinu.

CAPUT IX.

Fit mentio de aliis ultra Capuam urbibus, ut Casino, Aquino, Fregellis, Arpino, Sora, Atina, Venafro, Alifis, Callifis, et Telesia. Describitur Varronis Museum, et insula Sora.

Casinum occurrit super viam Latinam, qua viator e Roma Arpinum ducebatur, ubi haec urbs posita erat ad radices montis, in quo adsurgit Casinatium S. Benedicti Coenobium. Ea vero in Latio quondam erat. Sunt qui putant eam ad Samnites pertinuisse, at hoc falsum; Plinius Hist. Nat. lib. III. c. 5 eandem Latinis adscribere videtur, et Strabo lib. V. ipsam etiam iisdem clare tribuit, cum ante eiusdem scriptoris tempus ad Volscos pertinuit. Hanc nobilem fuisse ab eodem memoratur. Anno vero ante Christum CCCXIII. in Romanorum manus pervenit. Casinum.

In hanc Colonia fuit deducta eodem tempore; quo Suessa quoque fuit Colonia, quod accidit anno V. C. CCCCLXI. L. Papirio Cursore, et C. Iunio Bubulco Coss. quamvis ea deductio facta est anno insequenti Coss. M. Valerio, et P. Decio, qui annus fuit ille idem, in quo Appius Claudius censor Appiam viam silice stravit. Id omne liquet ex Livio lib. IX. c. 29. Reperta fuit olim inscriptio Casini, ex qua confirmatur in hanc urbem Coloniam deductam. Eiusdem mentionem facit idem auctor lib. XXII. c. 23 cum describit Hannibalis transitum per viam Latinam, ut Romam pergeret ad eam oppugnandam. Nihil aliud nunc de eadem restat, quam vix amphitheatri, et cuiusdam aquaeductus per agros rudera: necnon templum olim ignoto numini dicatum, quod sequiori aevo in Christianorum Ecclesiam fuit conversum. Conlapsa Romanorum fortuna, et Barbaris Italiam populantibus, Theodoricus Gothorum Rex Casinum devastavit, quod temporis progressu penitus fuit eversum.

*

Varronis Museum.

Non procul a Casino M. Varro villam habuit, ubi se a rebus urbanis eliminavit, et cum ibi vitam ageret tranquilliorem, multa elucubravit, et praecipue Rerum Rusticarum libros. Ipse enim sic de sua scribit villa de Re R. lib. III. c. 5 *Cui ego: cum habeam sub opido Casino flumen, quod per villam fluat, liquidum, et altum, marginibus lapideis latum pedes LVII. et e villa in villam pontibus transeatur longum pedes DCCCCL. directa ab insula in Museum, quae est ab Vinio fluvio, ubi confluit alter amnis ad summum flumen, ubi est Museum.* Cluerius Ital. Ant. lib. III. c. 8 hunc fluvium putat nomine Vinium corruptum, creditque Varronis textum corrigendum *ab vicino fluvio.* Hodiedum ab incolis ostenduntur adhuc Varronis Musei reliquiae. Tullius vero qui huius praeclari viri mentionem facit lib. I. Quaest. Acad. Marcum Antonium reprehendit, quod istius domum ob immoderata dedecora profanarat.

Aquinum.

Super viam Latinam adsurgit Aquinum a Neapoli dissitum sexaginta milliaria. Hoc opidum ad Campaniam pertinuit, quamvis alii Volscis, Latinisve tribuunt. Cicero Phil. II. c. 41 municipium frequentissimum fuisse scribit, et Tacitus Hist. lib. II. c. 63 Coloniam etiam fuisse prodit.

Sexto Ecclesiae saeculo Aquinum fuit eversum. Nonnulla adhuc ipsa servat vetusta monumenta, quae antiquam praeseferunt magnificentiam, et praecipue amphitheatri ruinas, quae nunc appellantur ab indigenis *Le grotte de' Pagani*, sic dictae, quod olim a Saracenis fuerint habitatae. Fuit etiam in hac urbe Theatrum, ut ex ruderibus quae supersunt, videre est, haud procul a via Latina. Restant etiam duorum templorum ruinae, quorum alterum Herculi dicatum creditur.

Secundo Punico bello urbem plura passam creditur. Conlapso Romanorum imperio, Gothi primum, Langobardi deinde in miserum statum eandem reduxerunt. D. Gregorius Dialog. lib. III. c. 8 horum temporum mentionem faciens de hac urbe sic scribit: *Cuncti*

habitatores civitatis illius, et Barbarorum gladiis, et pestilentiae immanitate vastati sunt. Anno vero DCCCXL. Beneventi principe Sicone trucidato, et in eiusdem locum Radelchisio suffecto, Sinoculfus quo Siconis mortem ulcisceretur, Saracenos in Italiam ad eius suppetias vocavit, qui Aquinum, Arcem, et vicina praedantur loca, et igne concremant, ut scribit Anonymus Cassinensis apud Pellegrin. Hist. Lang. Sequiori aevo non semel, sed pluries hoc opidum fuit obsessum (nam adhuc moenia habebat fortissima) his adde motus terrae, et praecipue pestem, quae accidit anno MCXL. quo tempore perplures fato functi; ita urbs paulatim decidit.

Hodiednm satis est parva, paucos habens incolas. Immensa ruinarum rudera, quae in eius supersunt solo conspersa, satis testantur, opidum quondam Volscorum magnificum fuisse. Quin aer ipse, et pauca aedificia recentia humilem, et vix ullius nominis urbem praeseferunt.

Tandem praeclarorum quondam virorum patria fuit, ut Iuvenalis poetae, Pescennii Nigri Romani Imperatoris, et praecipue Angelici Doctoris Ecclesiae S. Thomae.

Haud procul ab urbe iam descripta fuerunt Fregellae nunc *Pontecorvo*, quod opidum ponitur Suessam inter, et Formias prope Lirim amnem. At illud procul dubio ad Latium pertinuit: nunc vero est in Campania Felici non procul ab Aquino. Strabo lib. V. narrat Lirim Fregellas interfluxisse, ita ut urbs supra utramque sita esset ripam. Livius lib. VIII. c. 22 in hanc Coloniam deductam aperte declarat. Ipse etiam narrat lib. IX. c. 12 Coss. Q. Publilio, et L. Papirio anno V. C. CCCCXXXIII Samnites, Satricanosque simul post Caudinam cladem hanc urbem noctu occupasse. Vtrosque timor ad lucem usque tenuit; mane autem ut illuxit, pugna utrinque orta, quam Fregellani sustinuerunt. At Samnites fraudulenter praeconem per urbem mittunt, qui nuntiet, *incolumes abituros, qui arma posuissent.* Hoc nuntium ab incautis opidanis creditum, urbem iam esse captam, sicque arma deiecerunt. Alia civium pars

Fregellae.

armata per aversam portam erumpit: pars alia quae arma deposuerat, a Samnitibus circumdata, igne crematur.

Quo vero tempore Hannibal in Italiam descendit, Fregellae cum paucis aliis in Romanorum fidem restitere. Quin imo idem Patavinus prodit historicus lib. XXVI. c 9 tantam fuisse Fregellanorum fidem in Romanos, ut cum Hannibal eorum urbem adpropinquavit, pontem vastarint, quo eidem iter negarent. Temporis progressu Fregellani a Romanis descivere, nescio qua de causa, qui miseram perfidamque urbem fato ultimo dedere, cum illa penitus excisa ab iisdem fuerit, ut Tullius describit ad Heren. lib. IV. c. 15. Idque evenisse crediderim anno V. C. DCXXX. quo tempore ab Opimio Consule opidum dirutum.

Arpinum. Arpinum urbs super viam Latinam Campaniae Felicis ultima, sexaginta duo millia passuum a Neapoli dissita. Ea primum ad Volscos pertinuit, ut innuere videtur Tullius Orat. pro Planc. et Iuvenalis Satyr. VIII. v. 245 ubi de Mario Arpinate sermonem instituit. Deinde Samnites tenuerunt; Romanorum tempore Municipium evasit, quamvis Festus eam praefecturam fuisse scribit. Anno ab V. C. CCCL. L. Genusio, et Q. Servilio Coss. Arpinatibus Romanam civitatem simul cum Trebulanis datam ex Patavino historico compertum habemus lib. X c. 1.

Postquam vero Arpinum Municipium evasit, cives inde cum Romanis communes habuere leges, et ex eo tempore urbem divitiis auctam crediderim: hinc vectigalia in Gallia possedit, ut scribit Cicero Ep. lib. XIII. 2. Ea vectigalia Municipii patrimonium efficiebant. Quodam in lapide Arpini detecto paucis abhinc annis occurrit mentio cuiusdam Fusidii vectigalium Arpinatium fortasse redemptoris, quem memorat idem Tullius ibid.

Conlapso Romanorum Imperio Gothi primum in Italia regnum effecerunt, inde Langobardi postmodum dominati sunt, quo tempore Beneventani duces longe lateque dominium super urbes extenderunt, ex his Gisulphus saeculo septimo Arpinum occupavit, et Arcem, ut

narrat Paulus Diaconus Hist. Lang. lib. VI c. 87. Anno vero MCC I. Conradus Germanorum Imperator urbem non solum vi cepit, sed igne quoque cremavit, et solo aequavit. Et saeculo XV. bellum iterum exarsit Ferdinandum inter Aragoniae Regem, et Carolum Andegavensem, quo tempore vicinae urbes populatae, urbs isthaec Marii, et Ciceronis memoria liberata fuit.

Haec vero patria celeberrimorum fuit virorum, ut C. Marii, et M. T. Ciceronis eloquentiae parentis: quorum primus dux fortissimus evasit. In agro Arpinate fuit eius villa, quae quondam *Civernatis* fuit salutata, nunc *Campo di S. Altissima:* accolae commonstrant adhuc exteris villae Marii ruinas, vulgo *Casamari*. Horum alter Cicero ibidem natus est Nonis Ianuariis anno ab V. C. DCXLVII. Huius domus duobus distabat milliariis super Fibrenum (1) amnem, nunc *Fiume della Posta*, ubi adest parva insula super Lirim.

---

(1) Non procul ab hoc opido fluitat Fibrenus, et proprie Arpinum inter Soramque, ubi Liris cum Fibreno aquas coniungit, et ubi non procul est insula, quam Cicero de Leg. lib. II. c. 1 describit.

Nihil difficilius potest esse quam a Cicerone haec insula memorata, cum sint tres super Fibrenum, una ab alia paulo dissita. Pistillius Storia Filologica delle antiche città, e moderne etc. pag. 69 et seqq. solidis probare nititur argumentis hanc insulam, nullam aliam a Tullio indicari potuisse, quam illam, cui nomen *Carnello*. Heic enim Fibrenus in duos dividitur ramos, eaque amoena satis est. Febonius lib. III. c. 3 eandem insulam Ciceronis villam ante etiam crediderat: *In insula .... incunabulis Ciceronis, sed magis Martyrum Christi pretioso sanguine illustrior. Unde ex Fibreno ipso ex lanicinio credentium ... nomen in Carnello immutatum.* In eo loco identidem plura rudera reperta fuere. Verum haud negat citatus Pistillius plures esse qui scribunt, a Tullio indicatam insulam illam intelligi, quam nunc incolae appellant *S. Domenico*, quippe quod heic etiam sint eruderata vetusta monumenta: verum eandem insulam S. Dominici pertinuisse etiam ad Ciceronem credit, sed non esse ipsam de qua

Vicus Castelluccio. Non procul etiam ab Arpino in ridenti positus colle est parvus vicus, vulgo *Castelluccio* quarto ab ea urbe lapide. Plura in eo antiqua rudera multis abhinc annis detecta fuere, praesertim via, quam quidam esse Latinae ramum arbitrantur, quae olim Arpinum viatorem ducebat.

Arcanum rus. Arpinum inter, et Aquinum fuisse Q. Fratris rus scribit saepe Cicero *Arcanum* nomine. Memoratur ab eodem epist. lib. V. 1. *Ego inde Aquinum: Quintus in Arcano remansit, et Aquinum ad me postridie mane*. Cluerius Ital. ant. lib. III. c. 8 sic scribit: *Est hodie opidum praedicto situ inter Aquinum, Arpinumque vulgari vocabulo Arce dictum, ducatus titulo nobile, quod haud dubie antiquum est, et vocabulum, a quo isti Ciceroniano fundo cognomentum derivativa dictione quaesitum*. Pistillius descrizione delle antiche città etc. pag. 100 credit vetusto aevo heic urbem fuisse. Illud autem certum est, hanc memoratam urbem esse a Paulo Diacono lib. VI. c. 17 quam Beneventi dux Gisulphus primus anno DCXCIV. occupavit, et in suam redegit potestatem. Nono saeculo a Saracenis postea fuit populata.

Sora. Sora extrema quoque urbs Campaniae, ubi Liris oritur, ad montes sita. Volscis, ac deinde Samnitibus fuit occupata; ea ab Ausonibus fuit aedificata, a quibus Romani vi eripuerunt, ut testatum reliquit Livius lib. IX. c. 24. Sed post aliquod temporis iidem Sorani a Romanis desciscentes, omnes necantes colonos, in Samnitium potestatem transierunt. At a Romanis quam maxi-

---

heic quaestio est, et ab Attico descripta. Tullius enim plures habuit villas, et praesertim haud procul ab Arpino, ut ipse indicat lib. VIII. ep. 9 ad Attic. Hinc concludit laudatus Pistillius, parvam eam insulam, cui nomen *Carnello* eandem esse, in qua ortum duxit: alteram *S. Domenico* etiam ad eundem pertinuisse, eamque possedisse eo tempore, quo ad primos reipublicae pervenit gradus.

me in illos saevitum est. Anno enim ab V. C. CCCCXLIV. Consules ipsi cum legionibus ad urbem oppugnandam adpropinquarunt. Cum ea urbs situ difficilis haud satis expugnari posset, Soranus transfuga ex opido profectus, urbem per proditionem in Romanorum dedit manus. Post annos sex, nempe ab V. C. CCCCL. Colonia Soram deducta fuit, ut aperit laudatus auctor lib. X. c. 1 et Frontinus confirmat lib. de Colon. Idem Livius lib. XXVI. c. 1 auctor est, eam urbem Municipium evasisse. Tempore vero Hannibalicae expeditionis in Italiam ea urbs a Romanis iterum defecit: hinc ab iisdem capta cum pluribus aliis opidis, maxima severitatis nota in ipsam saevitum. Urbs postea Romanis milites, pecuniasque suppeditabat, si bellum aliquod ingrueret. Laudatus saepe Patavinus historicus hoc omne aperit lib. XXIX. c. 10.

Barbari sequiori aevo Italia vastata, eidem horrendam attulere ruinam. Ughellius tom. I. Ital. Sacr. narrat, Phedericum II. urbem cremasse, quia Romani Pontificis Gregorii IX. partes susceperat.

Prope Soram ubi Liris fluitat, adest parva insula, eaque haud ignoti nominis est, quam incolae dicunt *l'isola di Sora*, sic appellata quod Liri amne circumluitur. Eadem medio aevo *Insula filiorum Petri* dicebatur, idque nonnisi post decimum saeculum. Insula Sora.

Atina urbs super viam Latinam iacet, ubi Melphis fluvius originem ducit. Ea est adeo antiqua, ut si fidem auctoribus praestamus, eius aedificatio sit penitus ignota. Volscis, aliisque populis fuit occupata. Romani anno V. C. CCCCLXI. Municipium effecerunt Coss. L. Papirio Cursore, et C. Iunio Bruto. Inde Claudius Nero muro Coloniam circumsepsit, ut testatur Frontinus lib. de Col. Ex pluribus a Taulerio *Storia di Atina* lapidibus adductis fit mentio Municipii Atinatis. Cicero Pro Planc. c. 8 scribit hanc praefecturam evasisse. Hoc opidum saepe a Romanis defecisse narrant historici ob vicinos Samnites Romanis semper infestos. Nobile insuper fuit, ut probatur ex ruderibus, quae restant, cum praecipue adhuc Atina.

videre est triplicem murorum ordinem, quorum pars restat. Fuisse hinc in ea urbe plura templa testantur vetusti aevi scriptores. Quorum primum fuit Saturno dicatum, non longe ab amphitheatro magnis costructum lapidibus. Haud procul ab eo urbis aderat forum. Fuisse etiam Iovis aedem, Iunonis, aliorumque deorum constat, et praesertim illud Dianae sacrum, cuius meminit auctor Chronic. Atinatis: *Hadrianus Imperator Atinam veniens; templum Dianae continuo fecit in eo loco, ubi balnea dicebantur imperialia, non longe ab amphitheatro contra meridianam plagam, subtus viam aquaeductus.* Huiusce ductus aquae vestigia ad tria milliaria extra urbem extendebantur, isque in omnes urbis perveniebat regiones. Restant adhuc ipsius plura rudera, et identidem erunderati per agros, perque ipsius ruinas plumbei tubuli.

Ibi villam possedit Cicero, ut ipse scribit lib. II. de Divin. c. 28. Hinc Valerius Maximus lib. I. de Somn. c. 5 sic testatur: *Inimicorum conspiratione urbe pulsus M. Cicero, cum in villa quadam campi Atinatis diversaretur.* Posteriori aevo non semel, sed pluries solo hoc opidum aequatum fuisse narrat historia. Anno enim DLXXXVII. sub Zothone Beneventano principe adeo in illud saevitum, ut cives cum Episcopo ad unum omnes fuerint necati. Sequiori tempore in varias principum pervenit manus.

Haec tandem patria quorundam nobilium virorum fuit; in ea ortum duxit Cn. Petreius, cuius meminit Plinius Hist. Nat. lib. XXII. c. 6 qui militavit contra Cimbros, C. Munatius Plancus, cuius sepulchrum extat adhuc Caietae (ut ante diximus) L. Apuleius Saturninus quaestor, et tribunus plebis, aliique nobiles viri.

Venafrum. Venafrum urbs Melphim inter, et Lirim, quam quidam Samnio, alii Campaniae Felici tribuunt, sed probabilius ad Samnium pertinuit, ut existimat Pellegrinius disc. II. par. 8. Plinius lib. III. c. 5 Coloniam quondam fuisse, et Festus de Col. praefecturam tradit. Extra moenia aedificii cuiusdam rudera visuntur, quod quidam Amphitheatrum esse credunt. Ea urbs aeris clementia mul.

tum gaudebat, ita ut Romani villas possiderent, uti Venusinus innuit Od. lib. III. 5. Fertilem insuper hunc agrum fuisse testatur idem laudatus poeta Od. lib. II. 6, et praecipue melle. Plinius lib. XV. c. 2 de Venafrano oleo sic tradit: *Principatum in hoc quoque bono obtinuit Italia toto orbe: maxime agro Venafrano, eiusque parte, quae Licinianum fundit oleum.*

Alifae nunc *Piedimonte d' Alife* super viam Latinam in altera Vulturni ora adsurgebant, a Neapoli triginta quatuor milliaria dissitae, quam urbem ad Irpinos, alii ad Samnites probabilius pertinuisse memoriae prodidere, ut inter alios geographos autumat Cluerius Ital. ant. lib. III. c. 8. Ausones sive Oscos eandem fundasse asserant alii. Primum seipsam rexit, et peculiares habuit magistratus. A Romanis captam anno V. C. CCCCXXIX. et in praefecturae statum redactam tradit Festus de Col. Magnam deinde perpessa est ruinam sub Hannibale, idque ex Silio lib. XII. v. 356 liquet. Alifae.

Ea urbs munitissima habuit moenia: nam ex Diodoro lib. XX compertum habemus, Marium eam occupasse. Hinc adhuc videre est ex moeniorum ruderibus, hanc satis munitam fuisse. Livius ipsam commemorat, cum narrat apud Alifas Fabium Maximum cum Samnitium exercitu signa contulisse, eamque postea occupasse. Plinius lib. III. c. 5 hanc urbem Coloniam evasisse tradit. Constat vero in hoc opido Veneri templum dicatum, et Cereri. Iunonem quoque cives coluere, et Dianam. Apud Pedemontium prope Ecclesiam S. Rochi lapis extat, in quo occurrit mentio thermarum huius urbis a quodam Fabio Maximo restitutarum. Alifis fuit etiam Theatrum, et Circus: de primo visuntur rudera prope Ecclesiam Episcopalem; de Circo nulla restant vestigia. Gruterus pag. 609 marmor affert, in quo fit mentio ludorum Alifanorum. Adhaec restant nonnulla hypogaea passim in eo solo sparsa, et praecipue ubi dicitur *le Fosse*, visitur illud, quod C. Fadio Fatidiae parenti erectum fuisse liquet. Haec urbs tandem igne cremata fuit anno MCCV.

ut narrat Riccardus a S. Germano, a Celani Comite, et Duce.

Callifae. Quarto milliarjo ab descripta urbe dissita fuit alia nomine Callifae, nunc *Calvisi.* Hanc eversam narrat Patavinus auctor lib. VIII. c. 25 a fundamentis a C. Papirio, et L. Petilio Coss. anno V. C. CCCCXXVIII. En ut praefatus scribit auctor: *Eodem tempore etiam in Samnio res prospere gesta. Tria opida in potestatem venerunt Alifae, Callifae, Rufrium.* Quamvis autem ea urbs pluribus abhinc saeculis fuerit eversa, restant tament adhuc nonnulla vetustarum fabricarum rudera per eos agros dispersa. Praeter sepulchreta ruinosa, supersunt marmora, columnae, aliaque id genus. In ea vero vicinitate reperiri quotidie arma militaria, annulos, et numismata ab indigenis exploratum habemus. In pago Calvisii hodiedum existit lapis sepulchralis C. Asellii in vetustae urbis ruinis repertus.

Quamvis vero vetus opidum (ut innuimus) corruerit, propter aeris tamen salubritatem, coelique clementiam rursus aedificatum, et habitatum fuisse existimo; nam haud credendum, illud penitus solo aequatum. Romanos enim nobiles, et vicinos accolas, ipsosque cives, si qui ex clade superfuerunt, rursus urbem habitasse liquet; at temporis progressu penitus deleta, et a temporum colluvie.

Telesia. Telesia super viam Latinam olim urbs aderat in Samnio: huius plures mentionem faciunt ex antiquis historicis. Sunt qui putant eam extitisse in Campania Felici, sed quia isthaec fuit inter Samnii, Campaniaeque fines, idcirco potius ad Campaniam ipsam pertinuisse sunt arbitrati. Ea vero a quibusnam fuerit aedificata, silent geographi: vetustissimam tamen esse liquet. A quibus postea fuerit habitata, adhuc sub iudice lis est. Crediderim hanc utpote Samnitibus proximam, vel Oscis, eosdem ipsam occupasse.

Vrbs in amoeno posita situ collibus parvis belle dispositis, aeris salubritate, coelique clementia fruebatur,

et parum dissita a loco, ubi Vulturnus, Calorque confluunt, qui locus ab indigenis in praesentiarum salutatur *Terra di S. Salvadore.* Cluerius Ital. ant. lib. IV. c. 7 sic describit: *Sequitur hinc Telesia opidum, vulgo Telese, haud procul confluentes Vulturni, Sabatique fluminum sita; Straboni, Ptolomaeo, Frontino, et Itinerariis Romanis memorata. Posterioribus temporibus Colonia fuit deducta.* Vrbs a Capua distabat viginti M. P. a Neapoli octo et viginti, ab Alifis duodecim. Antiqua moenia a scriptoribus ob validitatem memorantur, eaque obsidionibus apte ad resistendum erant aedificata. Ex ruderibns quae restant, et statuis, numismatibus, lapidibus aliisque vetustis id genus rebus, quae passim effodiuntur in illius ruinis, tantae celebritatis quondam adhuc magnificentiam patefaciunt. Adhaec aquaeductus, Theatrum, templaque, quorum reliquiae etiam nunc supersunt per agros, perque cespites ipsius magnitudinem testantur. Et re sane vera extra huius opidi ruinas, quae occidentem respiciunt, fuisse Amphitheatrum certe colligitur: ex quo loco haud procul Theatrum etiam fuisse crediderim. Prostat lapis non parum ab Ecclesia S. Salvatoris, qui locus distabat mille passus ab antiqua urbe; lapis hic mentionem facit cuiusdam pantomimi Theatro Telesino spectautis.

Quo vero tempore Hannibal in Italiam pervenit, eadem in huius cecidit manus, ut ex Livio liquet lib. II. c. 12. Ex Strabone lib. V. et Floro lib. III. c. 2 urbem anno V. C. DCLV. quo tempore Samniticum bellum persaevum exarsit, cum aliis ceteris eversam combustamque accipimus. Hinc sequiori aevo Colonia in eandem fuit deducta, ut Frontinus de Colon. testatur.

Ex columnis cuiusdam effossi templi, et ex statuis repertis passim per loca constat, Telesiam urbem addictam Veneris, Martis, Fortunaeque cultui. Adhaec urbs suos habuit magistratus, ut ex lapidibus a Pacellio *Storia di Telese pag.* 12. recitatis liquet. Cum vero in eandem urbem Colonia fuit deducta, iuxta Romanorum leges, patrono fruebatur, qui meliorem in statum ipsam redu-

xit, ibique patriciorum, et plebeiorum aderat ordo, ut patet ex marmore reperto.

Samnitibus olim Romani bellum intulere, et exercitu in Samnium ducto a Valerio, et Postumio Coss. quod accidit anno V. C. CCCCXXXIII. Romani passi sunt illud dedecus, et sub Caudinas Furculas inermes transire sunt coacti, ut a Livio describitur lib. IX. c. 1 et seq. Tunc temporis Samnitium dux erat L. Pontius Telesinus: id enim nomen commune erat in ea urbe. Anno autem V. C. DXXXIII. cum Hannibal Romanae Reipublicae fatum ultimum fuerat minatus, tum in Poeni ducis cuncta devenere potestatem. Tunc unus adsurrexit Q. Fabius Maximus Dictator, de quo extat encomium illud tritum: *Unus qui nobis cunctando restituit rem*, hic paulatim urbes in Romanorum restituit potestatem; et Hannibale ex Italis oris aufugiente, cuncta in pristinum rediere statum. At omnes urbes, quae Poeno duci faverant, igne ferroque eversae fuere. Ex his una fuit Telesia, ut Livius idem declarat lib. XXIV. c. 20. Vicinae praesertim urbes, quae haud procul aberant ab Caudio ob memorandum dedecus Romani exercitus odium, et ruinam sunt expertae.

Anno autem DCLV V. C. cum Italia omnis Servili premeretur bello, Telesia sicut aliae urbes rursus eversa, et direpta fuit, postquam Sylla Romanam subegerat Rempublicam, quod accidit post Marii fatum. Eam pone tempestatem ipsamet haud amplius inter nobiles adnumerata fuit urbes, sed sensim ad nihilum redacta, donec anno DCCCXLVII. post Ecclesiam Christianam conditam Radelchisius Beneventanorum princeps ducis Saracenorum Malsar ope Telesiam occupavit, ut narrat Fleuryus *Hist. Eccles. lib.* XLVIII. Hinc factum ut urbs penitus eversa fuerit. Nihil heic memorem infinitas post id temporis vicissitudines. At rursus ea nova urbs incensa fuit saeculo XI. quo tempore bellum exarsit Lotharium inter, et Rogerium Siciliae Comitem. Hoc constat ex quadam epistola Guibaldi Cassinatium Abatis ad ipsum Lo-

tharium scribentis. Tandem hanc sedem fuisse Episcopalem narrat Ughellius Ital. Sac. tom. VIII. qui mentionem facit cuiusdam Giberti Telesini Praesulis anno MLXXV.

Atque haec satis sint, quae de urbibus ultra Capuam erant dicenda.

CAPUT X.

Describuntur cetera opida citra Capuam, uti duae Calatiae, Furculae Caudinae, vicus Novanensis, Caudium, villa Cocceii, Trebula, Compulteria, Saticula, Magdalunum, Acerra, Atella, via Atellana, Aversa, et Pomilianum Atellae.

Citra Capuam plures nobiles urbes fuere, quarum saepe occurrit mentio apud scriptores. Inter alias nobilissima celebratur urbs Calatia (1), nunc *Caiazzo*, quae a Neapoli dissita est XXI. M. P. Transtifatinam Cala- Calatiae duae.

(1) Iuvat heic advertere, duas olim extitisse eiusdem nominis urbes, primam prope Casertam, et vicum vulgo dictum *Maddaloni*: alteram ubi nunc adsurgit, quaeque dicitur *Caiazzo*. Hoc magis ex illo clarescit, quod scribit Holstenius in nota 196 super Cluerium Ital. ant. lib. IV. c. 5 his verbis: *Calatia nunc Galazze, medio loco inter viam S. Petri in Strada, et Magdalunum, ubi moenium, templorum, aliorumque aedificiorum vestigia extant, et ad angulum Ecclesiae S. Petri delle Galazze columna milliaria posita est, sed vetustate consumpta.* Idque confirmat Sanfelicius Iunior in notis Sanfelicii Senioris de Situ Camp. num. 240. *Duae fuerunt Calatiae in Campania: harum altera inter Capuam, et Caudium sita erat in via Appia: altera non longe ab urbibus Alifis, et Calibus, ut liquet ex Livio, Tabulis Itinerariis Peutingerianis, aliisque geographis, quorum perperam tamen nonnulli utramque confundunt.* Miror tamen Cluerium loco citato diligentissimum scriptorem unam tantum admisisse Calatiam, cum certo constat duas extitisse, unam ab alia non procul citra, ultraque Vulturnum. In eandem etiam sententiam descendit Melchiorius in Descript. Calat. pag. 36,

tiam fuisse perantiquam, et Oscis (1) primum, hinc Graiis, posteaque Samnitibus occupatam fuisse fama est, ut Livius lib. IX. c. 32 scribit. Altera Calatia ad Campanos pertinuit, eaque posita super Appiam viam. A Bubulco Consule expugnata, et inde Colonia heic fuit deducta. Non procul ab novae urbis arce stant adhuc vetustorum moenium rudera ingentibus lapidibus constructorum, et Appiae viae pars etiam visitur, qua Capuam eundum erat. Cl. Trutta antichità d' Alife Diss. XXV. ex verbis Silii lib. VIII.

. . . . . *Nec parvis aberat Calatia muris*

autumat vetustos opidanos suae urbis brevitate haud contentos, aliam urbem Cistifatinam fundasse temporis progressu moeniis etiam munitam, et quadratis saxis, ut adhuc ex ruinis videre est. Nupera urbs est non procul a Vulturno ad orientem Taburni montis a Virgilio memorati.

Punico vero secundo exardescente bello, et Hannibale Capua potito, Calatia sub Poeni ducis cecidit potestatem, ut narrat Livius lib. XXII. c. 61. At Punicis rebus in Italia conclamatis, Romani Capuam obsidione cinxerunt. Hannibal tunc in Apulia cum exercitu erat, quo aliis potiretur opidis. Nuntiis hinc auditis, quod Capua a Romanis occuparetur, eo perrexit; per Calatiam inde transiit, ubi parumper moratus est. At factum est, ut Capua per eam tempestatem in Romanorum ceciderit manus, in quam saeviter est animadversum, ut ante narravimus: huic etiam simillimum fatum experta Calatia. Hinc creditur eandem in praefecturae formam fuisse redactam. Postea a L. Sylla Coloniam ibidem deductam narrat Frontinus lib. de Col. Inde in Municipium fuit

(1) Hinc C'. Mazochius in Tab. Heracl. pag. 534 nummum affert pertinentem ad hanc urbem; isque Tyrrhenicos, sive Oscos habet characteres. Ex adversa parte Iovis caput senile ostenditur, ex postica visitur biga.

conversa, ut ex marmore a Grutero pag. 59 allato liquet in aede Veneris reperto. Non procul ab ea urbe secus viam publicam magnificum adhuc restat sepulchrum quercus inter, et prunos Attilii Calatini, cuius meminit Tullius de Senect. c. 17.

Quo tempore tandem ea urbs Episcopali cathedra fuerit insignita, historici nihil memoriae prodidere. Haec medio aevo est satis celebris, et memorantur Calatini Comites, quos inter Lando, qui floruit anno DCCCCLVII, qui in exilium ab Othone Imperatore fuit pulsus, quippe qui Landenulphum Campanum principem iugulandum iusserit.

Furculae Caudinae.

Furculas Caudinas non longe fuisse a descripta creditur urbe. Locus hic nunc salutatur: *Stretto di Arpaia*, vel *Giogo di S. Maria*; hunc alii ponunt in Principatu Citeriori Abellam inter, Beneventumque, ubi Romani Consules L. Postumius, et C. Veturius a Samnitibus sub iugum inermes transire sunt coacti.

Vbi incipiebat Caudina vallis, quae pyramidis instar est, et ubi vicus vulgo *Cancellus* et *Argentium*, et huiusce pyramidis extremitas, erant Caudinae Furcae. Guicciardinius Mercur. Camp. pag. 30 hunc locum apposite sic describit; *Iam in limine faucium*, *vulgo le Forche Caudine*, *clade Romanarum legionum*, *toto orbe notissimarum adieris. Arpadium versus perpetuis iisdemque altissimis iugis obsepta in modum pyramidis excurrit vallis: cuius basim castrum iam dictum Arentii*, *cuspidem Arpadium ipsum efformant. Adeo siquidem heic coangustatur vallis*, *ut vix ad iactum lapidis pateat.* Hinc auctores omnes in eandem descendunt sententiam, Caudium vetustum (ex qua urbe nomen duxerunt ipsae Caudinae Furculae) fuisse quidem prope Appiam viam, et non procul Arpadio.

Caudium.

Caudium vero urbs ad Samnites pertinuit, et in Romanis fastis celebris. Plinius lib. III. c. 5 eam in Irpinis ponit, et Livius lib. IX. c. 2 in Samnitibus. Holstenius in Cluerii notas pag. 266 Caudium, et vicina loca sic de-

scribit: *Ego autem cum ipse lustrarem haec loca, ex lapidum antiquorum inscriptionibus certo cognovi, Caudium eo fuisse loco, ubi nunc Arpaia vicus est. Furcas autem Caudinas in saltu angusto et difficili, quo ab Arpaia descenditur Argentium, praesertim sub pago cui etiam nunc vulgari Italorum lingua Furchiae est, quas antiquorum Furculas esse nullo modo dubitari potest; et per hanc vallem, sive saltum Appia ducebat, quod praeter alia argumenta testantur lapides milliarii, et veteris viae vestigia isthinc a me detecta. Nam praeter inscriptionem Caudinam a Beneventanis positam in Arpaiam, vidi ipse, et descripsi columnam milliariam sub dicto pago Furchiae ab Augusto Imperatore positam cum numero XVI. quod verum intervallum est* Caudium *inter*, *et* Capuam. Haec Holstenius. Idem confirmant ad unum omnes auctores, qui de Arpaiae situ, et antiquo Caudio disseruere, ut Pratillius, Lecterius, Danielius, aliique.

Vicus Novanensis, et Villa Coccoii.

A Caudio, et Appia via parum distabat vicus Novanensis, ubi quondam fuisse Dianae templum ex eiusdem statua compertum habemus ibidem reperta, et lapide a Lecterio recitato, Storia di Suess: lib. I. c. 10. Prope isthaec loca fuisse repertum aliud marmor prodit Pratillius de Via Ap. lib. III c. 6. ex quo colligitur heic quondam extitisse Cn. Cocceii villam. Quinam hic fuerit, et ad quamnam pertinuerit gentem, haud clarescit. Crediderim potius esse illum ipsum, cuius meminit Venusinus poeta Satyr. lib. I. 5, ubi narrat ipsum cum Maecenate iter instituisse, cum Brundusium per Appiam viam perrexerunt.

Trebula.

A Calatia parum aberat Trebula, quae etiam inter Campaniae urbes adnumeratur. Ager Trebulanus Calatiam inter, Teanum, et Cales ponitur. Versus occidentem adsunt antiquae urbis vestigia, et proprie ubi ab indigenis dicitur *Treglia*, vel *Trebbia*. Sanfelicius de Situ Camp. pag. 29 Cluerius Ital. Ant. lib. VI. c. 5. aliique scriptores Trebulam ponunt in Campania; alii in Samnio, qui-

bus haud adsentior. Plinius lib. XVI. c. 19 aperte eandem in Campania statuit. Eandem creditur motu terrae desedisse Amantio, et Albino Coss. cum aliis duodecim Campaniae opidis. Eo vero anno quo Arpinates donati fuere Romana civitate, Trebulani item usi fuere, uti testatur Livius lib. X. c. 2. Temporis progressu in Hannibalis cecidit potestatem, sed Fabius Maximus eo debellato, opidum rursus Romanis restituit. En ut idem auctor lib. XXIV. c. 10 prodit: *Hannibal tunc tenebat Capuam cum exercitu . . . . circa Capuam transgresso Fabio, post expiata tandem prodigia, ambo Consules rem gerebant. Compulteriam, et Trebulam, et Austiculam urbes quae ad Poenum defecerant, Fabius vi cepit.* Quo vero loco urbs antiqua fuit, restant adhuc veterum aedificiorum ruinae. Frontinus lib. de Col. hanc Municipium fuisse prodit. De cetera eiusdem fortuna sequiori aevo, et praesertim Medio tacent auctores.

Parum ab Calatia fuit Compulteria; adhuc visuntur urbis vetustae rudera. Locus hic in praesentiarum dicitur *S. Ferdinando* ab Ecclesia eidem dicata. Livius lib. XXIII. c. 30 huius facit mentionem, cum Fabium Maximum ipsius expugnasse moenia, et vi cepisse cum nonnullis aliis opidis narrat. Vrbe capta, et moeniis destructis multum post tempus Hadrianum Imperatorem eam reaedificasse quodam ex lapide constat. Ex alio a Pratillio de Via Ap. lib. III. c. 3 recitato in hac urbe fuisse Duumviros Quinquennales, eamque in Reipublicae formam administratam, et Augustalium collegium fuisse, sicut et Alifis liquet. Compulteria.

Sequitur Saticula, nunc *S. Agatha Gothorum*, ut ante diximus: haec urbs saepe a Livio memoratur sub variis nominibus Austicula, vel Saticula, fortasse amanuensibus corrupto nomine. Huiusce ruinae restant in quodam Tifatorum colle, ut coniicit Cluerius Ital. ant. lib. IV. c. 5 cuius haec sunt verba: *Patet ex verbis Livii, Saticulam fuisse eodem tractu cum Trebula sub Tifatis monte, qui terminus erat ab hac parte inter Cam-* Saticula.

paniam, et Samnium. Situs eius maxime quadrat in opidum, quod vulgo dicitur nunc Caserta, in edito positum colle: medio itinere inter Capuae, Suessulaeque ruinas dextrorsum, ex adverso Trebulae.

Haec igitur urbs non est ponenda, ut sentit idem auctor loco citato, ubi nunc *Caserta*, sed ubi adsurgit *S. Agatha Gothorum*, quo in loco plura visuntur antiquitatis rudera. Festus de Verb. Signif. in Samnio eandem ponit urbem.

Anno vero V. C. CCCCXXXVII. quo tempore Samniticum bellum maxime exarsit, plures urbes Romanorum partes sunt secutae, et cum Samnitibus foedus inierunt. Romanorum res eo redierant, ut Dictator L. Æmilius fuerit creatus, qui cum L. Fulvio equitum magistro Saticulam profectus est, quo eam oppugnaret. Samnites tunc magno collecto exercitu, ad Saticulam defendendam accurrunt. Saticulani repente portis patefactis, in Romanorum castra irruerunt. Ferox tunc praelium utrinque obortum: at opidani magno certamine intra moenia compulsi. Saticulae inde obsidio in longum producta. Romani interim ad urbem occupandam cum novis copiis adveniunt: adeo opidum erat fortissimum! Samnites inter eos dies cum Romanis iugiter acerrime praeliantur. Tandem a Romanis capta fuit urbs. Id omne prodit Livius lib. IX. c. 2. Romanos postea Coloniam huc deduxisse ex eodem auctore lib. VI. c. 32, et Paterculo lib. I. c. 14 liquet sic narrante: *Acerranis data civitas, et post triennium Terracina deducta colonia: interpositoque quatriennio Luceria, ac deinde interiecto triennio, Suessa, Aurunca, et Saticula, Interamnaque post biennium.*

Caserta urbs. Caserta urbs longe differt ab antiqua Saticula, eaque nunc satis nobilis est ob celeberrimum Praetorium a Carolo III. Hispaniarum Rege erectum. Vrbs isthaec a Langobardis fuit excitata supra montes, quae per ea tempora vocata fuit *Casairta* Erchempertus qui floruit nono saeculo, et Langobardorum historiam exaravit, huius saepe facit mentionem, Landulfum narrans hanc occupasse. Ad

Campanam dinastiam pertinuit, qui quidem principes per eam tempestatem hanc urbem nobilitarunt. Saeculo vero nono eandem in Episcopalem cathedram fuisse erectam narrant auctores.

Parum a Caserta adsurgit opidulum nomine Magdalunum ab ipsa tria milliaria distans, ad Tifatorum montium positum radices. Sunt qui scribunt hoc castrum a Saracenis, at potius a Langobardis aedificatum arbitror, qui turres condiderunt, quo vicinos Campaniae populos coercerent. Magdalunum.

Acerra septimo circiter a Neapoli lapide est dissita. Ea ut ceterae Campaniae urbes vetustissima existimatur. Cl. Mazochius tom. II. Opusc. Diatr. V. pag. 141 ab Etruscis aedificatam arbitratur. Strabo lib. V. Geogr. a Samnitibus occupatam postea scribit. Hanc urbem ob plura illata damna civitate Romana donatam fuisse constat in bello, quod Romanos inter, et Samnites exarsit. En ut Livius lib. VIII. c. 18 scribit: *Romani facti Acerrani, lege ab Papirio lata, qua civitas sine suffragio data.* In Punico secundo bello Hannibal postquam Nolam obsederat, quam dubio procul haud expugnari posse animadvertit, Acerras petiit, utque obstinatos vidit opidanos, urbem obsedit. Cives interim noctis silentio dilapsi, in Campaniae urbes perfugerunt. Sic eam incendit Poenus dux. En ut praefatus prodit historicus: *Hannibal Acerris direptis, atque incensis, exercitum ad Casilinum ducit.* Quin Appianus de Bello Pun. lib. VII. c. 33 Accerrarum senatores contra fidem a Carthaginiensibus datam in puteum coniectos esse narrat. Acerra.

Temporis progressu Colonia illuc deducta est, ut scribit Frontinus lib. Col. Illustrissimus Lupolus Iter Venus. pag. 12 lapidem affert effossum, in quo fit mentio cuiusdam Cn. Stennii Egnatii Ædilis Duumviri Deae Isidis, et Serapidis Curatoris. Ex hoc marmore satis elucet, Acerras urbem satis celebrem fuisse, cum memorantur horum templorum Augustales sacerdotes, Indique ab eodem Cn. Stennio editi. Adisis laudatum Clarissimum auctorem loco citato.

Conlapso deinde Romanorum imperio Barbari, et praecipue Langobardi Acerra, aliisque opidis occupatis, eam igne concremarunt. Ita urbs quae quondam nobilis fuerat, eversa et incensa fuit. Hinc Petri Toletani Neapolitanorum Proregis aevo euripus fuit apertus, quo commodius aquae stagnantes in mare se exonerarent prope Literni stagnum. Secus eandem urbem Clanius praeterlabitur, quem fluvium infestum semper Acerris fuisse cecinit Mantuanus vates Georg. II. v. 225.

. . . . . *Et Clanius non aequus Acerris.*

Antequam alio iter instituamus, Guicciardinium Merc. Camp. pag. 40 licet audire de hac urbe ita scribentem: *Iam in conspectu erunt Acerrae quam humili in loco sitae, tam ob rerum ad ipsas olim gestarum copiam celeberrimae. Muro quadrato cinguntur. Verum nihil est quod sui observatione hospites remoretur: pauca enim quae intra moenia sunt aedificia, aut iam diruta iacent, aut ruinam minantur; unde nec solo nomine inclarescunt Acerrae. Habitatores ut et tempore Virgilii, admodum rari, et qui ob gravitatem aeris, coloris sint pumicei, et ventrem habeant tumidum, et obesum. Quo evenit ut miseris Acerranis ab histrionibus nova sit in theatris ad ludibrium corporis adaptata persona.*

Atella. Atella apud antiquos celeberrimum opidum, et olim Oscorum fortasse metropolis, quae parum distabat a via Consulari: nunc pagus est vulgo dictus *S. Elpidio*, vel *S. Arpino* non procul ab Acerris, Aversa, et Neapoli. Crediderim Atellam aeque, ac Acerras haud aeris salubritate usam esse, ut ex supra allato Virgilii probatur versu. Romana vigente Republica hanc urbem Municipium fuisse ex Tullio accipimus Epist. lib. XIII. 17 Frontinus ipsam Coloniam evasisse prodit lib. de Col. Inde agrum in Gallia possedit, ut ex eodem Ciceronis nunc citato patescit loco.

Secundo Punico bello haec urbs in Hannibalis pervenit manus, et in eiusdem fide usque permansit. Con-

clamatis inde in Italia Punicis rebus, Romani urbes omnes recuperarunt, et Atellam in deditionem acceperunt. Hinc octoginta principes senatus fuerunt interfecti; tercenti ferme nobiles in carcerem sunt inclusi; alii per alias urbes variis casibus interierunt. Livius lib. XXVI. c. 17.

Atellanae fabulae quondam in Italia celebres evasere ita, ut Romae ipsi magnae fuerint delectationi. Huc spectat illud Patavini historici lib. VII. c. 2 *Genus ludorum ab Oscis acceptum.* Hac igitur ratione creditur, Oscos eam urbem aedificasse, et incoluisse. Livius saepe memoratus Atellanas fabulas narrat eo in honore fuisse, ut Romana iuventus veteres usus haud despexerit, illisque fabulis fuerit saepe delectata; *Postquam lege hac fabularum ab risu, ac soluto ideo res avocabatur, et ludus in artem paulatim verterat iuventus, histrionibus fabellarum actu relicto: ipsa inter se more antiquo ridicula intexta versibus iactitare coepit, quae exodia postea appellata, consertaque fabellis potissimum Atellanis sunt, quod genus ludorum ab Oscis acceptum tenuit iuventus, nec ab histrionibus pollui passa est: Eo institutum manet, ut actores Atellanorum nec tribu moveantur, et stipendia tamquam expertes artis ludicrae faciant.* Livius loco ante citato. Hinc factum est, ut Latinae fabulae iuxta Diomedem lib. III. *a civitate Oscorum Atella, in qua primum coeptae, dictae sint.*

Muratorius pag. MXXIX. num. 8 Thes. Inscript. lapidem affert, ex quo probat, cives cuidam Censorino Campaniae Consulari statuam in foro dedicasse, quod eorum urbem meliorem redegerit in statum, auxeritque post Coloniae deductionem.

In hac urbe fuisse Amphitheatrum, et Theatrum constat, ubi ludos fabulasque quam frequenter cives edebant. Suetonius de Amphitheatro Atellano haec scribit in Tib. c. 75 *Corpus moveri a Miseno coepit, conclamantibus plerisque Atellam potius deferendum, et in Amphitheatro semiustulandum, Romam per milites devortatum est, crematumque publico funere.*

Eandem nobilem fuisse apparet satis ex ruderibus, quae supersunt, et praecipue ex statuis, numismatibus, vasis, aedificiorumque ruinis, quae passim identidem effodiuntur in eo solo. Vetus opidum stetit usque ad nonum saeculum, quo tempore Robertus II Campanus princeps igne cremavit, ut narrat Alexander Abbas Telesinus apud Pellegrinium Disc. II.

In Actibus Translationis S. Athanasii Neapolitani Praesulis narratur, hunc Verulis mortem obiisse, ac multo post Neapolitanos eiusdem corpus Neapolim transtulisse. Ea Translatio accidit anno DCCCC. Tunc Neapolitani Casinum profecti, corpus obtinuerunt, ex quo loco Atellam usque deportarunt. Hinc scribit Translationis auctor apud Muratorium tom. II. part. 2 Script. Ital. col. 1068. *Tanta enim velocitate iter peregerunt; ut intra unius diei spatium a monasterio S. Benedicti in Atellas devenirent, quae sexaginta millibus distat, et apud Ecclesiam S. Elpidii manserunt . . . Tunc collecta omnis simul congregatio Sacerdotum Ecclesiae S. Elpidii tota nocte pervigiles extiterunt, psalmodiis vacantes, et miserunt Neapolim nuntium dicentes, venimus cum corpore viri Dei Atellas . . . Sacerdotes vero universarum Ecclesiarum Liburiae una cum S. Elpidii congregatione accensis luminibus ante Sancti locellum toto itinere psallentes ec.* Ex hoc igitur citato loco videtur, adhuc nono saeculo Atellam urbem extare, et S. Elpidii vicum iam efformatum, qui quidem parum distat ab Aversa, et ad quem pertinet in praesentiarum. Ultimum Atellae Praesulem iuxta Vghellium tom. X. Ital. Sacr. fuisse memoratur Eusebium, qui Lateranensi interfuit Concilio anno DCXLIX.

Antequam alio progrediamur venustissimum Guicciardinium Merc. Camp. pag. 27. de huius urbis excidio alloquentem audiamus: *Latissimi qui ad meridiem excurrunt campi, ager Campanus, Linternus, et Phlegraeus, sive Leborius fuere, quibus omissis altera ab regiae viae parte septentrionem versus, Atellanum digrediamur in a-*

grum, lascivienti incolarum in theatris gesticulatione notissimum. Fossas, ac vallum quadriforme non procul a S. Arpini pago adspicitur, quod absque dubio fuit Atellanae urbis pomoerium. Solo aliquantisper supereminet quadratus ille tumulus ad duo milliaria per gyrum circumductus. Quod *observes, nihil est: adeo cuncta disiecta, ac solo aequata sunt, ut ullum ibi perstitisse aedificium vix crederes, ac minutissimae testulae per arva dispersae, ac semirutae, quaedam parietinae, quas vulgus vocat il castellone fidem adstruerent.*

Extra urbem erat via Atellana, quae a Capua incipiebat a porta quae quondam *Atellana* dicebatur, et hinc Neapolim usque protendebatur. Ea vero initium sumebat a loco, ubi nunc est pagus *S. Mariae*, et proprie ubi vulgo *Macerata.* Ibi enim passim veteres silices instar Appiae viae strati per agros quaquaversum restant adhuc; et praesertim per vicos *Porticum*, et *Casalbam* eadem extendebatur, ubi nunc *a selice.* Hinc per castrum *Airolam* super Clanium fluvium, ubi vetusti pontis vestigia adservantur: inde per castrum *Casuppanam* Atellam, ac tandem Neapolim usque eadem producebatur. Via Atellana.

Non longe ab descripta Atella adsurgit Aversa urbs haud ignobilis, quam quidam improprie *Atellam novam* appellarunt. Eadem est Neapolim inter, et Capuam in fertilissima camporum planitie septimo lapide a Neapoli circiter. Eam aedificasse ad unum omnes scriptores Rainulphum Normannorum Comitem anno MXX. memoriae prodidere. Hinc Apuliensis poeta cecinit lib. I. Aversa.

Post annos aliquot Gallorum exercitus urbem
Condidit Aversam Rainulpho Comite tutus.

Et Aversa fuit dicta, eo quod Neapoli, et Capuae adversabatur, ut scribit Chronicae Cavensis auctor. Post Rainulphum, qui fato obiit MXLVII. ut narrat Ostiensis lib. II. c. 67 alii in principatu successere, ut Gulielmus, Erimannus, aliique, et anno MCXXX. Rogerius Neapolitanus Rex regno occupato, tandem illa fuit potitus, quam in meliorem reddidit statum.

Ager Aversanus est adeo fertilis, ut cuiuscuque generis fructus, et exquisiti producat saporis; haud memorem optimum frumentum, et cucumeres, qui nascuntur haud procul a Clanii paludibus. Hodiedum urbs sedem habet Episcopalem, et una est e Neapolitano regno praecipua. Huius urbis Episcopus ex ea tempestate fuit appellatus *Atellanus Praesul* a vicina Atella. Tandem nunc isthaec splendidissima est, habetque aedificia nobilissima.

Pomilianum Atellae. Prope Aversam est vicus dictus Pomilianum Atellae, cum nomen usurpet ab eversa urbe. Prope Nolam alius adsurgit vicus eiusdem nominis Pomiliani ad Arcum.

CAPUT XI.

Describuntur aliae urbes, uti Abella, Nola, aliaeque nonnullae, cum vicis incerti situs.

Postquam de Campaniae Felicis opidis vetustis ultra citraque Capuam verba fecimus, nunc de aliis Neapolim prope dicemus. Heic primum de Abella sermo producendus.

Abella. Ea urbs fuit prope Nolam septentrionem spectans, a Neapoli XVI. lapide. Conspicuam eam fuisse, et a Graecis conditam scribit Servius in illum Virgilii versum Æn. VII. 740

Et quos maliferae despectant moenia Abellae.

Hinc subiungit: *Quidam hanc civitatem a Rege Murano conditam, Moeram nomine vocatam ferunt. Sed Graecos primum eam incoluisse, quae ab nucibus Abellanis Abella nomen acceperit: alii quod imbelle vulgus, et otiosum ibi fuerit, ideo Abellam appellatam. Huius cives cum loca circa Capuam possiderent, orto tumultu interiisse, aliosque fugientes, Moeranum abiisse.* Praeter auctores Graios, Latinosque, qui hanc Graecam fuisse memoriae prodidere, vasa, numismata, lapides, statuae, aliaque id genus eruderata magis eandem Graecam olim fuisse urbem testantur.

Vetustae Abellae vestigia haud longe a nova absunt, murorum, turriumque reliquiis perspicua XXIV. fere stadiorum ambitu circumscripta. Reinesius lapidem affert Class. II. num. 24 ex quo probatur, quendam Antistium fuisse Abellani municipii patronum. Ex alio lapide a Remondinio allato, Storia di Nola lib. I. c. 45 eandem Coloniam quoque fuisse dicitur.

In urbis antiquae medio adsurgit adhuc Amphitheatrum. Huiusce ruinae iuxta eundem auctorem visuntur in eo urbis loco, ubi dicitur *le grotte d' Antonello*: quamvis in dies eiusdem memoria obliteratur, nihilosecius hodiedum superest adhuc ovalis huius Amphitheatri figura circum circiter, et caveae pars temporum colluvie oppleta, eaque est pedes CCC. in agro, lata CC. in fronte. Ex quadam epigraphe ab eodem Remondinio ibid. allata occurrit mentio spectaculorum, quae in Amphitheatro edebantur. Fuit ibi etiam Theatrum, ut constat ex quodam marmore a Grutero recitato pag. MXCIX. num. 2.

Imperante vero Constantino Magno Barbaricum Pompeianum Campaniae Proconsularem huiusce urbis vias restaurasse comperimus ex alio marmore recitato a Remondinio tom. I. c. 43. Fuisse etiam in hac urbe constat plura templa diis dicata, aliaque publica opera, quorum rudera vix ad nos pervenere. Prope vetus opidum repertus fuit lapis Oscis characteribus ab eodem Remondinio explicatus, quique hodiedum prostat in aedibus Seminarii Nolani. Abella tandem a Saracenis saeculo decimo fuit igne consumpta.

Ex Abella parum aberat Nola, quam Polybius, et Strabo in Picentinis, et Livius in Samnio ponit. Sunt qui illam a Tuscis fuisse aedificatam asserunt. Iustinus lib. XX. c. 1 Chalcidenses fundasse prodit, cui consentit Silius lib. XIII. Velleius Paterculus lib. I. c. 17 hanc etiam a Tuscis conditam scribit; alii Ausones fundasse memoriae prodidere; ex his Stephanus Byzantinus lib. de Vrbib. En quot fluctus in sympuvio! Ea vero primum ad Campanos pertinuit, qui in ipsam dominati fuere. Temporis pro- Nola.

gressu Nolanos cum Samnitibus foederatos esse, posteaque Samnites ipsosmet a Romanis profligatos ex Livii patet auctoritate lib. IX. c. 28. Idem vero narrat anno V. C. CCOCXL. Lucio Papirio quintum, et C. Iunio Bubulco iterum Coss. urbem a Romanis captam. Eo anno C. Poetilius Dictator creatus, qui urbis situ circumspecto, omnia aedificia, quae circa urbem erant, incendit.

Quo vero tempore Hannibal bellum Romanis intulit, et Italia potitus, Nola sicut ceterae Campaniae urbes iam idem subitura erat fatum, sed cives ipsi Romanis addicti erant; ipsa haud vi expugnari potuit a Poeno duce, cum fortissima haberet moenia; quare ipse ad urbem adpropinquavit, et obsedit; at cives longam potius obsidionem sunt passi.

Paulo ante Nolanam obsidionem Romana illa nobilis evenerat clades apud Cannas, ibique Hannibal Romanorum castris conspectis, L. Bantium Nolanum adolescentem semivivum reperit in corporum caesorum acervo, quem non solum curavit, verum etiam muneribus domum remisit. Ob hoc beneficium Poeno grates egit Nolanus adolescens. Cum vero Hannibal urbem obsedisset, patriam per proditionem illi Bantius dare studuit. At Marcellus his auditis, et imminens advertens periculum, iuvenem accivit, utque ab incoepto desisteret, rogavit. Quaestorem interim iubet Marcellus eum equo donari eximio, bigatosque sexcentos numerari. Adhaec lictoribus imperat, ut quoties velit, ad se venire illum patiantur. His beneficiis iuvenis animus adeo fuit commotus, ut socios omnes fide virtuteque superarit. Videsis Livium lib. XXIII. c. 15.

Eo vero tempore Claudius Marcellus plura gessit praeclara, et Hannibalis saepius perfregit copias, ubi eruptionibus ex urbe factis, hostem alio ire coegit. Idem Livius narrat ibidem, tam prospere Romanos pugnasse quadam die, ut ad duo millia, et tercentos hostes caesi fuerint, Romani vero non plus unum amiserint.

Exardescente autem Italico bello a Samnitibus Nola fuit occupata. Postea Colonia eo deducta, ut ex lapide-

a Capacio Hist. Neap. lib. II. c. 29 recitato patescit. Eadem quoque Municipium deinde evasit.

Sequiori aevo vigente Christianorum Religione sub Christianis Imperatoribus privilegiis pluribus usa est. Constantio inde Imperatori Constantini Magni filio ob quaedam beneficia in foro cives statuam collocarunt, ut patet ex lapide prostante in aedibus Seminarii Nolani.

Vrbs olim magna, et nobilis fuit, et duodecim habuit portas, et moenia fortissima, quae quidem haud valuit Hannibal expugnare. Religioni insuper satis fuit addicta, et praesertim coluit Venerem, Floram, Apollinem, aliosque deos, quibus templa exstruxit magnifica. Praeter hosce Deos Nolani Iovi templum posuere. Remondinius tom. I. c. 10 ad hanc rem probandam marmor affert, ex quo eruitur in hac urbe olim Iovi fanum dicatum esse. Hoc iuxta Ambrosium Leonem de Vrbe Nol. lib. I. c. 8 fuit ubi nunc adsurgit Ecclesia Cathedralis. Hinc scribit praefatus auctor: *In eadem parte arctica, atque maiore recessu facto amphitheatro est episcopium, in quo pavimentum antiqui templi, quod Iovi dicatum erat, detegitur, quod nunc subterraneum sacellum est B. Felicis: atque prope ipsum alter locus humi depressus comperitur, qui nunc vocatur S. Apostolus: sed ambos hosce locos depressos eiusdem templi Iovis extitisse partes, notum est.* Cereri quoque aedem posuisse cives olim compertum est ex alio lapide a Remondinio allato ibid. Sunt etiam qui putant fuisse in hac urbe Augusto templum dicatum. Ex ceteris qui hoc memoriae prodidere, est Ambrosius Leo lib. I. c. 8 qui narrat fuisse lapidem eruderatum. Re sane vera hoc haud improbabile est. Tradunt enim Augustae historiae scriptores, et praecipue Tranquillus in eius vita c. 98 hunc Imperatorem Nolae extremam obiisse diem: *Sed in redeundo, aggravata valetudine, tandem Nolae succubuit.* Adde Tacitum Annal. lib. I. c. 4, Velleium Paterculum lib. II. c. 123, Eutropium lib. VII. c. 5, aliosque qui in hac urbe ad unum omnes hunc Imperatorem mortuum scri-

bunt. Cumque (ut omnes norunt) Imperatores ipsi post fata in deorum numerum relati fuerint, hanc ob rationem Nolanos autumo in grati animi memoriam, et honorem Augusto templum dicasse. Duo vero ibi Amphitheatra extitere; id confirmat Ambrosius Leo lib. I. c. 8. lateritium unum, quod servat adhuc ambitum, atque parietem exteriorem supra fornices, et infimos arcus. Marmoreum alterum, cuius Leonis aevo pauca vix rudera superperant. Primum Amphitheatrum lateritium nempe extitit, ubi adsurgit aedes *D. Petro ad portam* dicata, qui locus hodie dicitur *Merara*. Alterum ex marmore, ubi nunc accolae compellant *Castello rotto*. De duobus hisce Amphitheatris loquitur Remondinius lib. I. c. 15 aitque suo aevo nihil aliud superesse, quam pauca marmora per urbem, perque agros dispersa, cum olim accolae, et Barbari praecipue ea rudera comminuerint.

Introducta postmodum Christiana Religione, et falsis inanibusque diis eversis, Æterno Veroque Deo templa condidere cives, qui quidem religiose Deum sunt venerati, sanctique Praesules eandem administrarunt Ecclesiam, quos inter memoratur D. Paulinus Episcopus, quem satis superque veteres commendarunt auctores, et S. Felix (1), de quo legesis in extrema orae pagina subiectam adnotationem.

---

(1) Nemo est qui inficias ibit, quam celebris fuerit urbs Nola ob S. Felicis Presbyteri sepulchrum, atque sanctuarium, de quo plura scripsit S. Paulinus eiusdem urbis Episcopus. Hoc unum satis dictu est, hunc cecinisse Nat. III. v. 86 et seqq. eam urbem adeo nobilem post Romam evasisse ob Apostolorum Petri, et Pauli memoriam, ut nulla urbs post illam cum Nolana comparari potuerit.

Hic vero prope Nolam fuit sepultus in loco, qui dicitur nunc *Cimitile*. Qui quidem vicus celebratus est ob eiusdem S. Felicis *in Pincis* tumulum. Hic locus a Nola distat uno circiter milliario, et in historia Medii Ævi *Coemeterium* appellatur, quod ibi nempe hic Sanctus fuerit sepultus. Remondinius Hist. Nol.

Extra novam urbem, quae profecto aedificata fuit supra vetustas ruderum fabricas, reperta identidem fuere sepulchreta plura ad Romanorum aevum pertinentia. De hisce plura scribit idem Remondinius lib. I. c. 15. Paucis vero abhinc annis MDCCCX. nonnulla alia ad vetustissima pertinentia tempora erudcrata fuere in loco praesertim, ubi dicitur *il Macello*, eaque ad Etruscorum nonnisi aevum pertinuisse certum est. Nam ibidem praecipue perplura magnificentissimae structurae vasa, paterae, numismata, ossium compages, idque genus alia quotidie passim reperiuntur, et praesertim huius urbis

---

lib. III. c. 6, et Ambrosinius nuperus Nolani Coemeterii scriptor lib. I. c. 2 longam Diatribam scripserunt ad probandum, hoc vocabulum *in Pincis* S. Felici tributum, varia significare. Verum ne longius abeamus, illud *in Pincis* ad urbem Romam pertinere procul dubio dicimus, ut patet ex Anasthasio Bibliothecario, qui in Hadrian. I. *Basilicae in Pincis*, sive *in Pineis* meminit. Et Cl. Mazochius in Kalend. Neap. tom. I. Mens. Ianuar. die XIIII. qui Natalis est dies eiusdem Nolani Presbyteri, et non Martyris (ut quidam scripserunt) Michaelis Monachi auctoritate in Sanctuar. Camp. pag. 450 in Martyrologio MS. legit: *Felix in Pincis*, *non qui Nolae*, *sed qui Romae colitur.* Hinc olim cum eodem die uterque S. Felix Romanus, et Nolanus coleretur, inde postea ex duobus unus coaluit, ac proinde vocabulum *in Pincis*, quod ad Romanum pertinebat, Nolano fuit falso donatum.

Plures postea Martyres ob Christiani nominis fidem variis cruciatibus morte damnatos, ibique tumulatos fuisse fama est. Vghellius Ital. Sacr. tom. II. ita de ipso scribit loco: *Multorum Sanctorum Martyrum sanguine purpuratum*, *quod vel uno Nolano Coemeterio abunde comprobatur.* Hinc est, ut hunc accolae locum *Coemeterium*, et sequiori aevo *Cimitinum* dixerint. Quo vero tempore hoc Coemeterii nomen in aliud sit mutatum, incertum est. Divi Paulini tempore hunc locum nobilem fuisse constat.

In huius tandem vici nonnullis locis passim adhuc effodiuntur SS. Martyrum compages. Paucis abhinc annis eruderatum fuit hypogaeum cum Christianis lapidibus ab eodem Ambrosinio recitatis.

Episcopus Franciscus Maria Torrusio suis expensis horum sepulchrorum effossiones faciendas curavit. Hinc Museum Nolanum mirandum nunc in modum vasis praesertim Etruscis excrevit.

Vrbs vetus conlapso Romanorum Imperio, per barbaras nationes pluries vastata, et cremata fuit Anno CCCCIX. Gothi, qui sub Alarico duce Italiam ingressi fuerant, eam caedibus ferroque depopulantes, cunctis occupatis opidis Nolam capiunt. Tunc eiusdem Praesul erat S. Paulinus. Ex auctore Hist. Miscell. lib. XIII. c. 27 certiores facti sumus, Gothos cuncta urbis vastasse templa. Sequiori tempore Vandali cum Genserico eorum Rege anno CCCCLV. eandem praedati sunt urbem. Idque non solum Nolae evenisse narrat historia, verum cunctis aliis Campaniae opidis. Neapolis tandem, et Cumae a Barbarorum clade colluvieque liberatae fuere. Saraceni etiam anno DCCCCIV. ultimam huic urbi ruinam attulere. His adde temporum longaevitatem, per quam quae superfuerant rudera, penitus deperdita.

Antequam Nolanae historiae finem imponamus, dicendum nonnullos esse auctores, qui arbitrantur (quibus haud adsentior) quondam ad hanc urbem mare (1)

(1) Huiusce fabulae origo hinc orta videtur ex eo, quod narrant Nolanae historiae scriptores, ex vicino Cicalae monte, qui prope Nolam est, pluries aquarum torrentes haec in vicina descendisse loca. Anno enim MDXXIV. tanta aquarum copia ex montis pervenit vertice, ut plura hominum centena enecarit. Et anno MDCXXII. ex eodem monte Nolanum agrum aquae erumpentes devastarunt. Hinc Patriciorum iussu magnus apertus fuit euripus, qui communicat cum Regiis Langynis, vulgo *Lagni*, quibuscum in Liternum se exonerat lacum. Ante hoc tempus totus hic ager propter aquas stagnantes mare veluti efformabat. Hinc ait Cl. Vetranius in Sebethi Vindic. c. 7. pag. 190. *In campo qui dicitur il Piano di Palma, arenulae, conchae, lapides aquis corrosi passim excavantur, et campus hic vulgo, Campo Marino nuncupatur.* Ex his igitur nata fabella est, Na-

pervenisse. Idque probant Vesuvianis eruptionibus, quae quidem adeo loci faciem inverterunt, ut penitus sit alia ab antiqua forma. Vicinus enim Vesuvius ob assiduos ignes, et motus terrae loci faciem antiquam mutavit. Sunt etiam qui commonstrant in quibusdam locis maris vestigia, et haec communis accolarum adhuc traditio est. Credat Iudaeus Apelles, non ego.

Pomilianum ad Arcum.

Parum ab descripta urbe adsurgit in praesentiarum vicus Pomilianus ad Arcum *Pomigliano d' Arco*, ad differentiam Pomiliani Atellani. Pagus distat a Nola sex milliaria. Hinc crediderim sic appellatum a Pompeiorum gente, quae quondam Nolanum incoluit agrum. Hoc confirmari videtur ex illo Ciceronis lib. XIII ad Attic. 9 ubi scribit: *Alicui des negotium, qui quaerat Q. Faberii fundum: numquis in Pompeiano, Nolanove venalis sit*? Remondinius lib. I. c. 8. lapidem affert, creditque quendam Campaniae Consularem fuisse vocatum Barbericum Pompeianum.

Veseris.

Antequam manum de tabula, pauca dicenda supersunt de quibusdam incerti situs opidis, quorum nonnulla in Campania extiterunt; De ipsis nunc vix nomen manet. De Veseri primum occurrit sermo. Ea urbs ad montis Vesuvii radices fuit ex ea parte, quae Capuam respicit: alii probabilius fluvium fuisse credunt. Et re sane vera Aurelius Victor, qui quarto floruit saeculo, haec de Veseri scribit de Vir. Illustr. *Consul bello Latino conlega Manlio Torquato, positis apud Veserim fluvium castris*. De hoc Manlio Torquato lo-

---

lam etiam quarto saeculo urbem maritimam fuisse. Adisis Cl. auctorem loco citato.

Ad calcem ad hanc evertendam quorundam opinionem valeat Livii lib. XXIII. c. 22 afferre auctoritatem, qui sic de Nola Hannibalem milites alloquentem inducit: *Expugnate Nolam campestrem urbem non flumine, non mari septam*. Ex quibus verbis vide, quam clare pateat hoc falsum esse, quod Nola antiquitus vicinum habuerit mare.

quente idem tradit: *Latinos apud Veserim fluvium, Decii conlegae devotione superavit.* Sanfelicius de Situ Camp. aliique recentiores Veserim neque urbem, neque fluvium fuisse scribunt. At Rogadeus, Stato de' popoli Cistib. pag. 171 hunc ab Aurelio Victore fluvium descriptum esse sentit Sarnum, vel Sebethum. Livius vero ubi de pugna loquitur Romanos inter, et Latinos orta, in qua Consul Publius Decius mortuus fuit, haec prodit lib. VIII. c. 8. *Pugnatum est haud procul radicibus Vesuvii montis, qua via ad Veserim ferebat.* Ex his scriptoris verbis fortasse colligitur, Veserim urbem fuisse. In tanta scriptorum discrepantia, utrum urbs, an fluvius fuerit, haud certe adhuc res isthaec confirmari potuit. Opidulum ego fuisse autumarim, et fluvium cum Cluerio Ital. antiq. lib. IV. c. 5 sic scribente: *Omnino ergo concludo, non flumen, sed castellum aliquod, aut opidulum fuisse. Veserim sub radicibus Vesuvii montis, ad quod via ducebat publica ab urbe celeberrima Capua.* Pellegrinius Disc. II. par. 23 lapidem affert, ex quo olim probatur gentem extitisse Veseriam nomine. Ea urbs tandem fortasse Vesuvianis conflagrationibus fuit absorpta.

Thora. Non longe a Vesuvio ad eiusdem radices fuit urbs Thora, cuius meminit Florus lib. III. c. 20 ubi de Spartaco gladiatore sermonem instituit, atque de illis, qui eum sequuti fuerunt: *Exitu invio, nihil tale opinantis ducis subito impetu castra rapuere: inde alia castra; deinceps Thoram, totamque pervagantur Campaniam* Velleius Paterculus etiam eandem memorat lib. II. c. 16 *Nepos Decii Magii, Campanorum principis celeberrimi, et fidelissimi viri, tantam hoc bello Romanis fidem praestitit, ut cum legione, quam ipse in Irpinis conscripserat, Herculaneum simul cum T. Didio caperet, Pompeios cum L. Sylla oppugnaret, Cosamque occuparet.* Ex recitatis praefatorum scriptorum auctoritatibus eruitur satis, eandem urbem diversam esse nomine, nempe Thoram, Cosam, vel Cossam. Strabo lib. V. eam Etruscos aedificasse scribit; hanc fortasse extitisse ubi nunc est *la Torre*

del Greco ad mare dicitur. Paucis abhinc annis effossa urbs videtur, quam quidam heic ponunt. Verum enimvero id affirmare non ausim. Nam ex aedificiis usque modo eruderatis Turris Octavae urbem potius, quam villam esse apparet. Sed quis interim affirmare id temere posset? Fueritne ea urbs, an alicuius divitis nobilisque Romani villa? Hoc in dubio sane est. Nam ex paucis usque modo detectis aedificiis ceteroquin hoc audenter haud dici potest. Praeterea quo nomine donanda sit Thora, utrum an aliud, res esse expendenda. Ad investigandam vero aliquam urbem, necesse est, ut lapides, et alia reperiantur; hinc iisdem inventis nomen imponitur. At neque statuae, neque lapides usque adhuc detecti; ambiguum igitur omne. Quo vero in loco ea urbs ponenda? in ea forsitan vicinitate. Sub Vesuvio, et praesertim non procul a mari immensa veterum aedificiorum rudera sub Vesuvianis ipsis ruinis restant haud effossa. Ex Flori tandem, aliorumque scriptorum testimoniis ante allatis, urbem Veserim, Thoramque in Vesuvii montis vicinitate extitisse certissimum est.

Prope hanc fuit alia, cuius tantum extat mentio in tabula Itineraria Antonini. Cluerius Ital. ant. lib. IV. c. 5 *Opulentos* scribendum censet. Nullus auctor est, qui huius facit mentionem neque ex antiquis, neque ex recentibus. Idem auctor recte autumat Stabias inter, et Herculaneum ponendum hoc opidum, idque nunc esse *la Torre dell' Annunziata*; verum opidum utrum, an vicus, incertum. Opulenti.

Inter alias incerti situs urbes memoratur Caedia, quae potius vicus erat in campo Falerno. Non procul fuisse creditur a Campo Caeditio circa viam Appiam, et in eo publicae cauponae nomine Caeditiae Tabernae, nunc *la Torre de' Bagni.* Festus de Verb. Sign. de hisce sic loquitur; *Caeditiae Tabernae in via Appia a domini nomine vocatae sunt.* At Pellegrinius disc. II. art. 10 desumpsisse nomen non a domino credit, sed fortasse ab urbe vicina, vel vico Caedia dictas tabernas fuisse. Tabernae Caeditiae.

Larissa. Iuxta Halicarnassaeum hist. lib. III. c. 5 extitit aliud opidum Larissa nomine in campo Falerno, quod a Pelasgis aedificatum prodit. Sed nec Strabo, nec Plinius, nec alii auctores eiusdem urbis mentionem faciunt; quid igitur dicendum de Halicarnassaei textu? fortasse corruptus fuit auctoris locus.

Claudii Forum. Claudii Forum, nunc *i Ventaroli*, urbs vetusta cum Episcopatu, quae Porphirionis extitit aevo. Hanc fuisse adhuc anno MCX. sunt quidam qui scribunt, et haud procul a Sidicino positam. Pratillius Via App. lib. III. c. 6 non longe a ponte Campano sitam credit, qui decimoquarto ab Capua lapide supra viam Appiam distabat. Nomen ab Claudii alicuius fortasse familia usurpavit. Huiusce urbis ruinae ad octavum Sinuessae milliarium visuntur.

Vescia. Vescia etiam fuit incerti situs. At Pratillius ibidem eandem haud procul a Massico monte fuisse credit. Idem marmor affert, quod nunc Capuae prostat, ex quo eruitur, extitisse quoque olim Vesciniam gentem.

Papia. Prope Capuam iuxta Pellegrinium ibidem fuit Papia, et iuxta Pratillium loco cit. non longe a Liri flumine, in loco qui adhucdum dicitur *il capo di Pappola*.

Pyrae. Inter Minturnas, sive Lirim, et Formias fuerunt Pyrae, quod opidum a Plinio tantum memoratur lib. III. c. 6 his verbis: *Caieta portus: opidum Formiae, Hormiae prius olim dictum: ut existimavere antiquae Lestrygonum sedes. Vltra fuit opidum Pyrae, coloniae Minturnae, Lyri amne divisa*. Haec urbs huius auctoris tempestate iam interciderat, et ubinam fuerit sita, incertum apud geographos.

Cossa, Mele, Fulsulae, et Orbitanium. Fuere et alia opida, eaque Cossa, Mele, Fulsulae, et Orbitanium, quae parum ab Telesia extiterunt, et ad Samnites fortasse pertinuerunt. Livius narrat Fabium Maximum capto Casilino ad expugnandam Telesiam, et Compulteriam appropinquasse. Hinc scribit lib. XXIV. c. 10. *Fabius in Samnium, ad populandos agros, recipiendasque armis, quae defecerant urbes, processit. Itaque*

Caudinus Samnis gravius devastatus; perusti populatique late agri, praedae pecudum, hominumque actae. Opida vi capta; Compulteria, Telesia, Cossa, Mele, Fulsulae, Orbitanium. Ex huius auctoris verbis liquet, hasce olim urbes ad Samnites Caudinos pertinuisse, easque Telesiae, et Compulteriae vicinas fuisse. De Cossae igitur situ dubitatur, eaque urbs satis differens fuit ab Irpinorum Compsa. Mele fuit ubi in praesentiarum dicitur *Melizzano.* Fulsulae prope *Favicchio* fuere, qui locus parum distat a Telesia. Orbitanium fortasse non procul a vico *Ducenta.* De hisce opidis nulla nunc temporis rudera supersunt, et nonnisi nomen ad posteros tantum pervenit; hinc recte concludit Cluerius Ital. ant. lib. IV. c. 8 *Neque haec tria, Compulteria, Fulsulae, Orbitanium quibus locis fuerint, constat.*

Vbinam fuerint Rufrae sitae, adhuc disputatur. Magna eruditos inter, et geographos contentio vertitur. Alii alia: Servius illum Virgilii Æn. VII. v. 739 locum explicans Rufrae, Celennae, et Batulum

Qui Rufras, Batulumque tenent, atque arva Celennae.
ita scribit: *Rufras, Batulumque castella Campaniae a Samnitibus condita.* Cluerius lib. IV. c. 8 de Rufris ita scribit: *Est autem opidum Episcopale in extremis Irpinorum finibus ultrà Apenninum, et Compsam situm.* Cellarius Geogr. ant. lib. II. c. 9 eum locum supra Teanum ad orientem pônit. Iustianianus tandem Dizion. del. Regno di Nap. artic. *Ruvo*, ponit in Lucania in dioecesi Murana. Verum utrum Rufrae in Campania, an in Lucania, vel Irpinis fuerint, difficile de eius situ dictu est, aeque ac de Celenna, et Batulo.

Sunt qui scribunt hoc opidum decimo tertio lapide ab Capua fuisse dissitum super viam Appiam. Peutingeri Odeporicum quarto lapide a Campano ponte distare ait. Eius facit mentionem Plinius lib. XIV. c. 6 hoc modo: *Falernus ager a ponte Campano laeva petentibus Vrbanam, Coloniam Syllanam contributam, incipit.* Vbi vide, Syllam heic Coloniam deduxisse. Quo tempore eiusdem acciderit eversio, haud constat. Extat marmor a Pratil- Urbana opidum.

lio recitatum lib. II. c. 10 in quo de hac colonia occurrit mentio.

Tegianum. Tegianum, vel Teglanum utrum urbs, an vicus fuerit, incertum. De eius situ dubitatur, cum nullum existat monumentum, praeter nomen. Sunt qui scribunt, locum hunc in Campania extitisse, et haud procul a Nola, et ubi hodiedum vicus est ab indigenis dictus *Palma*. Cluerius ibid. urbem fuisse autumat, ita ut Coloniae, vel Municipii meruerit dignitatem.

Atque hae sunt Campaniae urbes, atque vici ultra citraque Capuam. Verum lectores monitos volo, non omnia hactenus descripta loca extare. Recens Campaniae status est penitus ab antiquo mutatus. Vrbes celeberrimae, et villae quondam Romanorum deliciae a Barbaris, et temporis edacitate sunt eversae. Super antiquarum urbium aggestionibus nova opida condita fuere; diversa inde iisdem nomina indita. Inter tot igitur urbes, quarum memoria fuit obliterata, solum Herculaneum, et Pompeii ad nos integrae urbes pervenere, de quibus nunc sermo instituendus.

EXPLICIT LIBER PRIMUS.

LIBER SECUNDUS.

PROŒMIUM.

Ad arenas Vesuvianas nunc descendere fas est, quo magnificas olim illic urbes, nunc vero post tot saeculorum longaevitatem eruderatas attentis oculis animadvertamus. Hinc nos primum Herculanei, et Pompeiorum lectoris ob oculos originem: inde ruinas a Vesuvio actas proponemus; hinc templa, domos, urbium vias: hinc tot aera, ac marmora, tot anaglypticas tabulas, vàsa, scalptas gemmas describemus, quae erutae ex duobus nobilissimis opidis fuere, et Neapolitanum Borbonicum Museum adeo locupletarunt, ut illud totius orbis celeberrimum sit habitum. Miraculum hoc. dubio procul naturae putandum, quod post tot saecula urbes integrae quasi eadem forma, iisdemque aedificiis ad nos usque pervenere: Quaenam regio, quodnam regnum, quinam terrarum orbis angulus habet adhuc urbes integras longam pone tempestatem? Laudabunt aliae gentes tot praeclaras naturae, et artis cum vetustas, tum recentes magnificentias; Neapolitanum vero solum (ut tot alia cuiuscunque generis opera praetereamus) hasce duas urbes nuper eruderatas servat adhuc, quae profecto cuivis antecellunt miraculo. Vesuvianae conflagrationes, et praecipue prima quae accidit Titi aevo, Herculaneum, Pompeiosque urbes ad nos usque sartas tectasque servavit. Nonne igitur, ut ita dicam, Vesuvio grates agendae? Quae cum ita sint, singula haec secundo libro, quoad in nobis situm erit, lectoris ob oculos, favente DEO describemus.

CAPUT I.

Herculanei urbis effossio: portus sub Retinae nomine salutatus. Hercules urbis conditor: urbis situs. Quaenam gentes eam occuparunt; quo anno Romani ea sunt potiti: villae nobiles, et quo tempore prima urbis acciderit ruina. Vtrum post conflagrationem Herculaneum, et Pompeii rursus fuerint habitatae. Herculaneum Colonia, et Municipium.

Quando urbs effossa?

Iam diu est, cum apud Porticum (1), vulgo *la Real*

---

(1) Porticus nomen ab Herculis porticu descendit, cuius meminit Petronius Satyr. c. 106 quaeque uti creditur, in illa conflagratione fuit immunis, quae accidit imperante Tito Vespasiani filio, quaque porticu Herculanenses exules, et deterriti usi fuere ad rursus incolendum, qui postea locus Porticus fuit nuncupatus. Ante patrios scriptores doctissimus Burmannus iam adnotarat in hunc Petronii locum: *Nisi intelligamus in opido Herculaneo, quod Herculeam urbem vocat Naso, Porticum fuisse Herculis, ubi illa acciderint.* Vide quae sentit Cl. Ignarra in hanc vocem, de Palaestra Neapol. c. 5 pag. 188.

Verum haud obstante Perronii, et Burmanni anctoritate, Sanfelicii opinionem in medio afferemus, qui in diversam ab his abit sententiam. Is enim de Orig. Camp. pag. 116 post descripta alia Campaniae loca, ubi de Porticu mentionem facit, haec subiungit: *Porticus . . . . ab antiquo portu proxime Retinae, sive Herculanei.* Ex quibus verbis colligit auctor, Porticum vicum ab antiquo potius vicini opidi Herculanei portu nomen desumsisse, quam ab Herculis porticu. Hic enim portus prope hanc urbem dubio procul extitit. Huiusce mentionem faciunt Dionysius Halicar. et Strabo lib. V. Geogr. Nec mirum si nunc temporis nullum huius extet vestigium: nam assiduae Vesuvianae conflagrationes loci faciem penitus mutavere. Portum vero hunc fuisse facile creditur Porticum inter, et Retinam villas, seu pagos hodiernos, ubi nunc extat regium castrum in loco, cui nomen *Granatello*, ubi praerupti, et immanes scopuli a Vesuvio eructati passim adspectantur. Nec miretur aliquis, si qui ex portus no-

villa di Portici (qui vicus amoenissimus, et totius Campaniae pulcherrimus est, et Regum Neapolitanorum ad rusticandum opportuna sedes) quidam lapicidae puteum effodientes, aliquot Herculanensis opidi rudera invenere. Pro certo enim eruditi olim habebant, eo loci urbem a Vesuvianis sepultam flammis Herculaneum esse. At hujus urbis effossio eo incoepit tempore, cum regiarum aedium

---

mine locum hunc Porticum appellatum audierit: recentes enim villas ab aliquo vetusto nomine efformatas comperimus, ut a Pollii villa factum est *Puolo*, a Metelli *Meta* apud Surrentum, aliisque perpluribus olim in Campania Felici existentibus.

Sunt vero qui asserunt, Herculaneum haud portum habuisse: si hic extitisset, profecto Hannibal eo fuisset potitus, quo urbem haberet maritimam; ipse enim Neapolim expugnare haud potuit, nec etiam Puteolos; quibus respondemus, facile Carthaginiensem ducem potius Neapolim cupivisse Herculaneo praecellentiorem, et Campaniae praeclariorem; ac inde si ad Herculanensem portum adpropinquasset, profecto inter duo opida moeniis fortissima Capuam scilicet, et Neapolim castra positurus esset. Vide igitur ducem callidissimum ex industria Neapolitanam potius, quam Herculanensem obsidionem tentantem.

Ad confirmandam igitur opinionem portus Herculanei, Plinianus adest textus lib. VI. c. 16 qui mentionem facit *Retinae Classiariorum*, ex quibus arguitur, hos homines tutos ac manentes fuisse in eo portu Herculaneum prope, ubi classis Misenensis pars aderat ad Inferi maris tutelam, qui Vesuvii montis vicinis flammis deterriti, alio aufugere studebant, ut ex eiusdem Plinii auctoritate satis liquet.

Unum heic ad Retinae intelligentiam afferemus. Ea nonnisi aliqua villa prope Herculaneum, vel eiusdem urbis pars esse quidem debebat. Vbinam ea fuerit, et utrum hodiernae Retinae respondeat, et utrum Retina ipsa pars Herculanensis portus, sub iudice lis est. Ibi quadriremes aderant: ob Vesuvianas conflagrationes locus hic haud dignosci potest. Vndenam vero Retina nomen desumpsit? Quidam ex nostris patriis scriptoribus, Retinam dictam autumant a navium retinaculis, quibus illae alligatae retinentur, ne fluctibus, aut vento huc illuc temere impellantur: seu potius retinaculum locus intelligitur, ubi proprie navium funes servantur.

Haec hodiedum urbs reperta, a Latinis dictā fuit Herculaneum (1), et a poetis urbs Herculea, et Salinae Herculeae. Hinc canit Columella lib. X. v. 135,

Quae dulcis Pompeia palus vicina salinis
Herculeis . . .

Hasce salinas extitisse creditur ante Vesuvianam primam conflagrationem, quae quidem (loci huius facie omnino immutata) iam submersae, et deperditae fuere. A Graecis vero Ἡράκλειον (2), Ἡράκλανον, et Ἡρκουλανιόνς ab Itanunc *Ercolano* appellatur.

Hanc vero urbem ab Hercule, de quo legesis inferne subiectam adnotationem (3), aedificatam fuisse an- Hercules urbis conditor.

---

(1) Haec urbs communi omnium vocabulo veteribus historiographis Herculaneum appellatur; verum enimvero inter centenos unus ex antiquis adest Florus lib. I. c. 8 qui hanc urbem *Heracleum* appellat. Pyrrhicum enim describens bellum, et de praelio Romanos inter, et Epirotarum Regem Herculaneum prope secuto sic tradit: *Apud Heracleam, et Campaniae fluvium Lirim, Laevino consule prima pugna, quae tam atrox fuit, ut Ferentanae turmae praefectus Obsidius invectus in regem turbaverit, coegeritque proiectis insignibus proelio excedere.* Ex quibus verbis sane coniicito, nullam esse posse urbem, nisi Herculaneum, quam auctor ponit in Campania: cum enim Florus Campaniam, et Lirim indicet, ea urbs profecto nulla alia esse potuit, quam ea, de qua heic nunc sermo. Ita etiam opinatur Salmasius in hunc auctoris locum.

(2) Martorellius Theca Calam. tom. II, pag. 566 hanc vocem Ἡρακλειόν a Phoenicio derivat *Praegnans igne*, utpote fuerit urbs Vesuvium prope.

(3) Plures extitisse Hercules celebratissimos ex historicis compertum est, quosque a veteribus plurimis exornatos laudibus accepimus. At quinam horum urbem condiderit, sub iudice adhuc lis est. Iuvat heic interim pro re rata pauca adnotare, quo res aliquantulum patescat.

Omnium antiquissimus fuit Hercules Phoenicius, qui a quibusdam traditur fuisse ipsum, qui in Sacris Literis *Eschol* dicitur. Abraham enim cum hoc foedus pepigisse ex Genes. c. 14 liquet. Hic vero *Eschol* utpote magna praeditus virtute strenuus

te Troianum bellum narrant nonnulli. Is enim postquam tyrannos, vel latrones Hispaniam, atque Galliam infestantes subegit, viam per Alpes aperuit, et in Italiam descendit, ubi annum mansit. Eius classis post aliquod tempus tempestatum causa ad Sarnum amnem prope Vesuvii pedes restitit, ubi eo loci diis divitiarum ab hostibus ereptarum dimidiatam sacravit partem, dicavitque. Hinc Pompeios condidit urbem, ubi victorias celebravit, quo tempore Herculaneum aedificavit septem millia passuum a Pompeiis dissitum, quod accidit anno ante Christum natum MCCLVIII. iuxta quosdam chronologos.

At nos procul dubio sepultae urbis situm haud sciremus, nisi aliqua scriptorum auctoritas in medio produceretur. Pellegrinius Disc. II. paragr. 23 historici fisus auctoritate Sisennae apud Nonium Marcellum, ad verbum *Fluvia* legit, illam urbem sitam olim fuisse ad montem Vesuvium supra parvum collem ad maris altitudinem in-

---

dux ab antiquis aestimatur, ac propterea illorum temporum homines ut rerum ignari, hunc veluti semideum, atque tyrannorum destructorem coluere; atque inde verum cum fabula placuit immiscere. Postea hic (mutato nomine *Eschol* in *Hercle*) tandem *Hercules* fuit vocatus.

Multa ipsum egisse ad unum omnes narrant scriptores: inter cetera cum Titanibus pugnasse prodit Diodorus Siculus lib. I, et hunc *Eschol* Titanum fuisse principem docet Eusebius Praepar. Evang. lib. IX c. 14 qui Amraphel Sennae Regem ab Abraham narrat superatum esse propter *Eschol*. Plura hic insuper Hercules gessit, quae Herculei labores dicuntur. Alios extitisse Hercules ex historia scimus; omnium celebrior est ille, de quo heic sermo. Plura si cupis, adeundus Baiardus in opere quod inscripsit: *Prodomo delle antichità d' Ercolano*; in hoc seriem per quam texuit longam auctor de cunctis Herculibus, qui olim extitere: attamen nihil quidpiam de Herculaneo, et Pompeiis verbum appinxit. Crediderim igitur, si hic auctor opus absolvisset, monumentum profecto suorum laborum posteritati memorandum relicturum. Praeter hunc si alia de Hercule quaeris, adis. s Venutum *Descrizione delle prime scoverte di Ercolano*, ubi recte coniicit, hunc Herculem fuisse eiusdem urbis conditorem.

ter duos fluvios Sarnum (1) scilicet, et Sebethum. En

(1) Alii locum hunc Sisennae ita legunt: *Sarnum inter, et Draconem.* Hinc quantoquidem ad Draconem venimus, haud abs re erit aliqua de eodem enucleare. Huiusce fluvii mentionem facit Procopius de bello Goth. lib. IV. c. 36. Cluerius Ital. antiq. lib. IV. c. 3 hunc fluvium nullum alium fuisse autumat, quam Sarnum, ipsum: primum quod Procopius huius fontes ad Vesuvium ponit; secundo quod tradit fluere Nuceriam prope. Neque vero Pellegrinio est credendum, qui ut probet, Draconem extitisse, Archivii Trinitatis Cavensis auctoritatem affert Disc. II. par. 24 ubi de fluvio *Draconio*, et *Draconcello* occurrit mentio. Neque etiam illorum auctoritati adstipulandum, qui asserunt hodiedum in subterraneis Vesuvium prope alveum extare, quemque aiunt nostra tempestate per mediam Turrim Octavam per subterraneas labi scatebras. Nec vero tandem illorum ducenda est opinio, qui asserunt ipsam Turrim Octavam nunc aquis quam maximis abundare, quae ex Vesuvio procedunt.

Cf. Vetranius in Sebethi Vind. c. 7 validis argumentis negare nititur ex Nolanae historiae Collectoris auctoritate, ubi scribit, hunc Vesuvianum Dracontium nunquam extitisse. Hinc arguit hunc fuisse eundem ac Sarnum, haud obstante Surrentini auctoritate in Hist. Vesuv. c. 21 qui hunc fluvium olim decurrisse probat.

Ad Vetranii nostri auctoritatem aliam addemus ex Remondinio depromptam, qui in Hist. Nol. lib. I. c. 19 falsum omnino esse scribit, Dracontium fluvium extitisse. Iuxta eundem hic fluvius idem est ac Sarnus, nec aliter intelligenda Procopii auctoritas: hic enim fluvius satis esset parvus, et brevis longitudinis: cum Graecus auctor illum magnum esse scribit, etsi iuxta alios, qui eiusdem cursum extendunt a Vesuvianis caveis, recto cursu ad Turrim usque Octavam finitare dicatur. At concedamus Procopium hunc fluvium appellare Draconem, idque verum; id enim haud mirum, cum hic auctor Gothorum historiam eo elucubravit loco, ubi nostrorum locorum topographiam ignoravit.

Concludendum igitur, Dracontium esse ipsum ac Sarnum. Quod si quis fluvius in Turris Octavae subterraneis nunc temporis subterlabitur, is vel aliquis Sarni ipsius rivulus, vel alter ignoti nominis fluvius profecto est. Re sane vera eruditus Sianus in opere, quod nuper edidit, Memorie di Sarno pag. 30 et seqq. autumat, fluvium multis abhinc saeculis in his locis excurrisse sub nomine Draconis, vel Vescris, et hunc differentem ab Sar-

eiusdem verba: *Quod opidum tumulo excelso in loco prope mare parvis moenibns inter duos fluvios Sebethum, et Sarnum intra Vesuvium collocatos . . . . . transgressus flumen, quae secundum Herculaneum ad mare pertinebat.*

[illegible] urbs sua.

Haec vero urbs arcem habuit munitissimam in parvo maris promontorio, eiusque portus adeo tutus fuit, ut a ventis defenderetur horribilibus, et praesertim ab Africo. Hinc portus evasit celebris, ut narrat Halicarnassaeus ita scribens lib. XLIII. Λιμένας βεβαίους ἔχουσα, *tutum habens portum*. Cl. Winckelmannus lettre sur la decouverte d' Herculanum, Dresde, pag. 5 hanc urbem super idem promontorium fuisse arguit. Hinc prodit, assiduas Vesuvianas conflagrationes loci faciem vertisse, ac propterea mare ipsum eo loci multum fuisse elevatum, ut evenisse tradit in Hollandiae mari, ubi litus multum a mari erectum adspicitur.

Quaenam gentes urbem occuparint.

Sicut vero e Strabone lib V. ediscimus, primum ab Oscis, a Cumanis deinde, a Tyrrhenis, aliisque per orbem occupata fuit urbs diversis temporibus. Osci enim primum, uti quorundam opinio fert, eadem gens fuit, ac Opici, appellati etiam Ausones, et Aurunci, qui Italiae vetustissimae existimantur gentes. Osci vero per longam tempestatem Campaniam quondam occuparunt ad montem usque Vesuvium. Per alios vero auctores compertum habemus, plures post annos ab eiusdem urbis aedificatione, in Italiam quondam commigrasse gentem, Cumanos nempe ex Euboea insula derivatos, quae ut fera, et strenua Cumas petiit, illamque condiderunt urbem, et vicinas nationes belli iure subigentes, Herculaneum occupa-

---

no flumine fuisse, ipsumque deperditum ob assiduas Vesuvianas conflagrationes. Praefatus auctor Procopii auctoritate probat, Draconem originem ab Vesuvio habuisse, cum Sarnus a Saro monte derivat a Vesuvio satis dissitus.

runt, quod oppidum, ut e Strabone ediscimus, magnam ante defectionem fuerat passum.

Si autem Mantuano vati Æn. VII. v. 733 et seq. praestandâ est fides, et seposita poetica narratione, Teleboae, sive quod Graeci fuerint, sive Phoenices, cum in Italiam pervenissent, Capreas insulam occuparunt. Illorum rex Telon iam senex nympham Sebethidem in matrimonium sibi conlocavit: ex his nuptiis ortus Oebalus, qui patre e vivis erepto, nec insula contentus, sua virtute alias bello gentes subegit. Idcirco cum leges ad pacatos ferret ipse populos, eiusque virtute et armis compulsi omnes illi gererent morem, propinquae ipsi se subiecerunt gentes, in cuius etiam potestatem cecidit Herculaneum. Ipse Oebalus adhuc vitam agebat, cum Troiani in Italiam adnavigarunt; quapropter cum Ænea eorum duce amicitiam constituit.

Cumani, inde Samnites, hinc Tyrrheni, tandem Romani Herculaneum tenuerunt.

Incertum vero est quonam evenerit aevo, ut Herculanenses in Cumanorum transierint potestatem: haec enim gens multo fuit potentior, quam alia quae quidem sequiori aevo etiam in Romanorum pervenit dominium. Post Cumanos a Samnitibus Herculaneum fuit administratum, ante quos a Tyrrhenis occupabatur, qui Campania dominati sunt annis pluribus, et Samnites eorum finitimi post longum cum iisdem bellum gestum, et tandem defatigati, pace reddita statuerunt, ut Tyrrheni Campaniae illis cederent partem. At factum est ut Samnites cum iure belli eas occupassent regiones, suos prodiderint foederatos. Fama vero est, noctu post sollemne editum epulum et festum, quo tempore Tyrrheni Baccho, Venereque sepulti, en Samnites perfide in Tyrrhenos irruentes, et illorum facta internecione, Capuam, totamque occupasse Campaniam. Inde ex perfidia Campania per Samnites capta, et Herculaneo utpote urbe recte munita, novem post annos ab iisdem expugnato, eo usque sunt dominati, donec Romani rerum domini idem occuparunt. Hanc omnem enarrationem prodit Patavinus auctor lib. IV. c. 19.

Quo anno Romani urbe potiuntur.

Ita Romani Herculaneo potiti fuere anno CXVIII. post Papirii Atratini, et Nautii Rutilii Consulatum anno

sexto post Samniticum bellum. Samnites tunc tendebant ad huius urbis moenia post Volanam, et Palumbinam cladem. Tunc Consul Corvilius de industria cum illis manus conseruit semel et iterum aequo Marte; tandem denuo cum iisdem congressus, ut in urbem confugerent, coegit.

Villae nobiles. Capta interim a Romanis urbe, cum ipsius situs omnibus esset acceptus maris propinquitate, et Vesuvii amoenitate, iidem viri nobiles, divitesque heic domos villasque multo auri pondere aedificarunt. Florus ubi de Herculaneo, vicinisque opidis verba facit, haec tradit: *Omnium non modo Italiae, sed toto orbe terrarum pulcherrima Campaniae plaga est . . . . hic nobiles portus . . . . hic amicti vitibus montes Gaurus, Falernus, Massicus, et pulcherrimus omnium Vesuvius, Ætnaei ignis imitator. Vrbes ad mare Formiae, Cumae, Puteoli, Neapolis, Herculanei, Pompeii etc.* lib. I. c. 16. Hinc ex historia accipimus, Marium, Caesarem, aliosque viros divites heic villas aedificasse. Seneca lib. III. c. 22 de Ira, verba facit de alia Caligulae Imperatoris domo, quam ille a fundamentis evertere propter eius matris memoriam iusserat, quae ibi olim Tiberii aevo captiva fuerat, quam domum satis pulchram, et delitiosam esse prodit.

Quo tempore accidit prima urbis ruina. Prima vero huius urbis eversio accidit anno post natum Christum sexagesimo, et quarto Neronis, et vegesimo secundo, vel vigesimo tertio ante magnam Vesuvii conflagrationem, quae evenit secundo anno imperante Vespasiani filio: quo tempore motus terrae Campaniam, vicinasque urbes evertit. Is accidit Nonis Februariis. Pompeiorum urbs funditus est perdita hoc tempore, et Herculanei pars desedit, cum vix alia pars urbis stetit. Id omne ediscimus ex eodem Seneca lib. VI. c. 1 Quaest. Natur. *Pompeios celebrem Campaniae urbem, in quam ab altera parte Surrentinum, Stabianumque litus, ab altera Herculanense conveniunt; mareque ex aperto*

reductum amoeno situ cingit, desedisse terraemotu, vexatis quaecunque adiacebant, regionibus, audivimus . . . . . Nonis Februariis fuit hic motus, Regulo, et Virginio Coss. qui Campaniam nunquam securam huius mali . . . . Nam et Herculanensis opidi pars ruit, dubieque stant adhuc etiam, quae relicta sunt. Annos circiter XXII. vel XXIII. post motum terrae supra memoratum imperante Tito Flavio Vespasiani filio tota urbs Vesuvianis ruit flammis. Quo tempore Pompeii urbs paulo ante restaurata, et Herculaneum misere corruere.

Postquam haec duo opida a prima Vesuviana conflagratione eversa sunt, et illorum cives sedem alio conlocandam statuerunt, haud amplius ea inhabitata fuere; crediderim vel ipsa ex aliqua parte, vel propinquas ipsis urbibus villas ab igne intactas restitisse. Hinc vicina loca, et vici adhuc post conflagrationem, et sequiori aevo etiam cohabitati fuere; ita etiam arbitratur Sanfelicius de Situ Camp. pag. 20 qui sic scribit: *Incendiorum iniuria versa sunt in vicos.* Re sane vera Florus loco ante citato, qui suam elucubravit historiam Hadriano imperante, et plures post annos Titiani aevi, harum urbium mentionem facit, cum scribit, easdem suo tempore adhuc extare, vel saltem propinquas adhuc villas esse habitatas. Herculanensium civium partem Neapolim aufugisse nos edocet vetustus lapis, quem infra afferemus, cuidam Munatio dicatus. Vtrum duo opida post conflagrationem fuerint cohabitata.

Hae igitur duae urbes post Titi aevum fuere dubio procul rursus habitatae. Qui enim fieri poterat, ut illorum nobilissimorum opidorum tam cito memoria foret prorsus obliterata? Et ego in eam sententiam descendere haud dubitavi, cum eadem post Titi aetatem denuo fuerint nominata; et arbitror ipsa in ea prima conflagratione haud integra fuisse conlapsa, sed illorum partem adhuc extitisse sartam tectamque, aut saltem in parte reaedificata ab iisdem suis opidanis patriae amore captis. Hoc vero tam certum est, ut post Titum harum urbium saepius occurrat mentio, et praesertim Herculanei. Praeter

citatum Florum, aliorum etiam scriptorum adsunt auctoritates. Cl. Ignarra de Palaestra Neap. pag. 188 et seqq. procul dubio censet, hanc urbem post Titi tempestatem rursus habitatam. Qui quidem auctor alibi sentit, Pompeios praesertim quamvis emorientes usque ad Theodosicum fuisse regem, qui vixit saeculo quinto elabente ab Ecclesia Christiana condita. Vnum procul dubio, quod nostrum confirmat argumentum, est illud quod in huiusce urbis ruinis reperta identidem monumenta nonnulla, quae nonnisi post Titum spectant aetatem, quod magis probat Pompeios, et Herculaneum per aliam profecto extitisse tempestatem.

Verum his omnibus haud obstantibus argumentis, Iannellius Dissert. in Codicem Perottinum pag. 164 et seqq. probare nititur praefatas urbes penitus corruisse, nec amplius post illud fuisse tempus. Harum urbium tamen partem reaedificatam esse, opidanosque illas vicatim habitasse saltem probabile esse ait citatus auctor.

Statius lib. IV. car. 3 Silv. harum urbium ruinas commiserans, canit, Vesuvium montem flammarum globos e terra evellentem ad coelos, saxa immania sustulisse, earumque urbium fundamenta longe lateque dissipasse. Martialis qui floruit post Herculanei, aliorumque opidorum ruinas flens cecinit Epigr. lib. IV. 44.

Cuncta iacent flammis, et tristi mersa favilla,
Nec superi vellent hoc licuisse sibi.

Repertum fuit multis abhinc annis marmor, sed temporis colluvie vitiatum, quod olim Herculanenses in foro Tito Vespasiani filio dedicarant. Ex eo satis apparet, ipsum Imperatorem urbis partem e fundamentis restaurasse a flammis anni XLIII; et putandum temporis progressu alios reperiundos esse lapides, qui rem eandem confirment.

Colonia, et Municipium.

Iam supra narravimus, Samnites olim hac urbe fuisse dominatos, quousque Graeci non solum hanc, verum etiam et alias Campaniae urbes occuparunt. Quandoquidem Graiorum genus ex Chalcidensibus illis iisdem fuit,

qui Neapolim condiderant, et sequiori aevo Romani hanc quoque occuparunt, quod quidem eo tempore evenisse arbitror. In hanc urbem Romani Coloniam deduxerunt. Adest inscriptio, sed haec potius ad regionem pertinet Herculanensem: cives enim eversa urbe in propinquam confugerunt Neapolim post primam Vesuvianam conflagrationem. Ex alio lapide a Reinesio Class. VII. num. 15 recitato Herculaneum Municipium fuisse constat. In hac insuper urbe magistratus Quinquennales, Duumviri, Demarchi, sacris officiis Epulones, et praecipue Augustales fuere, uti ex hoc patet marmore a Venuto allato, Storia d' Ercolano ediz. di Roma 1748 pag. 33.

(1) . . . . . O . D . LOCUM . AB . INCHOATO
. . . . VM . TECTORIS
AUGUSTALIBUS . DATUM .

---

(1) Miretur aliquis fortasse Herculaneum apud Graecum opidum plura Latiari sermone disiecta marmora fuisse? Et ratione quidem: sed mirari desinet, si advertere velit, hanc urbem Graecam ab antiqua tempestate Graiorum assuevisse sermoni. Mores inde, atque usus Graecorum instar fuere. Attamen et lapides nuper ruderati Latiaribus characteribus sculpti omnes asservantur, si nonnullos paucos excipies Graeco conflatos idiomate. Causam quidem Romanis tribuendam arbitror, qui iam a multo tempore ea urbe potiti, et eiusdem capti deliciis, heic frequentes sibi villas exstruxerunt. Hinc putarim Herculaneum paulatim Hellenismo defecisse, et praesertim sub eiusdem opidi eversionem, quo tempore lapides omnes Latiari scalptos sermone fuisse reperimus. Hinc ne miremur si tunc ita factum; quod et aliis vicinis Graecis urbibus evenisse ex historia compertum habemus. Hinc etiam paulo ante Titianam conflagrationem cives ipsos mutatis sponte sua Graecanicis institutis, et ipso sermone, Latiarem sensim usum usurpasse crediderim. Hinc quid mirum, si tunc plures lapides Latinis characteribus fuerint reperti? Verum quamvis papyri usque modo evolutae Graecae sint (quas quidem putarim scriptas ante hoc tempus, de quo heic sermo) attamen quis neget, alias in posterum evolvendas Latiari lingua, et cha-

Turris Octava. Antequam ad alia progrediamur, verbum unum appingere curae sit de vico, quem appellant Turrim Octavam, vulgo *la Torre del Greco*. Hic hodiedum est celeber non solum ob populi frequentiam (nam urbem potius appellem fas est ob aedificiorum magnificentiam, et accolarum commercium opportunissimum, quod exercent ultro citroque cum longinquis gentibus) verum etiam ob assiduas Vesuvianas conflagrationes, quae huiusce urbis solum ad LXXX. et amplius Neapolitanos palmos extulerunt. Locus hic nunc fruitur amoenissima loci, coelique clementia ob propinquum montem. In hoc vero fama est anno MCCCXLV. Reges Andegavenses quandam turrim aedificasse, unde pago nomen factum, ibique eremicolam quendam Graecum vinum, quod postea Graecum est vocatum, introduxisse; hoc etiam existimatum fuit a Ioanna I. Neapolitanorum Regina.

Hactenus de Herculanei origine, atque ortu.

CAPUT II.

De primis statuis Herculanei repertis: quando Carolus III. Borbonius urbem effodiendam curarit. Describitur Theatrum, Forum, Templa, Hypogaea, domus; aliae res ruderatae, et praesertim statuae.

Statuae repertae. Cum haec urbs in tenebris, atque in Vesuvianis olim arenis combusta delitesceret, cumque a viris eruditis avide de illa perquireretur; forte fortuna accidit, ut a quodam huiusce loci accola infelicis, miseraeque urbis rudera reperirentur. In ea enim opidi vicinia aliquot ex marmore statuae eruderatae fuere. Et anno MDCCVIII.

---

racteribus esse inscriptas? Paucis tamen abhinc annis papyros inter volumen Latinum fuit evolutum, quod poetae Varii a Virgilio, Horatioque memorati de bello Actiaco fragmentum continet.

cum quidam lapicidae aedium fundamenta apud Porticensem villam Elboviani Principis, vulgo *d' Elboeuf* Emmanuelis Mauritii de Lotharingia iacerent, fortunate ex aere statuas, numismata, aliaque id genus invenere, quae omnia (cum adhuc incerta res esset) ad Eugenium Imperatorem Viudobonam dono misit ipse Princeps.

Verum effossionis opus neglectum usque eo fuit, donec Carolus III. Borbonius Hispaniarum Rex tunc Neapolitanum administras regnum, ut toto conatu darent operam urbi effodiendae praecepit. Quod cum calidius pergeretur, accidit, ut lapicidae urbis solum ad quinquaginta quinque comperirent pedes, in cuius vertice Porticensis, et Retinensis vicus erat situs Vesuvium inter, et mare. At quo nomine urbs esset donanda, Herculaneum utrum, an Pompeii, eruditos inter magna exorta contentio. Verum pergente tempore factum est, ut et urbs Herculaneum esset, et non alia. Lapides enim, et statuae, aliaque opidum dubio procul Herculaneum esse indicabant. Inter cetera eruderatae fuere duae statuae equestres Marci Nonii patris, filiique, quas Herculanenses olim in foro ipsis dedicarant; subtus erat insculptum: *Marco Nonio Balbi filio Herculanenses P. P.* Praedicta signa homines repraesentant togatos super equum sedentes ex marmore scalptos, quae integra e terra extracta in Regiarum aedium quondam apud Porticum atrio adsurgebant, nunc in Neapolitano extant Museo Borbonio. Carolus III. ut urbs effoderetur praecepit.

Alia res spectatu digna est Theatrum adhuc integrum in subterraneis. Hoc enim sicut cetera a Graecis (1) con- Theatrum.

---

(1) Theatrum hoc Graecae instar artis architectonice conditum fuisse crediderim triplici ratione: primum, quia sedilia non sunt disiuncta a scalariis, ut apud Romanos, ac proinde sedilia ipsa sunt omnia eiusdem formae. Altera causa est, quia quo tempore hoc Theatrum est excavatum, magna lignorum strues in cinerem prope conversa ante orchestram fuit reperta, quae in

strui solita in hemicycli formam aedificatum, quasi media Amphitheatri pars fuit. Itaque eodem modo sedilia, scalaria, cunei, praecinctiones, vomitoria, de quibus omnibus iam diximus in Amphitheatro Campano, in Theatro etiam Herculanensi extiterunt. De sedilibus advertendum, in Theatro senatoribus non quemadmodum in Amphitheatro primos gradus, sed ipsam Theatri arenam ad spectandum attributam fuisse. Quae quidem mutato a Graecis nomine Orchestra, ἀπο τοῦ ὀρχεῖσθαι *a saltando* fuit appellata; cum ea certe a Graecis Theatri pars saltationibus esset destinata, ibique pantomimi, et histriones saltarent. In Theatro Herculanensi (1) adhuc visitur Pro-

---

Graecorum Theatro ad saltuum usum erat necessaria. Hic vero locus, ut alibi adnotavimus, Senatoribus, et Vestalibus erat destinatus. Tandem quia a Theatro Graeco non procul erant porticus, ut si exempli gratia ingrueret pluvia, statim populus locum haberet, quo se reciperet. Haec porticus prout adhuc apparet, in Herculanensi fuit triplici ordine, ut etiam apud Pompeios, cuius pars restat. Confersis Bulengerum de Theatro lib. 1. c. 19.

(1) Plerique ex nostris patriis scriptoribus haud intellexerunt Dionis textum, de quonam Theatro auctor scribit, utrum de Herculanensi, an de Pompeiano. Libro enim XXXIX. ubi verba facit de Herculanei, et Pompeiorum ruinis sub Vesuvianis flammis sic in Graeco legitur: Πόλεις δύο ὅλας τὸ, τέ Ἡρκουλανεον, καὶ τοὺς Πομπηοίυς, ἐν θέατρῳ τοῦ ὁμιλοῦ αὐτῆς καθήμενου κατέχωσε; idest *Ambas urbes Herculaneum, et Pompeios populo illius sedente in Theatro, undique obruit.* Martorellius Theca Calam. tom. II. pag. 561 vocem αὐτῆς referendam esse Theatro Herculanensi opinatur; si enim iuxta citatum Martorellium auctor Pompeianum retulisset, relativum ταυτῆς adhibuisset.

Miror heic interim Dionem scripsisse ambarum urbium cives, quo tempore Vesuvius conflagravit, in Theatro consedisse. Verum enimvero hoc credendum haud arbitror: nam si ita se res haberet, profecto in hisce Theatris Herculanensi nempe, et Pompeiano cadaverum compages omnium opidanorum, vel saltem perplurium fuissent eruderatae. Attamen ne unius quidem ossa iuventa. Hinc autumo, Dionem heic prorsus in menda-

scenium, locus nempe porrectus ante scenam, in quo pulpitum erat excitatum, quo prodirent fabularum actores, eratque pulpitum scenam inter, et orchestram.

Hoc vero Theatrum non solum pretiosis marmoribus, statuis, columnisque fuit decoratum, verum etiam nobilissimis parietes picturis habuit depictos. Super vomitoria signa ex aere liquefacta ob ignitas materias a Vesuvio productas sunt reperta; et hodiedum Theatrum ipsum ruinosum restat in subterraneis villae Retinae. Huiusce Theatri vero auctorem quendam Mammianum Rufum fuisse ex lapide allato a Venuto didici Scov. d' Ercol. part. II. c. 2 qui Theatrum ab eo eruderatum fuisse narrat, in quo hoc fuit effossum marmor:

A . . . . . . (1) MAMMI . . . . RUFUS . IIVIR . QUINQ . . .
THEATR . ORCH . . . .
DE . SUO .

in alio epistylio hisce characteribus hoc aliud:

L . ANNIUS . L . F . MAMMIANUS . RUFUS . IIVIR
QUINQ . THEATR . ORCHEST . DE . SUO
P . NUMISIUS . P . F . ARCH . HERC .

---

cium incidisse. Praeter haec in duobus usque modo effossis opidis vix paucae cadaverum compages repertae. Ex quibus concludendum opidanis tempus fugam arripiendi fuisse, et seipsos, suaque omnia, atque auri pondera secum abstulisse. Quin imo constat, quo tempore Pompeiorum domus eruderatae fuerunt, observatu dignum fuisse, profugos cives locupletiores paulo post excavasse domos, quo pretiosiora, si quae essent, secum alio transferrent.

(1) Iuvat heic adnotare, hunc Aulum Mammianum theatri huius conditorem fuisse, et Duumvirum Quinquennalem Herculanensem. Quamvis vero Campaniae urbes fere omnes fuere Graecae originis, et Atticorum moribus seipsas gubernarunt, tamen vigente Romano Imperio Romanam civitatem, et nonnullos servarunt usus antiquos. Ex Tullio enim liquet, magnam contentionem exortam fuisse inter Neapolitanos, et Herculanenses. Nam

Huius vero Theatri diametros LX. palmis Neapolitanis circiter fuit, cum haud integrum effossum fuit propter magnam cinerum, lapidumque quantitatem, quae ipsi supereminet. Theatrum ante quadriga aenea fuit collocata, quippe cum quaedam fuerint equorum aeneorum partes huc illuc comminutae repertae, et rota currus integra ex eodem metallo. Ante vero Theatri huius portas bigas alias fuisse olim, sive currus constat, quorum ruderum partes iam effossae; hasce inauratas fuisse apparet: et ex equis unus, cuius media reperta pars cum aliis eiusdem reliquiis; quae quondam omnia ex Vesuvianis lapidibus, atque igne consumpta, et discerpta visuntur. Equus hic cum sua quadriga fuit comminutus ab horrenda Vesuviana conflagratione. Ne vero pessum abirent tanti monumenti pretiosa rudera, ex his unus equus per plures comminutas partes in unum iterum conflatus, celebrium virorum cura in Regio Neapolitano Borbonio Museo stylobaten supra adservatur.

Fori descriptio. Postquam de Herculanensi diximus Theatro, nunc ad alia veniemus aedificia publica, et privata. Primum occurrit urbis Forum, et duo templa ab eodem non procul: haec effossionis tempore integra reperta fuere. Parum a Theatro distans via restat lata quinque, vel sex habens pedes: ex utraque parte intercolumnio cincta, quasi porticum diceres. Ex his unum intercolumnium ad duo templa viam patefaciebat ab alia separata ad cuius extremum basis, supra quam statua extolleba-

---

hic de Iulia lege verba faciens, plures suarum legum libertatem patriam Romanae civitati praeposuisse tradit. Videsis laudatum auctorem Pro Balbo. Hinc factum, ut Duumviri Neapolitani, et Puteolani ex eo tempore Ἄρχοντες fuerint vocati ut antea. Reinesius apposite scribit: *Quos Duumviros Ἄρχοντες, Στρατηγοὶ repraesentabant coloniae consules.* Iidem Δήμαρχοι fuere appellati ea ratione, quia Δημαρχεία fuit olim summus apud Neapolitanos magistratus, ut prodit Spartianus in Hadriani vita c. 3.

tur. Templa vero inter se parum distabant, atque propiora erant magno aedificio, quod apud quosdam χαλκίδικον, apud alios Forum audiit. Χαλκίδικον prout patet, locum fuisse videtur, ubi aera cudebantur, vulgo *Zecca*: vel aedificium, ubi haec eadem negotia ad nummos spectantia diiudicabantur. Quidam χαλκίδικον *atrium* interpetrantur, quo veteres utebantur, quo numinibus festos dies sacrarent. Alii illud fuisse privatum aedificium credunt, quod Caesar in sui parentis condidit honorem. At quomodocunque se res habet, illud pro certo est, tali fuisse nomine hunc locum donatum. Hoc aedificium quadratum fuit, pedes habens CCXXVIII. cuius interior pars a porticibus sustentabatur per columnas, in cuius muro sedes ad imagines fortasse fumosas accipiendas erant conformatae. Ex alia parte peristylium XLII. columnarum magnum circa atrium efformabat. Ad aditus cuiuscunque porticus magna aderat basis; ad extremitatem autem huius descripti aedificii sacellum videbatur, ad quod per gradus erat ascendendum. In basi vero tria ex marmore adsurgebant signa; in cuius medio Vespasiani Imperatoris, aliaque in sella curuli sedentia, et τὰ ἀκέφαλα fuisse apparet. Inter alia reperta fuere Augusti, Germanici, Neronis, Drusi, Claudii, et Antoniae signa.

Ante diximus, templa propiora aedificio fuisse, cuius nunc usque mentionem fecimus. Haec duo templa quadrata fuere forma, eaque parva, unum altero latius erat, ad cuius portam currus adspiciebatur supra basim ex aere, cuius ob temporum longaevitatem vix reliquiae repertae. Sanctuarium, sive adytum ad templi extremam partem visebatur. Hoc templum pedes habet CL. in longitudine, LX. in latitudine. Alterum vero parvum portae unius introitum habebat (dum aliud duas habuit) duasque cameras, in quibus sacrificiorum utensilia servabantur, et in eius adyto numen colebatur. Quibusnam vero templa diis dicarint Herculanenses, nulla de hac re eruditi verba fecere, praeter unum, quod Matri Deorum dicatum ex reperto lapide satis probatur. Hoc aliud pe- Templa.

des habebat in agro LX. in fronte XLII. Horum templorum interior pars columnis ordine Corinthio fulciebatur, et picturis parietes decorabantur, passimque inscriptiones legebantur. Circum vero eadem templa domus, quarum camerae picturis quoque erant exornatae, et quarum pavimenta ex marmore colore vario mixta fuere, et praecipue opere vermiculato, *a Mosaico*.

Hypogaea. Quum magis ac magis ad effossionis opus pergeretur (nam vetusta urbs non solum nunc temporis LXXX. palmis Neapolitanis sub terris existit, verum etiam quod magis laboriosum est, eius solum coopertum, et obductum durissimis adspicitur silicibus, qui olim ex Vesuvii visceribus ex igne ferrefacti eructati fuere) factum est, ut lapicidae ad murum quendam pervenerint basi ornatum, intra quem ingredientes sepulchrum cum urnis cinerariis passim, et praesertim unam adhuc cum cinere invenerunt; nomina mortuorum colore rubro suprá quendam loculum erant scripta. Tota sepulchri area in fronte XII. in agro pedes extensa IX. et haud picturis, nec marmore decorata. Hoc procul dubio ad aliquam pertinuisse gentem liquet.

Domus. Non longe a sepulchro nonnullae viae in longum porrectae cum domibus pluribus eruderatae fuere, quarum marmoribus strata pavimenta differentibus coloribus erant. In omnibus fere cubiculis per orbem sedilia, sive gradus erant, mancipiorum ad usum, ut creditur, constructi. Quorundam cubilium parietes depicti asservabantur perbelle dispertitis coloribus: in hisce enim fere columnae, intercolumnia, agrorum, litorumque adspectus serta, volucres, gladiatorum luctae, deorumque historiolae vulgo dipictae erant. Pavimenta verò in quibusdam domibus nobilissima erant, eaque ad viros divites, et luxuriosos pertinuisse creditur. Vnaquaeque domus fenestras satis parvas in interiori parte habebat; hasque substratas onycibus lapidibus translucidis. In hisce tandem domibus quidquid ad vitae spectat necessitatem fuit repertum: nam et utensilia humanis usibus addicta, dolia liquori-

bus adhuc plena (ut ita dicam) ova, nuces, quarum extrinsecus cortex integer, fructus interne penitus exustus. His adde instrumenta ruralia permulta, cerusica, fabrilia, thecae calamariae adhuc cum atramento, pugillares ad scribendum apti, papyri permultae, lucernae cuiuscunque generis, et formae, vasa aenea ad culinam pertinentia, aliaque permillia id genus ad humanos usus comparata passim eruderata fuere.

Ex his hactenus descriptis, hoc opidum Campaniae Felicis haud ignobile fuisse satis liquet. Illius enim viae sunt amplae satis, e Vesuvianis silicibus stratae, et domus satis commodae, et mirandum in modum variis depictae coloribus; aliaeque res ad vitae necessitatem, et templa, et Theatrum suam magnificentiam profecto testantur.

Anno insuper MDCCLXXXIX. plura alia reperta pretiosa Herculanensis opidi rudera fuere, ut lapides, statuae, aliaque permulta, quorum quidem magna pars Theatrum condecorabat. Ex ceteris Augusti statuas togatas, Liviaeque, equorumque aeneorum ex quadriga supra memorata partes comminutas, ac plures alias statuas tunicatas ex aere repertas constat; Adhaec virorum, et foeminarum ex eodem metallo, alias ex marmore scalptas ad Theatri ornamentum olim positas fuisse fama est. Herculanenses vero non solum M. Nonio Balbo ob aliquod beneficium acceptum fortasse erant addicti; unde patri, filioque in Foro ex marmore statuas equestres supra memoratas dedicarunt; verum etiam ob maiorem beneficii memoriam Viciriae Balbi matri aliam erigendam curarunt. Imperatori Vespasiano etiam addicti cives fuere, puta ob urbem ab ipso restauratam a terraemotu ante Vesuvianam primam conflagrationem.

Inter alia Herculanensia marmora celebre est illud edictum, per quod fit certior populus de quorundam balneorum locatione;

IN . PRAEDIIS . IULIAE . S . P . F . FELICIS
LOCANTUR
BALNEUM . VENERIUM . ET . NONGENTUM . TABERNAE
PERGULAE
COENACULA . EX . IDIBUS . AUG . PRIMIS . IN . IDUS
AUG . SEXTAS
ANNOS . CONTINUOS . QUINQUE
S . Q . D . L . E . N . C .
A . SVETTIUM . VERUM . ÆDIL .

Quas literas sic interpetratur Winckelmannus: *Si quis dominam loci eius non cognoverit, adeat Svettium Verum Ædilem.*

Mitto innumeros lapides, aliasque res pretiosissimas. At de hisce interim omnibus quantum nobis lacrymandum! Vesuvianae conflagrationes pluries hanc urbem misero horrendoque fato e vivis eripuerunt, et quasi sub illius visceribus eandem sepeliere. De tanta rerum pulchritudine nihil aliud hodiedum superest, quam vix aliquo in loco pauca monumenta, cum Vesuvianus ignis omnia ad fatum adduxerit extremum.

CAPUT III.

De Academia Herculanensi, de statuis ex aere, de instrumentis culinariis, cerusicis, bellicis, et musicis, de numismatibus, papyris, et picturis in Museo Borbonio existentibus.

Academia Herculanensis.

Museum Herculanense est celeberrimum non solum Italiae, verum etiam fortassis Europae totius. Hoc quidem erectum fuit anno MDCCL. Carolo III. Borbonio Hispaniarum Regnante, postquam pretiosissima rerum omnium genera ex Herculaneo, Pompeis, Stabiis, aliisque urbibus excavata fuere. Horum omnium monumentorum descriptio, et explanatio doctos rerum antiquarum viros accivit, directumque fuit idem opus per ea tempora ab

Cl. Tanusio, qui Caroli III. Neapolitanorum tunc Regis iussu XVViros delegit omni praeditos eruditione, antiquorumque scriptorum lectione exercitatos, quo omne genus vetera monumenta in opidis effossa enuclearent. Horum vero omnium immensam Collectionem temporis progressu Ferdinandus I. eius filius Siciliarum Rex in unum corpus redegit, et in Museo Borbonio Neapoli erecto ponendam curavit.

Haud interim nostra interest singula isthaec monumenta describere, cum iam quidam docti homines vix eorundem catalogum exscribere potuerint. Nos raptim quaedam pretiosiora memorabimus. Statuae ex aere.

Primum omnium aeneae statuae tot ac tantae sunt in huius Musei aedibus, eaque mirandis figuris ita expressae, ut nihil supra dici possit. Prae ceteris Mercurius, Iupiter, duo luctatores, nonnulli gladiatores; Faunus ebrius, qui super vini utrem sedet, quidam Romani Consules ex eodem metallo, quinque saltatrices, plures hominum trunci, qui philosophi aliive antiquitatis esse viri existimantur. In aliis cameris adest magna ex argento, aereque vasorum copia; urnae sepulchrales, et vasa fictilia. Adhaec ara aenea cum sella curuli, et lectisternium cum pluribus ad sacrificia instrumentis comparatis. Adhaec plurima deorum parva simulacra, et amuleta ex privatis urbium domibus eruderata. Inter cetera Priapi, Veneris, aliorumque numinum figurae, quorum cultui addictissimi veteres fuere, et praecipue Herculanenses, qui hosce deos veluti patronos et tutelares coluere.

De instrumentis culinariis nihil est quod addam, quippe cum pleraque visantur, et illa recte efformata ad culinae usum, eaque diversis formis, variis figuris, variisque usibus ita aptata, ut antiquitatis curiosis res certe spectatu dignae sint. Quidquid vero ad victum est necessarium, heic etiam reperitur. Ex effossione inter cetera exstractus est panis rotunda forma, quamvis nunc semiustus, atque durefactus apparet. Quaedam panis forma ro- Instrumenta culinaria.

tunda, quae haud cocta conspicitur, et alius coctus, et semiustus. Ova adhuc integra, placenta ad illorum temporum usum. Visuntur etiam hami piscatorii fumo absumpti. Praeter haec omnia theca chirurgica cum suis instrumentis; plura vasa lacrymatoria ex vitro (1), variaque forma elaborata; et pleraeque aegrotophorae, et eiusdem materiae vasa, aliaque ex argilla. Amygdalae insuper, ficus, oleum exsiccatum, vinum eodem redactum modo, cuius nunc apparent in vasis vestigia: adhaec plures fructus, ut nuces, castaneae et cetera: granum (2) aliaque id genus.

---

(1) Pro re nata heic aliquid iuvet de vitrorum usu apud veteres appingere. At videndum utrum Pompeiani cives, et Herculanenses illud adhibuerint. Probabile est illis ipsis civibus vitrorum usum in more fuisse positum, cum inter alia effossa fuerint identidem ea, et praesertim anno MDCCLXXII. plura reperta sunt, eorumque singula Neapolitanum palmum non excedentia, et a nostris hodiernis parum differentia. Vtrum vero ea fenestris inservierint, et utrum ab antiquis huiusce rei species ad easdem adhibita, videsis quae sentit Carolus Fea in Adnotationibus epistolae Winckelmanni supra Herculaneum pag. 206 tomo III. Storia del Disegno, Roma 1784 et quae etiam adnotavit Cl. Ancora, Storia di Pompei pag. 39.

Vitri vero usus ante Augusti aevum erat prorsus ignotus, et a veteribus ad fenestras adhibita fuere specularia, quae alia non fuerunt, quam subtilissimi lapides, qui lumen in cubiculum admittebant, quibus ab antiquis obducebantur fenestrae ad lumen immittendum, et ad ventos arcendos. Plinius epist. lib. II. 17 de iis sermonem ita instituit: *Coenationes sunt egregium adversus tempestates receptaculum: nam specularibus, ac multo magis imminentibus tectis muniuntur.* Temporis progressu, et sequiori aevo vitrorum usus ad fenestras non solum, sed ad alios usus transivit varios, et ad plura invaluit genera.

(2) Granum, et fructus semiusti, qui in Regii Musei asservantur thecis, sunt sane fructibus hodiernis, et communibus grandiori forma. Rem num mirandam lectori sapienti propono? fructus ne grandiores, quam sunt nostra tempestate? Profecto lector erudite, rem tibi novam, quin curiosam ante tuos oculos

In aliis vero Musei aedibus musica instrumenta visuntur, uti tibia, instrumentum nempe oblongum, ac

Instrumenta musica.

---

animadvertendam propono, et ausim affirmare extra nullam dubitationis aleam, fructus Herculanensis Musei tales esse. At dices, fructus, et frumentum ipsum numne immutatum? ad quod respondendum ad singula per summa capita cum eruditissimo Mazochio, qui in Spicileg. Bibl. tom. I. pag. 190 Diatribam satis eruditam elucubravit de Gigantibus ad Genes. c. 4 et in parte III. ubi *an et brutorum animantium per eosdem gradus corpora diminuta videantur?* sapientissime respondet Cl. auctor, singula esse diminuta prout hominum genus, et mundi aetas senescit, sive de animantibus rationabilibus, sive irrationabilibus sermo est. A diluvii enim tempestate ad nostram usque aetatem sicuti mundus inveterascit, ita et alia cuncta. Et sicuti tunc temporis homines praegrandis fuere staturae, ad quos alendos profecto singula humanae vitae rationi comparata ea forma grandiori esse debuerunt, ita ut ad alendos similes Erisichthones, talia esse debuerint. En ut loquitur pag. 196. *Olerum, pomorum, glandium, seminumque vires ante diluvium erant eiusmodi. At post diluvium eadem omnia defecta viribus primitivis, cum satis ad alendos mortales non viderentur* κατὰ συγκατάβασιν (*per indulgentiam*) *Creator postea mortalibus etiam pecudum aviumque usum, antea illicitum, fuit elargitus. Nec mihi dubium est, quin stirpes, poma, fruges ante diluvium excelsiora, post diluvianis ampliora extiterint.* Ex quibus verbis satis coniectatur, humanam naturam rationabilem, et irrationabilem esse mutatam ex diluvii tempore ad nostram usque fere aetatem. Possem infinitis vetustorum scriptorum id testimoniis ostendere. Laudatus Mazochius in citata Diatriba de Gig. mascula eruditione omnes antiquos affert auctores, ex quibus conficit, homines esse omnino diminutos, praecipue a Romanorum aevo. Vnam huius auctoritatem adducendam arbitror ex Vegetio desumptam, ad quam aliam meam ex vetustis depromam sepulchretis. En ut ille reapse lib. I. c. 5 ait: *Proceritatem tironum a Consule Mario scio semper exactam, ita ut senos pedes, vel certe quinos, et denas uncias habentes inter alares equites, vel in primis legionum cohortibus probarentur.* Apud Solinum vero legitur, fuisse homines septem pedum, qui Herculis potius staturam imitarentur: *Plerosque definire, nullum posse excedere longitudinem pedum septem, quod intra mensuram istam Hercules fuerit.* Vnde hominem septipedem pro

teres, quod inflatum, et digitis modo adductis, modo reductis temperatum, gratiosam veluti symphoniam effi-

---

maximo dicebant, quod mensura isthaec longissimi hominis esse crederetur. Vide igitur quoad altitudinis staturam veteres recentibus hominibus quam superiores fuerint, et praecipue milites. Legesis Suetonium in Nerone c. 19 qui sibi tironum senum pedum legionem paravit, quam Magni Alexandri appellavit.

Subiungit inde Cl. Mazochius loco citato: *Ex Vegetio constat sub Caesaribus tironum vulgarem statum sex pedes fuisse, eamque staturam ad palmum (quem quidem Incumam, sive Incomam vocabant) . . . . Atqui sex pedes Romani ab octo palmis hodiernis Neapolitanis minimum distat; vide hinc quanto iis, qui nunc procerissimi habentur (qui quidem perraro septem palmos Neapolitanos aequant) inferiores Romanis militibus deprehenduntur. Hi adhuc tirones octipalmares (totidem enim palmos seni pedes Romani, ut dictum efficiunt) esse debebant, ac deinde poterant altius a tirocinio adsurgere: ac hodie pene prodigio habetur, si quis forte septimum palmum expleat.* Consulsis accuratius Vegetium in hunc locum ante citatum, eiusque adnotatorem eruditum Stevechium.

Ex his Cl. Mazochii verbis quisnam claro non perspicit coelo, quantum hominum antiquorum altiorem fuisse staturam, et quantum ab hodiernis differentem? Tamen his haud obstantibus, in diversam omnino sententiam it Cl. Ancora, qui in peculiari erudita Diatriba de Gigantibus, eorum historia, et natura, quae Collectaneis Actibus Societatis Italae Veronae typis edita reperitur tomo VI. pag. 571 et seqq. solidis argumentis contrarium probare nititur, homines semper eadem fuisse statura.

Vnum addendum restat, quod spectat nempe ad antiquorum sepulchreta. In hisce enim praeterquam quod non solum repertae fuere hominum compages grandiori communi hodierna statura; verum etiam quod mirum est, sepulchrorum loculi in quibusdam locis eruderati fuere grandiori forma, ut nunc sunt ipsimet homines. His omnibus addendum, fuisse reperta ossa tam grandia, ut minime ad humanam retulerint staturam auctores, sed potius ad quaedam animantia nobis prorsus incognita: praeterea hominum infinitorum compages, quae quondam effossae fuere in pluribus mundi regionibus, et praecipue in Siberia, quae profecto minime ad Romanorum historiam, aevumque spectant, sed po-

ciebat. Sistra alia instrumĕnta, aenea nempe crepitacula quibus Ægyptii sacerdotes in Isidis sacris uti solebant. Crotala vero crepitacula, quibus etiam Ægyptii in deorum caeremoniis utebantur, in quibus duo ossicula ad sonum ciendum collidebantur. Quidam autem existimant annulum ex aere fuisse factum, qui ferreo percuteretur baculo ad fistulae sonum reddendum. Alia instrumenta ad veterum usum addicta adservantur, quae ne in longum progrediamur, praetermittimus. Adhaec plura alia ex aere, argento, aliave materia conflata; bellica, uti galeae, scuta, parmae, enses, vectes, mallei, clavi, aliaque permillia domestica variorum generum; ne dicam ad ravim usque.

De numismatibus dicendum modo est: ea ex auro, argento, ex aere cusa servantur, et ad priscum Romanorum, et variorum Caesarum aevum pertinuisse apparet. Ipsorum quaedam ad Imperatorem Vitellium, alia ad Titum pertinent: unum inter cetera ad Vespasianum post Ierosolymae eversionem cusum; ex una parte legitur *Vespas. Imper*; ex postica stat foémina quaedam sedens passis capillis, quae patriae deflet ruinam hisce characteribus: *Iudaea capta*. Paucis vero abhinc annis, nempe MDCCCXII. CCC. et amplius nummi ex aere reperti fuere, qui omnes ad ipsum spectant Vespasianum Imperatorem in quorum pluribus ex postica legitur parte *Ex S. C. ob cives servatos*: nam Imperator cum ur- Numismata.

tius ad tempora ante diluvium. Tandem me vidisse memini in Regio hoc Borbonio Museo cuiusdam foeminae caput, et pectoris partem fato ereptae in prima Vesuviana conflagratione, ex quibus satis magnam fuisse arguitur. Vbi vide quaeso iam a Titiano aevo ad nostram usque aetatem esse dubio procul imminutum humanum genus,

Ex his usque dictis patet, antiquos apud Graios, Romanosque fuisse altiores ceteris recentibus hominibus, ac proinde cuncta ad ipsos sustinendos fuisse grandiori forma, quam nunc sunt,

bem motu terrae conlapsam restituisset, hinc opidani in eius grati animi memoriam ea numismata excudenda curarunt. Sunt et alia ad Augusti tempora pertinentia. Plura insuper sigilla, quae vulgo *Camei* dicuntur, annuli aurei, argentei, inaures eodem metallo, perplures gemmae figuris caelatae.

Papyri. Veniam nunc ad Papyros apud Herculaneum repertas (1), quae profecto magnae sunt spei eruditis viris. Hae autem Graecos continent characteres, sed hodiedum adeo sunt igne consumptae, et a tempore deformatae, ut aegre post longas laborum elucubrationes a viris Herculanensis Academiae ad id destinatis, et apprime Graecum sermonem callentibus, plura variorum auctorum scripta versa in Latiarem sermonem fuerint.

Picturae Pompeianae sunt infinitae, quae domorum parietes condecorabant: harum nonnullae fuerunt sartae

(1) Haec insignia monumenta erudenata fuere in Herculanei ruinis sub hortis Augustinianis villae Retinensis ad MDCCC. circiter in cuiusdam domus cubiculo, ubi praeter repertas papyros, Epicuri statua, et celebrium Epicureorum imagines effossae fuere: unde recte putandum hanc domum, et bibliothecam ipsam ad Herculanensem civem quendam ignoti nominis Epicuri sectatorem pertinuisse.

Huiusmodi papyri carbonis faciem praeseferunt ab igne semiustae, terete figura, et bacillo convolutae. Harum evolvendi modus est satis difficilis, ac inde adhuc non amplius, quam nonnullae evolutae fuere. Primus est Philodemi Sophistae, ac poetae liber, cuius meminit Tullius: Φιλόδημου περὶ τῆς Μουσικῆς. De hac Philodemi papyro reperta agit Martorellius Theca Calam. tom. I. in Additamentis pag. XXIX, et seqq. Altera papyrus evoluta, et typis Regiis edita est Περὶ τῆς Ρητορικῆς: tertia edita anno MDCCCX. Επικούρου περὶ τῆς Φυσέος, *de Natura*. Quarta papyrus est, quae Rabirii, vel Varii, ut creditur, celebris Latini poetae a Seneca memoratide Bello Actiaco fragmentum continet. Perplures tandem alii libelli evoluti superioribus annis fuere, ad alios auctores pertinentes. Si plura cupis de papyris existentibus in Regio Museo Borbonio, earumque historia, et de modo easdem evolvendi, adeundus Cl. Iorius in opere, quod nuperrime elucubravit Italico sermone: *Officina de' Papiri del Real Museo.*

atque integrae ab ipsis parietibus ablatae, et Neapolim ductae, et nunc in Regio Museo visuntur.

Thesei tabula, et Herculis infantis.

In quadam ex hisce tabulis repraesentatur Theseus Minotaurum superans. Haec Theseum ostendit stantem, et nudum, cuius vestis ex humeris ad brachium descendit laevum. Ante illum iuvenes Athenienses manus basiantes flexo poplite ipsum adorant. Minotaurus vero significatur per hominem tauri caput habentem, qui ad eius genua provolutus adest. Adhaec visitur foemina supra nubes pharetram habens, quam quidam Dianam esse arbitrantur. Alia tabula Herculem infantulum in cunabulis repraesentat, qui serpentes strangulat a Iunone missos ad illum interimendum. Hinc Iupiter ex alto supra thronum stupefactus sedet, et infantis victoriam admiratur. Huiusce tabulae fortasse mentionem facit Plinius Hist. Natur. lib. XXXV. c. 9.

Orestes, et Pylades.

Alia tabula Orestem, uti creditur, et Pyladem captivos repraesentat, qui a Toantis Regis milite ante Dianae statuam perducuntur: dea supra aram adest, supra quam adspicitur patera, et praefericulum. Iphygenia stat ex alia tabulae parte, a qua non procul duo adsunt cum instrumentis ad sacrificia comparata.

Telephus, Ariadna, et Bacchus puer.

In alia Telephus a lupa ablactatus adspicitur cum Hercule parente, retro quem Dea Flora adest, et Pan huiusce pueruli tutelare numen. Duae Ariadnae tabulae historiam praeseferunt: harum prima repraesentat ipsam a somno excitatam, et a Theseo relictam in insula Naxo super litus, quae mare contemplatur, Theseumque fugientem deflet. In altera tabula visitur eadem super lectum cubans: mulier quae Fama creditur, humerum leviter tangit, illique navem in mari demonstrat. Ad eiusdem Ariadnae latus est Veneris puer, qui arcum pharetramque iacit. Alia tabula Bacchum adhuc puerum commonstrat a Sileno sene educatum, qui ipsum evehit ad uvae racemum: prope vitem Driades adstant cum Faunis.

Aliae tabulae.

Plures visuntur in aliis cubiculis tabulae, viros antiquitatis celebres repraesentantes: inter alios Orestes so-

rorem Iphigeniam in Tauride, et Theseus Ippodamiam Pyrithoi uxorem liberantes. In alia adspicitur Alcmena maxime agitata, dum e coelo Iupiter herois gesta prospectat. Aliae depictae adservantur tabulae in Regio Museo ad nonnullos alios antiquitatis homines pertinentes; et hae quidem variis formis elaboratae diversa continent argumenta. Adhaec illarum pleraeque marium, litorum, agrorumque prospectus, sive quod ad veterem architecturam, sive quod ad alias res curiosas, antiquosque mores attinet, continent. Quae singula huc usque descripta infinita prope sunt, eaque cuiuscunque Musei celebritatem, et magnificentiam superant. Alia plura lectoris ob oculos proposuissem, si singulorum meminissem monumentorum, et praesertim Herculanensis Collectionis a viris eruditis elucubratae, quae pluribus abhinc annis Neapoli typis Regiis fuit edita.

Quid de antiquorum picturis, deque illorum usu iudicandum.

Antequam hinc abeamus, heic pauca de antiquorum picturis, et de illarum usu appingere curae sit. Omnes Herculanenses, Pompeianaeque tabulae, quae usque modo ex Vesuvii visceribus erutae fuere, nihil aliud continent, si paucas e medio tollamus, quam marium, portuum, domorum, urbium, et camporum adspectus; hinc a Romanis, et non a Graecis eas tabulas depictas fuisse crediderim; apud Graios enim in pingendo in more fuit positum, ut Deorum, vel celebrium virorum imagines potius repraesentarent. Adhaec dicendum in parietibus pingendi usum ante harum urbium conflagrationem fuisse satis recentem. Nam ex Plinii auctoritate Hist. Nat. lib. XXXV. c. 10 compertum habemus, hunc usum supra parietem pingendi a quodam Ludio, qui vixit Augusti aevo fuisse excogitatum. Hinc puta eas tabulas, quae eruderatae fuere, esse satis nuperas ante conflagrationem, cum hic usus paucis abhinc annis fuerat repertus, posteaque undique evulgatus. Hoc vero quod diximus, de Romanis tantum accipiendum, secus de Graiis, qui iam pluribus abhinc saeculis pingendi arte maxima pollebant. Eadem pictura satis a sculptura differebat, in quo-

quidem genere satis eximii evaserant veteres. Hinc est ut praeclara artis opera saepenumero in ipsis opidis passim sint effossa, cum sculpturae ars eo tempore ad maximum perfectionis apicem fuerit evecta. At procul dubio differebant statuae marmoreae ab aeneis, cum primae maxima arte fuerint scalptae: aenearum iam usus, atque ars delabi incipiebat. Hinc e Plinio ibidem signorum aeneorum artem Nerone imperante elabi coepisse addiscimus. Hinc puta, omnes statuas ex aere repertas in praefatis urbibus fusas forsitan paulo ante conflagrationem haud comparandas cum aliis anterioris aevi.

CAPUT IV.

Quinam Pompeiorum conditor, incolae diversi; quando urbs eversa. Eiusdem portus; Municipium, et Colonia. Describitur Mammiae sepulchrum, antiqua aedificia, templum Isidis, Theatra, Amphitheatrum, et Forum. Arrii Diomedis domus, et pagus Augusti Felicis.

Quinam urbis conditor.

Postquam de urbe Herculaneo satis verba fecimus, et Regium descripsimus Museum, de Pompeiis (1) nunc sermonem instituemus; quae urbs haud procul a descripta abfuit, quacum communem eruditi habuisse sentiunt

---

(1) Haec urbs a *Graecis* dicta fuit Πομπαία, et Πομπηιδι. Martorellius quantum Vir in Hebraeo, et Graeco idiomate eximius, tantum novorum excogitator vocabulorum, hanc, ut mos eius est urbium etymon nunc ex Hebraea, nunc e Phoenicia lingua derivandi, arguit, a Phoenicio ortum habuisse nomen, et *os flammae* significasse, utpote urbs aedificata fuerit super vulcanicas materias. Ignarra de Phratr. Neapol. c. 10 dictam fuisse autumat primitus Βομβεις, nempe a Vesuvianis *mugitibus*, qui Titianam ante conflagrationem hisce in locis identidem audiebantur.

originem. Pelasgos, et Oscos eandem possedisse, et Herculem Phoenicium fundasse tradit Strabo lib. V. Geogr. quod confirmat Solinus Polysth. c. 10. Oscis successere Ausones: inde Graii sub Ippocle Cumano Campania dominati fuere; et Pompeii, et Herculaneum in eorum pervenit manus. Inde Etrusci, postea Samnites; hinc temporis progressu Romani eas urbes possederunt. Secundo Punico bello Carthaginensium partes urbs est secuta, et Socialis belli tempore a Romanis defecit; post id temporis Municipium, et inde Colonia militaris evasit.

Haec urbs motu terrae desedit anno post Christum natum LX. sed postea flagrante Vesevo anno LXXIX. flammarum globis ab igne tota fuit solo aequata. Huius urbis situs per plura saecula fuit penitus ignotus, quippe quod cineres lapidesque loci faciem everterant, sed circa saeculum XVI. iam paulatim e terrae visceribus effodiebatur, et iam ab Alphonsi primi Aragonii Neapolitanorum Regis temporibus ea satis agnoscebatur in eo loco, cui nomen *Civitas*, ubi plura rudera excavata saepe fuerunt, et tandem regnante Carolo III. Borbonio circa annum MDCCL. fuit detecta.

Materiarum (1) vulcanicarum imber e coelo in hanc miseram urbem repente cecidit: hinc adhuc in domorum eruderatione virorum, et mulierum compages cum monilibus, armillis intactae sunt repertae. Ea conflagratio accidit anno LXXIX. ut diximus post Christum Kalendis Septembris Tito Vespasiani filio imperante. Vesuvianas ignitas materias in utrumque opidum ex improviso irruisse, ac media montis voragine tantas evomuisse flammas constat, ut ad Ægyptum usque cineres pervenerint. Hinc Sanfelicius ita scribit de hac urbe, pag. 20 de Situ

---

(1) Materia quae Pompeios evertit, cinis et parvus pumex fuit. Hoc probatur ex Plinio lib. VI. ep. 16, ut adhuc nunc videre est ex ea materia, quae urbem opplevit, et ex cinere, pumicibusque, qui domibus, et aedificiis supereminent.

Camp. *Late vagantes ignes silvas, arbusta, casas, aedes, et quidquid fuit obvium absumpserunt, liquatis quoque saxis, quae instar ferreae spumae miserabilem illam testantur calamitatem. Haustum eo incendio Herculaneum; Pompeianos vero in scenicorum ludorum spectaculo considentes repentinus lapidum casus sepelivit, uniusque Theatri cavea facta est civitatis totius urna.*

Strabo lib. V. Geogr. narrat Pompeios urbem navalem fuisse communem Nolae, Nuceriae, et Acerris, eamque urbem duos habuisse portus tradit. Ea insuper a Tacito Annal. lib. XV. c. 15 et a Seneca Quaest. Natur. lib. VI. c. 1. *Celebre Campaniae opidum* appellatur. Hinc scribit idem: *Pompeios celebrem Campaniae urbem, in quam ab altera parte Surrentinum, Stabianumque litus, ab altera Herculanense conveniunt, mareque ex aperto conductum amoeno situ cingit, desedisse terraemotu, vexatis quaecunque adiacebant, regionibus.* Ipsa ad Sarnum fluvium, et portum a ventis munitissimum commercio oppurtinissimo cum vicinis opidis ultro citroque habito celebris evasit per ea tempora. Ad huius urbis portum Publium Cornelium classem advexisse quondam tradit Patavinus auctor lib. IX. c. 38. Hodiedum Pompeiani ipsius portus nullum restat vestigium: assiduae conflagrationes, et terraemotus loci faciem verterunt. Portus.

Vrbs posteà nobilis fuit Romanorum aevo non solum ob maris opportunum commercium, verum etiam ob eorundem divitum villas aedificatas maximo sumptu, ut illa Tullii memorata ab eodem lib. VII. ep. 3 His superadde agrorum fertilissimorum vicinitatem non procul a Vesuvio, qui mons adeo campos nobilitavit, ut postea vina Pompeiana, caepas, fructus, aliasque res passim veteres commendarint auctores.

Ex Velleio Paterculo Hist. lib. II. c. 16. Munatium Municipium, et Colonia, Magium Asculanensem eius atavum, et L. Cornelium Syllam Lucii nepotem belli Socialis tempore, quod

accidit anno V. C. DCLXV. et ante Christum LXXXIX. eam urbem, aeque atque Herculaneum cum Tito Didio occupasse compertum habemus. Temporis progressu Municipium effectum esse ex Vitruvio lib. II. c. 16 et ex Plinio Hist. Natur. lib. II. c. 52 ediscimus. Hinc Triumviri, Censores, Ædiles, Quaestores, Senatus-consultum, populique ibi collegia fuere. Ad hunc usque statum ea urbs florentissime stetit. Colonia enim CLXVII. annos fuit; post quod tempus fuit eversa. Decimo vero Neronis anno desedit ex motu terrae, et decem novem post annos dum haec raedificaretur, penitus fuit submersa a Vesuviana prima conflagratione, imperante Tito.

Hac nostra tempestate nihil prorsus mirabilius esse potest (dum adhuc oculis illa conspiciuntur aedificia, quae abhinc amplius septem et decem saeculis erecta fuere) quam illas ambulare vias, eas ingredi domos, atque templa, quae alias a viris totius orbis dominis saepissime perspiciebantur. Mens humana profecto hoc maximum orbis spectaculum animadvertendo extollitur. In ipsa vero urbe omnia, quae humanae vitae sunt necessaria, effossa et reperta sunt. Vesuviana enim conflagratio superiores aedificiorum partes ruit; inferiores vero adhuc sartae tectaeque conspectantur. Cum autem illius quamque partem descriptam audimus, hanc urbem fortasse adhuc existere cum ipsis civibus arbitramur.

Mammiae sepulchrum.

Anno MDCCL. patefacta est via, quae ad portam ducebat urbis; cuius viae ex ipsis Vesuvii silicibus sunt stratae, quae ab indigenis *lave* appellitantur. Ædificiorum parietes sunt materiae minutatim cum calce, et arena opere laterico conditae. Antequam urbem ingrederis, ad dexteram illius portam (1) sepulchrum Mammiae Sa-

(1) Vrbis porta ex eo, quód apparet, haud magnificentiam ostendit, et potius urbem parvam esse videtur. Intra illam adsunt domus hinc inde recte dispositae; circa quas gradus sunt, supra quos ii incedebant, quibus commodum haud esset vehi e-

cerdotis publicae adspicitur, quod nihil magnificentiae praesefert. Hoc quadratum est: superior vero pars est rotunda. Visuntur adhuc loculi ad immittenda vasa cineraria, quorum unus aliis maior est Mammiae fortasse destinatus. In circumferentia magnae olim aderant personae ex creta conflatae; in sedilibus semicircularibus legitur:

MAMMIAE . P . F . SACERDOTI . PUBLICAE
LOCUS . SEPULTURAE . DATUS
DECURIONUM . DECRETO .

Ad huius sedilis pedes prostat hoc aliud marmor, quod soli mensuram ex ipso Decurionum decreto occupare debebat.

M . PORCI . F .
M . F . EX . DEC . DECUR :
M . IN . FRONTE
PEDES . XXV .
IN . AGRUM . PED . XXV .

Prope urbis portam est domus ruralis, secus quam pluribus columnis manet atrium exornatum. Generatim loquendo illorum temporum domus (1) parvae, atque humiles fuerunt, quarum pavimenta opere vermiculato *a Mosaico* erant conflata, atque tam belle connexa, ut adhuc ex illis reperiantur pulcherrima. Omnia illarum cubicula, atque interiores parietes saepenumero etiam externis figuris ex marmorato, scilicet *a stucco* pingebantur, aut colore rubro, aut flavo. Quaenam vero illarum forma, quibusque constabant eaedem partibus, videsis An- Vrbis domus.

---

quis, vel curribus. Rotarum vestigia adhuc supersunt supra eosdem Vesuvianos silices instar Appiae viae constratos.

(1) Singulae huius urbis domus usque modo eruderatae fenestris profecto carent ex parte externa, quae publicam spectant viam. Earundem domorum camerae introrsum unam habent fenestram in superiore parietis parte.

tiquitatum Romanarum scriptores, qui illas describunt. Supra viam, qua recte itur ad civitatis portam, domus, et aedificia adsunt ex utroque latere disposita, in quibus erant officinae, atque tabernae ad opidanorum diversos usus, et ubi vendebatur quidquid illis foret necesse. Inter alias adspicitur una, et supra ipsius podium marmore stratum conspiciuntur adhuc scyphorum effigies. Hanc recte termopolium dicas, tabernam scilicet, ubi fortasse dulces, calidaeque venundabantur potiones.

Edicta. At profecto inter alia, quae admirationem advenientibus movent, sunt ii characteres, qui in plurimis privatarum aedium parietibus secus viam eruderati fuere, quibusque rubro colore edicta opidanis quaedam enuntiabantur. Primum occurrit edictum, quo populus Pompeianus fit certior, familiam gladiatoriam Numerii Popidii Rufi IV. Kal. Novemb. venationem edidisse Pompeiis, et XII. Kal. Maii vela in Theatro fuisse;

N . POPIDII . RUFI
FAM . GLAD . IV . KAL . NOV . POMPEIIS
VENATIONE . ET . XII . KAL . MAII
MALA . ET . VELA . ERUNT
O . PROCURATOR . FELICITAS .

Ex alio ediscimus, hunc ipsum Popidium Rufum colonorum Pompeiorum defensorem esse titulo invictum:

POPIDIO . RUFO . INVICTO . MUNIF .
R . III . DEFENSORIBUS . COLONORUM .
FELICITER .

Re sane vera id clarius probatur ex illo Tullii pro Sulla num. 21 ubi huiusce Coloniae Pompeianae occurrit mentio. Frontinus vero haud hanc memorat Coloniam, quippe quae suo aevo non amplius existebat. Ex alio tandem edicto (ut alia plura praeteream) scimus, Valentem Flaminem perpetuum Neronis Augusti Felicis V. Kal. venationem, et vela in Theatro editurum:

VALENTIS . FLAMINIS . NERONIS . AUG . F . PERPETUI
D . LUCRETII . VALENTIS . FILII
IV . KAL . APRIL . VENATIO . ET . VELA . ERUNT .
P . COLONIA .

Isidis templum fuit in media urbe; illud est adhuc rerum Pompeianarum pulcherrimum, atque venerandum monumentum. Ab Alexandrinis, qui cum Pompeianis ex longinquis regionibus negotiatum advectabant, erectum fuisse fama est. Ex quodam lapide, templum fortasse restauratum fuisse post terraemotum anni LXIII. a Christi ortu a Numerio Popidio Celsino constat: Isidis templum.

N . POPIDIUS . N . F . CELSINUS
ÆDEM . ISIDIS . TERRAEMOTU . CONLAPSUM
A . FUNDAMENTO . P . S . RESTITUIT
HUNC . DECURIONES . OB . LIBERALITATEM
CUM . ESSET . ANNORUM . SEXS . (1)
ORDINI . SUO . GRATIS . ADLEGERUNT .

---

(1) Popidius Celsinus fuit civis Pompeianus procul dubio, et ex familia nobili ortus. Hunc virum satis divitem fuisse videtur, qui Isidis templum a fundamentis conlapsum terraemotu restituit, ad quod restaurandum multum auri insumpsit.

Versum illum *Cum esset annorum sexs.* diverso modo legunt nonnulli: sunt qui interpretrantur annos *sexdecim*, alii *saxaginta*. Qui primum sentiunt, dicere coguntur adolescentem impuberem sponte sua aedem reficere potuisse, quod legibus id vetitum erat, cum adhuc esset sub tutela. Qui vero sexaginta interpetrantur, propius ad veritatem accedunt, cum homo liber, et numini eidem devotus facere potuerit. Nec vero obstat lapis, in quo legitur *sexs.* quum veteres saepissime scribebant *sexsaginta* pro sexaginta, et *sexsdecim* ut videre est in pluribus lapidibus apud Gruterum, Muratorium, et apud Cellarium in Orthogr,

Alii quidam credunt, hunc Popidium Celsinum reapse annorum *sexdecim* esse potuisse, et in Decurionum ordinem adlectum. Hoc ex aliis inscriptionibus aperte colligitur, et praecipue ex una quae paucis abhinc annis fuit reperta apud Miscnum in in quodam sepulchro, quaeque nunc servatur in Museo Cl. Iorii. Ex

Hoc templum fuit sine tecto: ab antiquis huiusmodi aedes ὕπαιθρα dicta fuerunt, in cuius parietibus depictae sunt nonnullae Isiacae figurae, ut Ibides, Ippopotami, aliaeque id genus. Hoc igitur intectum est, ac peristylio circumdatum: in quovis latere adsurgunt octo columnae ex marmorato, aliaeque adsunt circum circiter ordine Dorico novem pedibus. In templi medio adest aedicula, in cuius extrema parte sunt duo ex marmore gradus, quibus sanctuarium adibatur. Heic fuit situm Deae signum, sub quo locus, ubi sacerdotes seipsos abdebant, quo populo oraculorum darent responsa. Adest etiam in eodem templo sacrarium cum fonte. Plura in eo fuere eruderata, quae ad sacerdotum usum pertinuerunt. Haud longe ab descripto templo aliud adsurgebat, cuius nunc vix rudera supersunt cum nonnullis ordine Dorico columnis.

Theatra. Duo Theatra magnifica detecta integra fuere, quorum alterum a Latinis Odeum, a Graecis Ὠδεῖον dictum, quod tectum fuisse apparet. Prostant adhuc lapides aeneis characteribus:

M . OCULATIUS . M . F . VERUS . VII . VIR . PRO . LUDIS

et in postica parte hic alius lapis:

(a) hac inscriptione satis patet, puerum quendam quinque annos habentem ex Decreto Decurionum Misenatium in suum ordinem fuisse adlectum:

D . M .
C . IULII . C . F . CL . HEGEMONIS
ADLEC . IN . ORDIN . DECUR
MISENI . VIX . AN . V . M . VI . D . VI
C . IULIUS . HEGEMON . ET
CASSIA . VRBANA . FILIO
DULCISSIMO

M . M . HOLC . RUFUS . ET . CELER . CRYPTAM . TRIBUNAL
THEATR . S . P . AD . DECUS . COLONIAE .

Praeter hos lapides hic alius fuit repertus supra Theatri portam :

C . QUINTIUS . C . F . M . PORCIUS . M . F .
DUOVIR . DEC . DECR . THEATRUM . TECTUM .

In hoc Theatro tecto comoediae, mimicae, et satyricae actiones, necnon et poetica edebantur certamina, non vero tragoediae. Illorum primum ad ludos nocturnos edendos fuit constructum ; alterum vero ad diurnos, et hoc meliori forma fuit, quod integrum manet. Quin restant adhuc foramina ad malos immittendos : stant adhuc integra scalaria, διαζώματα, vomitoria, proscenium, pulpitum, et quidquid ad hanc fabricae pertinet constructionem. Alterum eadem forma marmore constructum, in quo lapidem hunc cum M. Holconii statua fuisse creditur, ut ex hisce characteribus adhuc videre est :

M . HOLCONIO . M . F . RUFO . IIVIR . I . D . QUINQUIENS
ITER . QUINQ . TRIB . MIL . AP . FLAMINI . AUG .
PATR . COLON .
D . D .

In hac urbe fuit Amphitheatrum etiam nuper eruderatum. Tacitus meminit Annal. lib. XIV. c. 17 narrans, magnam factam esse cladem Pompeianos inter, et Nucerinos ibidem, dum ludus edebatur; *Sub idem tempus levi contentione atrox caedes orta inter Nucerinos, Pompeianosque gladiatorio spectaculo, quod Livineius Regulus, quem motum senatu retuli, edebat: quippe opidana lascivia invicem incessantes probra, deinde saxis, postremo ferrum sumpsere, validiore Pompeianorum plebe, apud quod spectaculum edebatur. Ergo reportati sunt in urbem multi e Nucerinis trunco per vul-* Amphitheatrum.

nera corpore, ac plerique liberorum, aut parentum mortes deflebant.

Hoc autem maximum aedificium fuit ad ortivum intra urbem procul a descriptis nunc Theatris. Effossum fuit anno MDCCLI. et paulo post rursus aggestionibus obrutum: nunc vero iterum eruderatum integrum fuit anno MDCCCXIII. Quodnam magnificentiae opus nostra tempestate hoc maximum aedificium advenientium exhibet oculis! Hoc unum procul dubio erit spectandum, in quo olim Pompeiani cives cum Nucerinis ob gladiatoria spectacula conviciis primum, deinde saxis vicissim pugnam caedibus foedatam inierunt.

In superiori Amphitheatri parte foramina reperta ad malos immittendos integra sunt reperta. Velis ac malis Pompeiani cives in Theatro, et Amphitheatro maxime utebantur. Id omne nos edocent non solum ea reperta foramina, verum etiam publica decreta rubro colore detecta supra parietinas, in quibus occurrit mentio de C. Popidii Rufi, et de N. Festi Ampliati familia gladiatoria, quae pugnare iterum in Amphitheatro debebat XVI. Kal. Iunias.

Huius Amphitheatri exterior pars nullam praesefert elegantiam, estque penitus differens a Campano, et Puteolano, quorum adhuc elegantiam admirantur omnes. Interior vero pars satis magnificentiam ostendit. Quamvis hoc aedificium a terraemotu anni LXIII. fuerit eversum, tamen post hoc tempus iam reaedificari incipiebat, et integrum nunc restat. Ex inscriptione reperta ad Amphitheatri huius ingressum, certiores facti sumus Pompeianos statuam Cuspio Pansae Pontifici dedicasse, qui Decurionum decreto ad legis Petroniae vigilantiam destinatus fuerat. Ea lex Nerone imperante fuit lata, quae dominis vetabat, ut mancipia cum gladiatoribus, et bestiis decertarent. Credibile hinc est sub huiusce Pansae Duumviratu haud amplius feras cum hominibus, sed cum aliis feris pugnasse. Re sane vera sub huiusce Amphitheatri podio adhuc pictae visuntur huiusmodi venationes inter easdem feras.

Ipse Tacitus ibidem tradit, Senatum certiorem tumultus factum, Livineium, et auctores exilio multasse, et Pompeiana collegia per decem annos prohibuisse; *Cuius rei iudicium princeps senatui, senatus consulibus permisit. Et rursus re ad patres delata, prohibiti publice in decem annos eiusmodi coetus Pompeiani, conlegiaque quae contra leges instituerant, dissoluta. Livineius, et qui alii seditionem convicerant, exilio multati sunt.*

Forum. Alterum aedificium quod integrum quoque manet, est Forum Pompeianum, quod alii (1) militum arcem, vel castrum ad urbis tranquillitatem credunt. Hoc quadratum est, habetque columnas LXXIV. quae restant adhuc ex marmorato, *a stucco* ordine Dorico.

Arrii domus. Extra urbis portam Herculanensem visitur domus Marci Arrii Diomedis Ciceronis familiaris. Haec satis sumptuosa fuit, habebatque duos ordines, seu *Piani*, in quorum altero balneum est cum parvo sudatorio, sive calidario. In primo ordine cubicula visuntur diversis ornata picturis, et pavimenta opere tessellato. Prope hanc domum erat hortus, ut ex ruderibus quae supersunt adhuc apparet. In huius domus subterraneis cella vinaria satis magnifica visitur cum amphoris repertis. Prope hanc sepulchrum fuit effossum: ad Arrii familiam spectasse ex lapidibus clarescit:

(1) Iustinianus Dizion. del Regno di Nap. artic. Pompei, hunc locum haud fuisse credit militum arcem, sed Forum Nundinarium. Circum idem aedificium plures tabernae ad civium usum erant dispositae, ubi plura quae ad vitam inserviebant, vendebantur. In hoc etiam carceres extitere, ubi infelicium opidanorum compages repertae compedibus detentorum cum militibus ad ipsorum custodiam. In Fori huius medio fons aderat ad advenientium commodum, ut ex ruinis videre est. Supra intercolumnium solarium l'*κετρον* restat, quamvis pene dirutum ad civium deambulantium solamen. Hoc aedificium pedes habet in agro centum, in fronte sexaginta.

M . ARRIUS . DIOMEDES
SIBI . SUIS . MEMORIAE
MAGISTER . PAG . AUG . FELIC . SUBURB .

ARRIAE . M . F .
DIOMEDES . L . SIBI . SUIS .

Pagus Augusti Felicis.

Prope moenia aderat pagus suburbanus Augusti Felicis, fortasse ab deducta huc Colonia ab Octaviano Augusto;

C . NORBANI . SORICIS . SECUNDARIUM
MAG . PAGI . AUG . FELICIS . SUBURBANI
EX . DD . LOCO . D .

Heic enim plures aliae domus effossae, aliaeque fortasse in posterum reperiundae. Domus ipsa Arrii Diomedis satis nobilis fuit, ut ex ruinis est colligere: si picturas, supellectilia, thermas, et quidquid ad humanae vitae pertinet rationem, spectes. Heic vero triginta cadaverum compages sunt effossae cum ipsa fortasse Arrii uxore ab Vesuvianis ignibus haud effugere valente.

CAPUT V.

De novis eruderationibus anni MDCCCXIII. apud Pompeios effectis; describuntur monumenta in via Sepulchrali, Basilica, templa, moenia, aliaque nonnulla.

Pompeiorum effossio paulo post Herculaneum suscepta est, ut ante diximus, regnante Carolo III. Borbonio Hispaniarum Rege, quo tempore plura urbis detecta sunt aedificia, Isidis nempe templum, duo Theatra, et via urbis praecipua cum domibus ex utroque latere. Post illud tempus nihil eruderatum; eruditi vero omnes tantam urbem sub Vesuvianis flammis, cineribusque oppletam iterum integram videre quam maxime cupiebant. Post tot

annos nempe MDCCCXIII. partem urbis maxima celeritate, atque summis impensis effodiendam rursus fuit curatum. Primum moeniorum ambitus omnis ad quatuor circiter milliaria; hinc Amphitheatrum, et plura opidi aedificia publica, et privata cum aliis viis, et praesertim sepulchris, quae sunt in via sepulchrali extra urbem cum Augusti Felicis Suburbii parte fuere excavata. Nos interim quo ante lectoris oculos tot pretiosa monumenta usque modo detecta exhibeamus, minutatim de istis dicemus, et primum de sepulchrali via omnium Pompeianarum rerum nobilissima.

Restat igitur haec via extra urbis pomoerium, eàque e regione ipsius urbis portae, quà Herculaneum adibatur. Mediam viam intersecant utroque latere sepulchra, quorum pars manet adhuc tecta: via paulo inferius restat; nam urbs supra parvam aderat altitudinem, ita ut ex sepulchrali via in urbem clivus esset. Nihil spectabilius Pompeianis hisce monumentis. Notum est apud antiquos usuvenisse, extra urbem cadavera humare: qui mos a Pompeianis maxime fuit servatus. Ea sepulchra publica non solum, sed privata etiam sunt, eaque maxima elegantia, cum exterior pars ex marmorato est ornata, et inscriptionibus Latiaribus characteribus adiunctis. Haec sepulchralis via cum Herculanensi fortasse coniungebatur, ita dicta, quod Herculaneum, et hinc Neapolim viatorem duceret. Huiusce nihil hodiedum superest, nisi tantum ea pars, quae sepulchrali subiacet. Via Sepulchralis.

In hac non amplius quam sepulchra usquè modo eruderata fuere, unum ab alio paulo dissitum. Primum est illud, quod visitur magnis lapidibus ex topho constructum: in eius interiori parte quasi ara adspicitur, supra quam fortasse cineres aderant, qui nulli restant. Circum sunt plures figurae ex marmorato: inter alias Oedipus, et Sphinx. Sepulchro marmor fuit conlocatum, quod mutilum fuit repertum optimis characteribus insculptum. Illud Castricio cuidam Scauro positum, ad Sepulchrum Castritii Scauri.

quem sepulchrum pertinuit, cuique statuam equestrem in Foro cives dedicarant:

. . RICIO . A . F . MEN .
SCAURO
II . VIR . I . D .
. . ECURIONES . LOCUM . MONUM .
(X) (X) . IN . FUNERE . ET . STATUAM . EQUESTR .
. . . . . ORO . PONENDAM . CENSUERUNT
SCAURUS . PATER . FILIO.

Utrumne vero hic Fabricius, vel Castricius Scaurus ex tribu Menenia, et civis Pompeianus fuerit propinquus, vel sanguine coniunctus M. Scauro Romano, cuius meminit Plinius Hist. Natur. lib. XXXVI. c. 24 qui Romanum illud maximum condidit Theatrum, vel alius, incertum quidem est. Hoc unum certum est, Pompeianum Scaurum celebrem fuisse, et cives eidem satis debebant ob iustitiam recte administratam, et Duumviratum. Fato deinde functo eidem monumentum erexerunt, et funus opidanorum impensis celebratum, in quo gladiatoria spectacula edita fuere. Ne tanti civis igitur, et monumentorum memoria foret obliterata, ex marmorato efficiendas varias gladiatorum pugnantium figuras supra sepulchrum curarunt, ut ex pluribus, quae restant, videre est. Satis apparet, hoc monumentum olim in parte fuisse restauratum, cum nonnullae gladiatorum figurae sunt aliis recentiores; sub quibusdam supersunt adhuc ipsorum nomina, qui fortasse in pugna strenue pugnarunt, ut exempli gratia: *Munere . . . . Ampliati . P. Summo*. Hic Ampliatus fortasse gladiator celebris fuit, vel alius vir.

Sepulchra C. Calventii Quieti, et C. Munatii Fausti. Alterum sepulchrum ad quemnam pertinuerit, incertum, cum nulla existat memoria. Hoc rotundum est opere lateritio, cuius exterior pars etiam ex marmorato est. Pars superior haud extat; Vesuviana enim conflagratio eam subvertit: circum sunt urnae cinerariae, in quibus adhuc cineres, et ossa supersunt. Sequuntur duo

alia sepulchra: primum C. Calventio Quieto, alterum non procul C. Munatio Fausto. Ea sunt ex topho, et ex marmorato cum nonnullis figuris. Ex inscriptionibus satis clarescit, duobus hisce viris bisellium datum, nempe sella splendida praeclaris viris concedi solita, ut publice in ea sederent in ludis, in Theatro, Foro, Curia, aliisque publicis locis eodem modo, quo Romae sella curulis dabatur. Hic autem honor Decurionum decreto iisdem datus ob aliquod fortasse beneficium. Iidem Augustales etiam erant; at hic honor aliquando datus Coloniarum, et Municipiorum viris praecipuis. Primum marmor C. Calventio positum hoc modo repertum legitur:

C . CALVENTIO . QUIETO . AUGUSTALI
HUIC . OB . MUNIFICENT . DECURIONUM
DECRETO . ET . POPULI . CONSENSU . BISELLII
HONOR . DATUS . EST .

Supra C. Munatii Fausti sepulchrum hoc aliud effossum:

C . MUNATIO . FAUSTO . AUG . ET . PAGANO
CUI . DECURIONES . CONSENSU . POPULI
BISELLIUM . OB . MERITA . EIUS . DECREVERUNT
HOC . MONUMENTUM . NAEVOLEIA . TYCHE
LIBERTIS . SUIS
LIBERTABUSQUE . ET . C . MUNATI . FAUSTI
VIVA . FECIT .

In hoc columbario repertae fuere lucernae nonnullae cretaceae, et nummi ex aere in cadaverum ore. Haud quemvis fallit apud veteres usuvenisse mortuorum ori nummos imponere, quo Charonti naulum solverent. Praeter haec effossae figurae in parietibus, quae satis exprimunt, Naevoleiam Munatio Fausto silicernium propinquis, et amicis fecisse: adhuc enim visitur triclinium affabre pictum, quo *aeternum vale* mortuo dicebant.

Haud procul ab Munatii sepulchro inscriptiones quaedam eruderatae fuere: quas inter haec Nistacidio Heleno posita;

NISTACIDIO . HELENO
PAG . PAG . AUG .
NISTACIDIO . IANUARIO
MESONIAE . SATULLAE . IN . AGRO
PEDES . XV . IN . FRONTE . PEDES . XV .

M. Allei L. Libellae monumentum.

Ex hoc lapide luculenter eruitur, hunc Nistacidium *Paganum* Augusti Felicis fuisse: hic pagus, vel suburbium manet adhuc infossum; creditur non procul ab hac sepulchrali via dissitum, et prope opidum fuisse.

E regione Munatii sepulchri supra eandem viam visitur aliud nobilissimum M. Alleio Lucio Libellae ex marmore positum, quod cenotaphium potius fuisse arbitror, cum nec cineres, nec ossa reperta. Hoc autem erectum ab quadam Alleia Decimilla Cereris sacerdote publica coniugi M. Alleio Lucio Libellae Ædili, Duumviro Praefecto quintum, et filio eius M. Alleio Lucio Libellae immature erepto satis liquet:

M . ALLEIO . LUCIO . LIBELLAE . PATRI . AEDILI
II . VIR . PRAEFECTO . QUINQ . ET . M . ALLEIO
LIBELLAE . F . DECURIONI
VIXIT . ANNIS . XVII . LOCUS . MONUMENTI
PUBLICE . DATUS . EST . ALLEIA . M . F . DECIMILLA
PUBLICA . SACERDOS
CERERIS . FACIUNDUM . CURAVIT
VIRO . ET . FILIO .

Ex inscriptione luculenter patet, Alleiam Decimillam Cereris publicam sacerdotem fuisse: hoc etiam templum procul dubio extitit, quod manet adhuc tectum, at qua urbis parte illud fuerit, incertum.

L. C. Labeoni sepulchrum.

Sequitur alterum prope L. C. Labeoni excitatum: hoc alio nunc praedicto maius, et magnificentius est; interior pars satis pulchra esse olim debebat, dum nonnullae figurae ex marmorato in parietinis adsurgebant: nunc vix equitis pars restat. In medio fortasse monumenti ex marmore signum aderat: nam effossionis tempore

comminutum plures in partes fuit repertum. Hoc marmor sic legitur:

L . C . L . F . MEN . L . LABEONI
ITER . D . V . I . D . QUINQ .
MENOMACHUS . L .

Dum vero magis effossionis operi instarent hoc eodem anno supra memorato, reperta fuit alia urbis porta, qua Nolam viator adibat, prope quam lapis Oscis characteribus cum Isidis figura supra tophum efficta. Lapis hic ita insculptus, quamvis elementa sint plane Osca:

C . POPIDIIS . C .
MED . TUC . AAMANAPHPHED
ISIDY . PRUPHATTED .

qui sic sonat: *C. Popidius. C. Filius. Mediluxticus. restituit. et. dicavit. Isidi.* Videtur hunc Popidium Medituxticum Pompeianum fuisse eundem illum, qui Isidi templum motu terrae conlapsum restituit. Vtrum autem ea inscriptio ad idem templum pertineat, an ad aliquam aediculam divae dicatam, incertum. Haec Isidis figura cum inscriptione indicare etiam videtur, urbem deae dicatam, cum prope portam fuit reperta; Pompeiani enim suam urbem sub eiusdem tutela posuerant, cui etiam templum erexerant. Hic vero Popidius fortasse sua impensa moenia terraemotu labefactata raedificaverat, quae adhuc in ea parte restaurata videntur. Certum vero est, inscriptionem cum Isidis figura prope portam detectàm fuisse. Miror autem maxime, hanc inscriptionem Oscis characteribus insculptam cum duabus aliis, aliisque etiam in posterum fortasse reperiundis: ex his luculenter videtur, Pompeianos eo tempore adhuc Osce locutos: nam plebs fortasse etiam Osco utebatur idiomate, cum cives nonnisi Romane loquerentur; hinc Popidius iste lapidem Oscis characteribus ad plebis erexerat intelligentiam. Crediderim tunc Oscorum linguam nihil aliud fuisse, quam corru-

ptam Latinam, ut ex lapide isto, aliisque satis elucet, ea tantum differentia, ut elementa diversa tantum essent.

Via Sepulchralis, de qua usque modo locuti sumus, satis indicat Pompeios celebrem Campaniae urbem fuisse, cum ea nihil spectabilius possit esse ob sepulchrorum fabricas recte constructas: ipsa enim monumenta satis etiam demonstrant, quam nobilis esse debebat Appia viarum regina, quae infinita passim sepulchra habebat. Si enim apud Pompeios Romanorum Coloniam tot aderant magnificentiae, quasnam Roma ipsa caput orbis continere debebat? Et re quidem vera in hac urbis parte nihil elegantius advenientium potest ob oculos repraesentari, cum primum via longa, eaque recta, quae a Sepulchrali initium sumens ad urbis interiorem partem perveniebat. Ex utroque enim latere sepulchra passim eleganti constructa forma visebantur, uti descripsimus. Porticus etiam utramque viae partem nobilissima exornabat; eaque ut arbitror, ad opidanorum commodum condita, quo iisdem ambulandi opportunitatem daret. In interiori vero Porticus parte tabernae plures erant, in quibus Pompeiani cives extra pomoerium, si nundinae advenissent, cuiuscunque rei merces concivibus venundarent. Sepulchralem hanc viam non solum Porticus, vel sepulchra, verum etiam nonnulla alia exornabant aedificia, ut videre adhuc est. Mediam hanc longam viam urbis porta cum moeniis condecorabat. Nihil praeclarius hac urbis parte potest esse, cuius quamvis nonnulla pars restat, tamen satis demonstrat, urbis interiorem partem fuisse satis elegantem, pulchram, atque nobilem. Observatu vero dignum est, hanc omnem opidi descriptam partem fuisse post Neronis terraemotum sexdecim annos ante conflagrationem derelictam, cum cives urbis fabricas motu terrae conlapsas deseruerunt praeter paucas, quae in parte restauratae fuerunt. Unum quod magis admirationi cuique debet esse, est illud quod in hac urbis parte, et etiam in posterum aliis in locis videndum, quod Pompeiani cives post primam conflagrationem nonnullis in lo-

cis domos eruderarint quo res, quae sub cineribus fuerant sepultae, recuperarent, et praesertim in iis locis, in quibus maiora auri, argentique adessent pondera.

Antequam ad alia describenda nuper reperta veniamus, iuvat heic in medium novam afferre inscriptionem apud Pompeios detectam, quae parum a Theatro est, quod quamvis multis abhinc annis effossum, monumentum supra parietinam servat adhuc lectu dignum :

AD . XI . K . DECEMBR . A . XV .
EPAPRA . ACUTUS . AUCTUS
AD . LOCUM . DUXSERUNT
MULIEREM . TYCHEN . ET . PRETIUM
IN . SINGULOS . A . VIII .
M . MESSALLA . L . LENTULO . COS .

Ex hac primum satis certiores facti sumus, Pompeianos cives vitiis fuisse deditos, qui publice lapides, et monumenta suarum erigebant impudicitiarum. Insuper nobis inscriptio animadvertendum affert, hosce viros Epapram, Auctum, et Acutum sive quod milites fuerint, sive cives suae Tychae mulieri monumentum posuisse multo ante urbis conflagrationem. Ex Fastis enim Consularibus liquet, Consules M. Messalam, et L. Lentulum Consulatum gessisse anno V. C. DCCLI. idque evenisse tres annos ante Christi nativitatem. Hinc monumentum hoc LXXII. circiter annos ante urbis ruinam positum fuisse constat, et Pompeianum parvum Theatrum eam ante tempestatem extitisse, prope quem locum aderat inscriptio.

Non procul a via urbis praecipua, quae ad portam ducit, anno etiam MDCCCXIII. cadaver fuit repertum cum pluribus nummis ; creditur virum fuisse praecipuum, qui dum cinis, ignis, lapides urbem, et vicina a fundamentis evertebant loca, fugam cum auri pondere arripiebat. Prope ipsum eruderata perplura numismata, eaque ex auro, argento, et aere. Cadavera passim sub ruinis quotidie effodiuntur, ipsaque cum armillis, numis-

matibus, aliisque pretiosis rebus: prope sepulchreta plura alia; inter quae mater cum familia, quae fortasse ignis lapidumque grandine territa, dum ex urbe ob assiduos motus terrae fugeret, sub Porticibus se recipiens cinerum pluvia obruta cum filiis est mortua. Ex rebus repertis, inauribus nempe, annulis, armillis divitem fuisse existimatur

Basilica. Inter urbis magnifica aedificia usque modo excavata, Basilica fortasse nobilissima fuit. Ea abest parum a via publica. Nihil ipsa magnificentius excogitari potest, si architecturam spectamus Ipsa quadrata est forma, et Porticum habet satis magnificam: columnae ex opere sunt lateritio, ut in aliis publicis, et privatis Pompeiorum aedificiis videre est, atque e marmorato convestitae; columnarum bases, et peristylia sunt ordine Dorico. Basilica isthaec duos habebat ordines, seu *Piani*, aut *Appartamenti*, ut ex ruinis videre cuique licet. Hoc magnum aedificium plus aliis a terraemotu fuit concussum: nam per terram huc illuc disiectae, et comminutae columnae satis firmae adspectantur: et ego arbitror, terraemotum adeo vehementem fuisse ante primam conflagrationem, ut ex urbis aedificiis, quae multa restant integra, hoc prae ceteris plus aliis damno affectum fuerit. In eo loco cadaver nullum effossum, neque aliud, praeter nonnulla vasa aenea, aliaque parvi momenti. In subterraneis eiusdem Basilicae carcer, (uti creditur) fuit; eiusdem enim forma hoc indicare videtur. Cum vero locus hic publicis esset iudiciis destinatus, ubi ius administraretur, carcer hinc esse debebat, quo si quid esset necesse, civibus statim poena constitueretur.

Forum civile. Hoc aliud aedificium est etiam urbis magnificum. Heic nonnisi summi momenti negotia tractabant cives tum civilia, tum ad mercaturam pertinentia. Heic etiam festa, et deorum supplicationes peragebant. Intercolumnium marmore convestitum aedificium decorabat, ubi civium de patria benemerentium passim statuae adsurgebant, ut ex ruinis quae restant, videre est.

Huic aedificio publicum aerarium, seu Iovis templum erat adiunctum, ad quod ascendebatur per gradus marmoreos, ad quorum latera statuae videbantur: intercolumnium sex columnis fulciebatur ordine Corinthio. Cella duos habebat porticus; hinc tres camerae ad aes publicum conservandum. Iovis, et Veneris temple.

Ad Fori civilis laevam adsurgit magnificum Veneris templum. Quadraginta columnis ex marmorato ordine Corinthio fulciebatur, quae columnae quatuor Porticus statuis decoratas sustentabant, et picturis ornatas. In huiusce templi area ex marmore Veneris ara adsurgebat, ubi eiusdem deae statua fuit reperta. Concordiae templum.

Ex alia Fori parte paucis abhinc annis detectum fuit Concordiae templum ab Eumachia Pompeiana sacerdote excitatum cum eiusdem eleganti statua, sub cuius basi legitur:

EUMACHIAE . L . F . SACERD . PUBL ;
FULLONES .

Hoc aedificium est rectangulare, et ad Romanam pertinet architecturam: interior pars est ordine Corinthio. Tribus Porticibus componitur Chalcidico, Crypta, et Porticu. Chalcidicums exdecim columnis sustinetur, in cuius epistylio legitur:

EUMACHIA . L . F . SACERD . PUBL . NOMINE . SUO
ET . M . NUMISTRI . FRONTONIS . FILII . CHALCIDICUM .
CRYPTAM . PORTICUS
CONCORDIAE . AUGUSTAE . PIETATI
SUA . PECUNIA . FECIT . AEDEMQUE . DEDICAVIT .

Vrbs Pompeii quatuor praecipuas habuit portas, ut probabile videtur, quae in quatuor urbes viatorem ducebant, Herculanensis nempe sic dicta quippe quae ad Herculaneum recta perveniebat. Ex eiusdem regione alia fuit posita, Nucerina fortasse dicta, quia Nuceriam respiciebat. Ex alia urbis parte adversa erat Nolana unu- De urbis portis

per cruderata cum Isidis deae figura, et marmore Oscis elementis inscripto. Huic portae respondebat Stabiensis fortasse appellata etiam nunc effossa. Vtrum vero aliae adfuerint, incertum: verum ego non alias Pompeios habuisse, quam citatas hasce quatuor autumo. Aliae tamen profecto fuere, sed eaedem portulae potius, ex quibus fortassis obsidionis tempore civibus in hostium turmas occasio dabatur irrumpendi. Herculanensis porta pluribus abhinc annis fuit eruderata, extra quam Sepulchralis visitur via nuper ex aggestionibus eruta. Ex hac porta Herculanensi urbis via praecipua procedebat, eaque urbem intersecabat ad Amphitheatrum usque, quod procul a Nucerina porta extabat: hoc magnificentissimum monumentum inter portam Stabiensem aderat, et Nucerinam. In eadem via adsurgebat Basilica modo descripta. Vtrum vero in eadem fuerint alia publica aedificia, uti Cereris templum, aliaque, adhuc incertum. Extra omnes descriptas portas fuisse sepulchreta, et suburbia arbitror, ut in Herculanensi: nam suburbium, sive pagus Augusti Felicis prope Pompeios dubio procul fuit; at quo in loco, dubium adhuc manet.

Moenia. Pompeios insuper opidum Campaniae moeniis validissimum fuisse satis elucet ex nuperis effossionibus. Ea enim sunt adeo valida, ut opidum fortissimum sit appellandum. Restant ea adhuc integra, et alta pedes XXII. ex thopo quadratis lapidibus Etruscorum more, et adeo lata, ut quatuor currus ex fronte ire possent. Praeter moenia turres etiam habuit quadratas passim ipsorum altitudine: quin et portulas quo obsidionum tempore opidani in hostes possent irruere. Numne Pompeiani belli Socialis aevo in Syllae exercitum per eas portulas irruperint, necne, incertum.

Prope urbis portam, quam Herculanensem appellatam existimo, satis apparet, moenia restaurata vel post Syllanam obsidionem, vel post terraemotum: nam vetustae fabricae pars superest, et nova passim recte conspicitur. Ea moenia per quatuor circiter milliaria urbem

circumeunt, ut nuper fuit observatum; at nunc nonnisi aliqua moeniorum pars est eruderata. Vrbis ambitus satis ostendit, Pompeios urbem fuisse magnam, et spatiosam, quae maximam frequentiam continere utique poterat. Vtinam tota urbs nostra effoderetur aetate, quae pulcherrimum profecto Campaniae opidum advenientium oculis post decem et octo saecula ostenderet! Quoties ego Pompeiorum moenia conspexi, haud potui facere quin Munatii Magii Asculanensis, et L. Syllae meminissem, qui opidum longam post obsidionem (ut creditur) occuparunt. Fueritne ipsa moenia, quae nunc temporis integra conspiciuntur, an fortasse restaurata (quae Sociali bello cives defenderunt) incertum lectoribus relinquimus.

Vrbs ad mare fuit, et portum a ventis tutum habuit, ut ex pluribus ante recitatis auctorum testimoniis luculenter probatur. Huiusce nihil hodiedum restat: mare ad duo circiter milliaria abest. Sarnus ipse qui commune navale Nolanis, Acerranis, et Nucerinis erat, hodie vix fluvii nomen habet: adeo res heic mutatae! Fluvius prope urbem praeterlabi debebat, qui tot merces ex longinquis opidis in urbem introducere debebat; quin et vicinissimum ipsum mare piscosum ubinam abiit? ubinam portus celeberrimus, qui tot Romanorum adspectavit classes, quo P. Cornelius quondam ad populandum perrexit Nucerinum agrum? nihil aliud superest hodiedum quam arentes immensae paludes sole exaestuantes. Vbinam cives qui ex moeniis deliciosum conspiciebant mare, abierunt, qui pulcherrima coeli temperie, et plaga gaudentes, qua Stabias propinquas, et Surrentum, qua Apenninos vicinos montes, qua Vesuvium vinis abundantem, qua Herculaneum, Neapolim adspectabant, quaeque urbs omnibus vitae commodis fruebatur? Vesuvius extra ullum dubium omnem eam plagam, antequam conflagraret, omnino mutavit, qui plurium opidorum penitus memoriam obliteravit; atque adhuc dubium est ubinam extiterint locorum. Nam Opulenti, Chorae, Tau-

raniae nulla omnino superest memoria, cum assiduae conflagrationes solum ad eam erexerint altitudinem, ut nimia profunditate nunc sepultae credantur.

CAPUT VI.

De monte Vesuvio; eiusdem ichnographia delineatur; de vulcanicis materiis. Spartaci gladiatoris facinus enarratur.

Perlustratis et descriptis hactenus Herculaneo, et Pompeiis opidis, ad Vesuvium propius accedere fas est. Hinc nos primum hoc capite veterum scriptorum afferemus auctoritates, qui ipsum quondam flammas evomuisse testantur, deque ipsius tophographia, deinde alio quo sequetur capite, de celebrioribus conflagrationibus, de mephitibus, de vulcanicis materiis, aliisque rebus ad eundem spectantibus, verba faciemus.

Montis ichnographia. Mons hic Campaniae procerior est, iacetque ad orientem Neapolitani Crateris. Separatur a longa montium Apeninnorum catena, ceterisque imminet, et e Neapolis regione mari incumbit. Instar pyramidis est, quae prout scribit Seraus, Descrizione fisica del Vesuvio, basim habet XXX. M. P. et perpendicularis altitudo est ulnis DII. Hinc leni clivo sensim usque ad eum locum, quem accolae dictitant *Atrio del Cavallo* mons attollitur. Strabonis, et Plinii aevo Vesuvius unum fortasse habebat caput: at nostra tempestate post tot assiduas conflagrationes ipse biceps est, bina nempe attollit iuga, quae uno plus distant invicem milliario. Primum montis cacumen, quod e Neapolis regione est, ab adiacente ad eius radices Summae pago, *monte di Somma* appellatur: alterum mari imminet ad meridiem *Veoli*, a Vesuvii ipsius appellatione eidem iugo nomen impositum. Varias vero habet vias, per quas conscenditur. Magna planities in eiusdem medio est, in quo os cernitur immodicum. Varia montium propinquorum adsunt cacumina, nempe vici Summensis, et vici Octaviani,

quae hodiedum per imas valles a Vesuvio separantur. Plures adsurgunt pagi ad montis radices, et celebriores sunt S. Georgius Cremanus, S. Ioannes a Teducio, Locotrocula, Pollena, Massa Summensis, Barra, Ponticellius a ponticulis, qui in eodem erant pago ob vicinas stagnantes paludes, Porticensis, et Resinensis villae, de quibus ante egimus, Turris Octava, Turris S. Mariae ab Angelo Adnunciatae, Boschius, aliique nonnulli.

Quam sit pulcher adspectu idem mons, et quam peramoenum feraxque illius solum, verbis profecto dici haud potest; nihilominus est adeo horribilis, ut plura phoenomena, quae a natura gigni solent, producat. Cum enim ignivomus sit, ex ore tantum ignis evomit identidem, bituminis, sulphuris, lapidum, aliarumque id genus materiarum, ut non solum vicinae, sed longinquae quoque regiones in cinerem redactae ab ignivomis Vesuvianis amnibus persaepe fuerint.

Vulcanicae materiae a temporibus vetustissimis existentes.

Hic olim videbatur penitus extinctus, ideoque vicinae gentes, populique ex patrum, atavorumque memoria conflagrasse quondam narrabant, cum illa etiam tempestate adhuc ignis vestigia, vulcanicaeque materiae passim super locorum faciem extinctae adspectabantur. Plinius Hist. Nat. lib. II. c. 6 et Strabo lib. V. Geogr. verba faciunt de Vesuvianis eruptionibus, ut de rebus quae coniectura potius tradebantur. Hinc scribit primus: *Nec minus etiam memoratur antiquitus crevisse, et abundavisse sub Vesuvio monte, et inde evomuisse circa agros flammam.*

Haec autem loca quondam vulcanicas eructasse materias circa vicinas regiones fertur ex immemorabilibus usque temporibus. Hinc ab antiquis poetis fabulatum est, Phlaegrae olim gigantes in hisce locis Iovi bellum intulisse, et ab Hercule debellatos in ipsis montibus illos catenis fuisse constrictos. Et re sane vera si fabulas e medio tollamus, profecto reperiemus, Vesuvium, Vulcani Forum, seu Sulphurariam prope Puteolos, Epomaeum montem apud Pithecusam, et Ætnam ipsam ignem

evomuisse ex temporibus nobis incognitis. Lucretius poeta qui vixit anno ab V. C. DCLVIII. et multo ante primam Vesuvianam conflagrationem, sic de illo canit lib. VI. v. 747

Qualis apud Cumas locus est, montemque Vesevum
Oppleti calidis, ubi fumant fontibus auctus.

et Statius nostras Sil. lib. IV. car. 4 ad Marcellum sic etiam cecinit:

Haec ego Chalcidicis ad te, Marcelle, sonabam
Littoribus, fractas ubi Vesbius eger't iras,
Æmula Trinacriis solvens incendia flammis.

Praetereo plures alios, et praecipue Virgilium, qui prae ceteris hunc sane montem norat, quippe qui longe diuque Neapoli otiatus, ruinas olim actas audierat: attamen huiusce mentionem nullam facit, utpote de re satis cognita.

Spartaci gladiatoris facinus.

Augusti aevo Vesuvii vertex vitibus, vinetisque undique tectus erat, multoque inferior, quam nunc est; et in vertice antrum habuit, per quod octoginta quatuor armatos gladiatores ingressos, indeque per montis radices exiisse vetusta narrat historia. Quo tempore Spartacus gladiator Thrax genere bellum Servile excitavit annos fere sexdecim post Marsicum Lucio Lucullo, et Marco Aurelio Cotta Coss. a Glodio Glabro obsessus, et ex his fugatus locis. Florus id omne narrat lib. III. c. 20. Nec id mirum videri debet, hos gladiatores concavas montis rupes, atque antra penetrasse, ac inde egressos, cum adhuc hodiedum plures circum sunt cryptae, caveaeque, et praesertim in loco, qui ab accolis dicitur *S. Maria a Cancello*, in quem quidam audaces olim cum introgredi voluissent, loci horrore perterriti, statim aufugere. Hinc licet coniectare, hunc esse potuisse ipsum, in quem Spartacus fortasse penetravit. Hoc vero Spartaci idem facinus prodit etiam Velleius Pateculus lib. II. c. 30. Quae res eodem quasi modo ab aliis narratur antiquis historiographis, uti Plutarcho in Vita Crassi c. 21 ab Appiano Alexandrino lib. I. de Bello Civili c. 42 ab Eutro-

pio His. Rom. lib. IV. à Paulo Horòsio lib. V. c. 24 aliisque nonnullis.

Ex his adductis veterum auctorum testimoniis satis elucet, hunc montem iam ab antiquis temporibus ignem evomuisse, et supra montis verticem vulcanicas passim materias ante Titianum aevum stratas certissimum ignis argumentum fuisse. Hinc eaedem materiae ea fuere quantitate, ut ad Herculanei, Pompeiorumque vias insternendas cives uterentur, ut adhuc videre est in eruderatis oppidis. Eae namque materiae multo ante Titi tempus non solum ad harum urbium, verum etiam ad aliarum usum adhibitae fuerunt.

Neapolis, Herculaneum, Stabiae, vicinaeque urbes etiam ex iisdem Vesuvii silicibus constratae quondam fuerunt. Praetereo vias publicas, quae nonnisi ex iisdem lapidibus erant stratae. At undenam iidem lapides fuerunt ablati, nisi ex vicino Vesuvio, cum iam a temporibus usque remotis eaedem materiae ab eodem vulcano eructatae ad urbium vias insternendas aptatae fuerint? Ex quibus rebus sane coniicito, Vesuvium ab antiqua tempestate vulcanicas hasce materias eructasse. At quo tempore id evenerit, incertum per auctores omnino est. Strabonis, aliorumque auctorum aevo iam Vesuvius ignem continere credebatur. Vetustiores scriptores, quorum opera intercidere, quaeque ad nos haud pervenere, fortasse de Vesuvianis antiquissimis conflagrationibus verba fecerant, aliter Strabo, aliique contemporanei haud vulcanicas memorassent materias, et haud Vesuvium quondam exarsisse dixissent, nisi pro certo hoc habuissent. Prima igitur, et certa huiusce montis conflagratio, de qua narrat historia, est illa quae evenit imperante Tito Vespasiani filio, cum Pompeii, Herculaneum, aliaeque urbes sunt eversae.

CAPUT VII.

De prima Vesuvii conflagratione: mors Plinii, aliaeque conflagrationes describuntur, et damna a Vesuvio allata. De vulcanicis materiis, de mephitibus, de veterum opinionibus circa Vesuvium: quanam tandem parte expenditur olim mons ignem evomuerit.

Hactenus raptim de Vesuvii origine, et de fama diximus; nunc heic de celebrioribus conflagrationibus, deque effectibus verba faciemus.

Prima conflagratio, et mors Plinii.

Hunc montem olim flammis flagrasse saepe memoriae proditur; quin vicies a prima illa conflagratione Titiana montem hunc flammas eructasse testatur lapis ad eiusdem radices in Porticensi villa collocatus. Celebriores tamen octo fuisse plures patrii scribunt auctores. Prima est illa, quae accidit post Christi ortum anno LXXIX. IX. Kal. Septemb. quo tempore mons repente apertus vicina loca igne replevit. In ea conflagratione desederunt Herculaneum, Pompeii, aliaeque urbes. Vitam tunc agebat Plinius Naturalis historiae scriptor, Romanae Misenensi classi Praefectus. Hic visendi studio captus, quid sibi vellet miraculum ignorans, triremem conscendit, Stabiasque perrexit, ubi ad Pomponianum amicum divertit, qui heic aderat; ibi illum a timore perterrefactum hortatus, ut se in balneum deferret, rogavit, lotus coenavit, atque inde hilaris evasit. Crebris interim motibus terrae domorum tecta cum nutarent, sedibusque fere dimoverentur, foras exsiliit, cervicalibus capiti impositis, ne pumicum casu laederetur, cumque in litore esset, frigidam aquam poposcit, illucque se contulit, qua mons magis aestuabat. Magna cinerum copia coelum undique tenebris offuderat: strepitus, ignei lapides erant interrupti; tellus sub pedibus tremebat; vicinarum urbium, villarumque incolae flentes passis capillis festine fugiebant. Videres filium, cum nulla salutis amplius spes adesset, senio confectum

parentem humeris imponere, et longinquas terras usque vehere; hic magnas hominum catervas, illic matrem cum natis percurrere terrore praeventam, atque alias petere regiones. Vnus Plinius e navi egrediens, eo petivit, quo mons immanes magis ciebat clamores, atque aegre progrediens cineres inter, et fumum cum quodam liberto extemplo est enecatus. Plinius Iunior fusius Tacito Annalium scriptori avunculi lacrymosam narrat tragoediam lib. VI. Ep. 16.

Nunc vero ad ea quae primam Vesuvii conflagrationem sunt subsecuta, gradum faciamus. Ex Tranquillo compertum habemus in Tito c. 8 hunc benemerentissimum vere patriae parentem adeo urbium Herculanei, et Pompeiorum casu fuisse afflictum, ut illarum, civiumque damna reparare toto studio fuerit conatus: quin et bona ex publico aerario mortuorum propinquis suppeditasse compertum habemus. En auctoris verba: *Quaedam sub eo fortuita, ac tristia acciderunt, ut conflagratio Vesevi montis in Campania . . . . in his tot adversis, ac talibus non modo principis sollicitudinem, sed et parentis affectum unicum praestitit, nunc consolando per edicta, nunc opitulando, quatenus suppeteret facultas. Curatores restituendae Campaniae Consularium numero sorte duxit. Bona oppressorum in Vesevo, quorum haeredes non extabant, restitutioni afflictarum civitatum attribuit.* Id etiam confirmat Xiphilinus lib. IX. in Tito II.

Sunt qui scribunt, hoc celebre Vesuvii incendium ad Autumni finem evenisse: hinc ad hoc probandum Dionis afferunt textum lib. LX. Κατ' αυτό τό φθινόπωρον, *sub Autumni finem.* Et hoc magis probatur, ex eo quod in huius urbis, nempe Herculanei, et in domibus reperti sunt fructus semiusti, qui nonnisi sub hoc tempus in Campania colligebantur, nempe Autumnali tempore. Neque vero tanta Plinio Iuniori fides est praestanda, qui in citata epistola ad Tacitum hanc conflagrationem IX. Kal. Septemb. evenisse scribit: nam Codicum lectiones haud

Quo tempore haec accidit conflagratio.

idem sonant, ut observat Cl. Ancora, Prospetto Storico di Pompei pag. 52. Hinc Isagogicarum Dissertationum auctores Plinianum textum iuxta eundem corrigendum ita putant : *IX. Kal. Decembres.* Eodem ferme modo Dio Cassius lib. LX. c. 11 hanc narrat cathastrophen, praesertim cum per eam tempestatem horrenda visa fuerint monstra, et gigantes (1).

Legenda est etiam Plinii Iunioris ad eundem Tacitum epistola quaerentem quidnam per hosce dies ipse, et mater ageret, dum Miseni aderat, et quidnam vicinis Campaniae locis acciderit, cui Plinius hoc modo respondet epist. 17 *Vix iam viam deserueramus, et nox non qualis illunis, et nubila, sed qualis in locis clausis lumine extincto. Audires ululatum foeminarum, infantium quiritatus, clamores virorum, alii parentes, alii liberos, alii coniuges vocibus requirebant, vocibus noscitabant. Hi suum casum, illi suorum miseraban-*

---

(1) Causa quam affert Dio de gigantum apparitione huius Vesuvianae eructionis tempore, non alia esse videtur, quam opinio qua veteres Campaniae incolae credebant, sub Vesuvii visceribus fuisse quondam Alcinoi gigantis ossa sepulta. Verum Philostratus Heroic. c. 1 quondam Neapoli vetusto aevo reapse extitisse haec gigantum ossa tradit. At hoc dubio procul falsum est : nihil aliud ea fuere, quam quorundam immanium bestiarum ossa a Neapolitanis sub Vesuvii visceribus quondam reperta, et ab iisdem servata. De his fortasse Tranquillus narrat in Aug. c. 72. At quomodocunque res sit, primae eructationis aevo (ut vulgus opinabatur) hi gigantes a poetis potius effici in illa horrenda conflagratione rursus apparuerunt.

Eas autem gigantum apparitiones nihil aliud fuisse putarim, quam ipsorum hominum mentes nimio terrore correptas, ante quos horrenda cuncta visebantur. Enimvero ignitae nubes circa Vesuvium vario colore versantes, et ex variis materiis ab igne eructatae, vicinas territabant gentes, phantasiamque perturbabant. Idque portentum in magnis Vesuvianis conflagrationibus identidem evenisse compertum habemus, et nostra etiam fere tempestate huiusmodi gigantes, et monstra Vesuvianis indigenis visa.

tur. Erant qui metu mortis mortem precarentur; multi ad deos manus tollere; plures nusquam deos ullos, aeternamque illam novissimam noctem interpetrabantur: nec defuerunt qui fictis, mentitisque terroribus vera pericula augerent. Aderant qui Miseni illud ruisse, illud ardere falso, sed credentibus nuntiabant. Paululum reluxit, quod non diem nobis, sed adventantis ignis indicium videbatur, et ignis quidem longius substitit; tenebrae rursus, cinis multus et gravis, hunc identidem assurgentes excutiebamus: aperti alioquin, usque de coelo oblisi pondere essemus. Ex hac igitur Pliniana narratione, quae recte concordat cum illa Dionis Cassii, animadverte quot damna, quot ruinas, caedesque tunc egerit Vesuvius. Hoc satis dictu est, cinerem tantam attulisse ruinam, ut tota Campania damna perquam maxima fuerit passa: cuncta urbium, villarumque aedificia assiduis motibus terrae diruta, atque conlapsa fuerunt: agri campique per longam tempestatem fructibus caruere. Mitto plurium urbium integram ruinam, uti Stabiarum, Nuceriae, Opulenti, Chorae, Herculanei, Pompeiorumque: praetereo permille et centenos homines in hac internecione, qui in his opidis fato extincti fuere; sileo infinita monumenta, quae fuere etiam deperdita. At praetermittendum haud est, Vesuvium posteritati beneficium praestitisse (liceat mihi sic loqui, ne in miseros illos saeviamus homines) cum integras duas urbes detegendi, et effodiendi ansam praebuerit; et alias fortasse in posterum reperiundas speramus, quas olim ignis absumpsit. Quid igitur Vesuvio non debemus? at cuperem ego, ne hoc tempore tantum in mortales saeviat, neve potius nostros vicinos florentissimos agros assiduis destruat conflagrationibus. Haec igitur primae Vesuvii eructationis narratio. Nunc raptim de aliis dicendum celebrioribus.

Secunda accidit Severo imperante anno post Christum CCII. uti narrat Cl. Muratorius, Annali d' Italia lib. IV. Hanc Xiphilinus Dionis epitomator hoc modo Secunda conflagratio.

describit lib. LX. in Severo c. 21 Εν δὲ τῷ Βεσβίῳ τῷ ὄρει πῦρ τε πλεῖστον ἐξέλαμψε, καὶ μυκήματα μέγιστα ἐγένετο, ὥστε καὶ ἐς την Καπύην (ἐν ἧ, ὁσάκις αν ἐν τῇ Ιταλια οικῶ, διάγω) ἐξακουσθῆναι: *Per eos dies resplenduit in monte Vesuvio ignis maximus: in eoque tanti mugitus exstitere, ut Capuam usque audirentur: in qua civitate ego quoties moror in Italia, habitare soleo.*

Tertia conflagratio. Tertia evenit anno CCCCLXXII. Antemio imperante in Occidente, et Leone I. in Oriente. Huiusce facit mentionem Marcellinus Comes in Chronic. *Indictione XV. Martiano, et Festo Coss. Vesuvius mons Campaniae, torridus intestinis ignibus aestuans exusta vomit viscera, nocturnisque in diem tenebris omnem Europae faciem minuto contexit pulvere: huius metuendi cineris memoriam Byzantii annue celebrant VIII. Kal. Novemb.* Hanc etiam memorat Procopius de Bello Goth. lib. II. iisdem fere verbis.

Quarta conflagratio. Quarta conflagratio accidit sub Theodorico Italiae rege anno ab Ecclesia condita DXII. iuxta Cassiodorum lib. VI. Variar. ep. 51 qui narrat, tanta a Vesuvio damna allata vicinis fuisse gentibus, ut Theodoricus ipse tributa remiserit. Praetereo horrendos cineres, qui late pervagarunt, terraemotus, aliasque id genus ruinas.

Quinta conflagratio. Quinta conflagratio evenit anno DCLXXV. sub Theocrito Neapolitano Duce. Paulus Diaconus Hist. Miscel. lib. XVI. aliique contemporanei scriptores Martio mense ipsam accidisse tradunt. Circa quod tempus cusum fuisse creditur illud numisma, quod affert Cl. Muratorius Dissert. XVII. Antiq. Italic. Med. Ævi, in quo ex una parte S. Ianuarii Beneventani Praesulis, et Martyris effigies adservatur, e cuius collo pendet stola. In postica numismatis facie legitur: Λυτρωτὴς τῆς πόλεος ἀπο τοῦ πυρὸς: *Redemptor urbis ab igne.* Quae quidem numismatis verba satis innuunt D. Ianuarium ob liberatam Neapolitanam ab Vesuvii igne civitatem iam ab antiquis temporibus veluti eiusdem urbis patronum cultum fuisse. Laudatus Muratorius loco citato alia affert numismata a Neapolitanis cusa in honorem praefati Martyris.

Numquam desinerem, si singulas enarrare vellem conflagrationes, quae saepenumero evenere. Nihil heic memorem illam anni MDCXXXI. V. Idus Decemb. inceptam, quae plures perduravit dies. Ea quidem post illam Titianam describitur ut horrenda inter ceteras omnes. Nam tunc Vesuvius non solum in vicinos, et longinquos agros ignis flumina undique evomuit, saxa, cineres, bitumen, et aquarum ex montis vertice veluti diluvium, verum etiam hominum ad quatuor millia, et amplius praeter animantia innumera necavit. Ne longius abeam, de ea mihi silentium imponendum curabo, sed si quis integram huiusce eructationis historiam cupit, Ioannem Bernardinum Iulianum adeat in Tractatu de Vesuvio typis edito Neapoli anno insequenti, quique testis fuit oculatus. Hic vero tradit, cineres non solum per totam Campaniam, et per alias Neapolitani regni provincias, sed usque in Graeciam pervagasse, et terraemotus per eos dies assiduos adeo fuisse, horrendosque, ut iam morti proximos cunctos destinaret mortales. Conflagratio anni MDCXXXI.

Iuvat heic etiam enarrare celeberrimam nostra tempestate conflagrationem, quae accidit anno MDCCXCIV. XVII. Kal. Iulias, cum Turris Octava, *la Torre del Greco* deleta penitus fuit. Iam plures anni erant, cum mons ignem per os sine vicinarum gentium damno quotannis emittebat, cum mense Iunio calor undique ita percrebuit, ut iam aliquid in natura futurum esse praedicaretur, At calor aerisque gravis occupatio usque eo crevit quoad tandem eiusdem diei nocte motus terrae auditus, eodemque temporis spatio magnus adeo crepitus e monte factus, ut exemplo per eiusdem latus ignivomum eructans amnem, ferrugineum bitumen, lapides, saxaque in Turrim Octavam ex improviso e monte irruerit, et ex ea urbe facto igneo flumine misere illam delerit, atque ad mare usque decurrerit. Postera vero die vix luce per tenebras emissa perquam horrendas per urbes vicinas erat ambulandum. Adeo cinis coelum undique offuderat! Mons vero horrendum per plures mu- Conflagratio anni MDCCXCIV.

giit dies, et terra quaquaversus adeo movebatur, ut Neapolitani praesertim mortem cernerent praesentem. Haec igitur nostro aevo accidit conflagratio, cum aliae plures quotannis, ut ita dicam, eveniunt.

Attamen quis crederet, nunc mons placide quiescit, atque eversam urbem nunc nuper meliorem in statum e fundamentis cives excitarunt. Adeo insana hominum mens, qui ad propius semper periculum vitam tranquillam, quietamque agunt! Hinc maiores nostri huius montis ruinas, periculum, et ignem animadvertentes, lapidem illum apud Porticensem villam secus viam publicam collocarunt post horrendam eructionem anni MDCXXXI· qui incipit: *Posteri, posteri, vestra res agitur etc.* At stultum est homines monere, ut cecinit vates Venusinus lib. I. Od. 3 v. 25

. . . . Audax omnia perpeti
Gens humana, ruit per vetitum nefas.

Humanum nihilominus genus semper audax regionis huius heic vitam tranquillam agit, eaque loca homines peranxie ad incolendum, rusticandumque expetunt.

Vulcaniae materiae. Pauca addam de Vesuvianis materiis: illae enim quae usque modo ex Vesuvii visceribus prodiere (hasce nostrates *Lave* lingua patria appellant, quia veluti aqua decurrens ignis esse videtur) ferri liquefacti, sive fusi imaginem praeseferunt externe, sed intrinsecus haec materies variarum rerum est commixtio. Cum haec vero ex Vesuvianis producitur fornacibus, tunc veluti fermentum aut mollis videtur massa. Ea vero lente decurrit, extenditurque per longum viae, qua patet: cum autem hoc ignis flumen refrigescit, tunc tenacissimarum materiarum mare velut apparet, cuius undae fluctusque sedantur. Hinc Mantuanus poeta sic de Ætna ad rem canit Æneid. III. v. 576.

Vidimus undantem ruptis fornacibus Ætnam
Flammarumque globos, liquefactaque volvere saxa.

De Mephitibus. Mephites plura efficiunt phoenomena oculis visu digna, quae quidem reperiuntur in subterraneis, et locis

illis, quae *Lave* appellantur. Hae vero nihil aliud sunt, quam terrae pestiferae exhalationes, seu vapores qui stomacho adhaerent, et capiti; hinc est ut vertiginem producant, et sint noxiae cum animantibus rationabilibus, et irrationabilibus, tum praecipue agris Vesuvio proximis. Hae tandem aerem saepe saepius infecerunt, pessimorumque morborum causa fuerunt. Hunc vero montem Vulcani Foro, seu Sulphurariae, et Ætnae respondere sentiunt physici: quoties enim Vesuvius vicinas comburit regiones, eodem tempore Ætna, Vulcanique Forum idem efficiunt.

Antequam manum de tabula, iuvat heic pauca appingere quoad veterum Christianorum circa vulcanos spectat opiniones. Et primum omnium dicendum est Ethnicos etiam antiquosque non solum Graecos, verum etiam Romanos credidisse, vulcanos loca fuisse, in quibus scelestorum animae detinebantur. Nonne Homerus ipse cecinit, gigantes olim bellum diis inferentes, postea sub ipsis montibus inclusos fuisse? Virgilius, Ovidius, aliique poetae idipsum passim edocent. Ab Ethnicis gradum faciamus ad Christianos. Cl. Mazochius tom. II. Kal. Neap. pag. 392 Diatribam texuit, in qua non inerudite probat, veteres Christianos, et ex ipsis doctiores, et religiosiores vulcanos Inferorum fauces esse arbitratos. Ad hanc rem demonstrandam Annalium Ecclesiasticorum, et quorundam Patrum affert auctoritates (1), quo id probet. Clarissimum auctorem secutus fuit Vir apprime eruditus Vetranius noster, qui in opere, quod inscripsit vernaculo sermone *Prodomo Vesuviano*, mascula eruditione id confirmat c. 6 qui hasce Christianorum opiniones usque ad

Veterum opiniones circa Vesuvium.

(1) Re sane vera Tertullianus cap. ult. de Poenitentia de Vesuviano igne verba faciens, *fumariolam quondam aeterni ignis* esse putavit. In eandem sententiam vadunt S. Petrus Damianus in epist. ad Desiderium Abbatem Cassinensem, aliique ex vetustis Patres.

nostram fere aetatem perdurasse narrat eodem laudato capite, ubi praesertim describit anni MDCXXXI. eructationem, in qua plura evenere prodigia, quo tempore et horrenda passim per vicinos agros, atque loca Vesuvium circa variis induta formis monstra identidem apparuerunt; ex quibus arguit quodammodo veterum Christianorum opiniones cum nostra conformari aetate.

Quandam ex parte Vesuvius primis temporibus ignem evomuerit.

Ad calcem Cl. Ancorae opinionem addam, qui credit, Prospetto Storico d'Ercolano pag. 95 Vesuvium montem ante Titi eructionem, et etiam tunc ignem eo loco evomuisse, qui *monte di Somma* vocitatur; in cuius sententiam descendit Breislakius, Topograf. Fisica della Campania pag. 108 cum ante illud aevum hunc montem cum praesenti Vesuvio coniunctum fuisse opinatur: nam in ea parte, ait, quae dicitur *Marigliana*, qui vicus est Neapolim inter, et Nolam, adservari adhuc secus viam Regiam huius montis vulcanicas materias, quae *Lave* dicuntur. Eae quidem non ex alio effusae loco fuerunt, nisi ex parte montis Summae iam ex aevo nobis incognito. At Vetranius horum locorum accuratissimus investigator paucis abhinc annis mihi per literas respondit, ipsum etiam ante annum MDCCLXXIX. ivisse in ipsam Serai, et P. de la Torre sententiam, et quasi hoc idem existimasse. At post illud tempus, et praecipue post diligentissima pericula Cl. Hamiltonis Angli seipsum poenituisse quod ita credidisset. Hinc autumat Vesuvium materias eructasse ex ea parte, qua semper fuit usus. At ego existimo potius, utrumque montem Summensem nempe, et Vesuvium, sive fuerit unus cum alio in prima einsdem origine coniunctus, sive non fuerit, ignem evomuisse ex omni qua patet parte: uterque enim mons, quaquaversus ignitas monstrat adhuc eructatas quondam materias, sive quae a Vesuvio ipso, sive quae a Summensi derivarint.

CAPUT VIII.

De Stabiis urbe ; a quonam eversa : describuntur templa, et nova urbs : aquae minerales , lac Stabianum. Literae , et Granianum ; sinus Stabiensis , et Petra Herculis.

Haud parum a Pompeiis adsurgebant Stabiae, quae urbs nobilis, non secus ac aliae Campaniae evaserunt. Hodiedum eandem urbem appellamus patria lingua *Castell' a Mare* , et *Castell' a Mare di Stabia* , non quia heic Stabiae sitae fuere , sed quia ab eo loco urbs parum dissita : ea enim fuit ubi nunc ad Granianum iter est , qui locus prope hodiernas est Stabias duo circiter milliaria. Ea urbs parum etiam distabat ab Æqua, et ad radices Aurei montis fuit sita , qui est ex Apenninorum catena. A Neapoli distabat XVI. M. P. et ad Campaniam Felicem quondam pertinuit. Haud procul ab iisdem Stabiis adsurgit mons Lactarius , aliique qui urbem satis umbrosam efficiunt. Pellegrinius Disc. II. paragr. 24 a Pelasgis (qui ex Sarno fluvio apud quem incoluerunt , quique sese Sarrastes dixerunt , a Virgilio Æneid. VII. commemorati postea Nuceriam condiderunt , ut infra dicemus) aedificatam fuisse autumat ; eandemque Pompeios inter , et Surrentum in medio Neapolitano sinu positam certum est , quamvis de illa nullam mentionem faciat Strabo. Capacius, Dialoghi del Forastiere, Giorn. X. nullum opidi assignat situm , sed potius idem ac Tauraniam fuisse arbitratur. Stabiae.

Postquam Sylla Stabianos ex sua eiecit urbe , eandemque evertit belli Socialis tempore , opidani alio aufugere. Vbi vero nunc dicitur *Carmiano*, et *Varano* quondam antiquum opidum extitit. Perplura enim ibi antiquitatis monumenta fuerunt ruderata , uti statuae, tabulae, numismata , aedificia , aliaque id genus , et praesertim Amphitheatrum , ut ex ruderibus , atque schemate licet

coniectare apud Milantium de Stabiis Dissert. I. pag. 6. Hodiedum in eo loco, ubi huiusce aedificii arena erat, arbores, frugesque seminantur. Adhaec Stabiis Gymnasium fuit in postrema urbis parte, qua Pompeios itur, quodque conditum fuit eo loci, qui dicitur *Osteria del lapillo*; huius rudera multis abhinc annis effossa fuere. Apud Capacium Hist. Neapol. lib. II. c. 10 lapis extat Stabiis repertus, ex quo colligitur, quandam Lassam sacerdotem publicam Cereris, et Menelaum Decurionem ludos sui Duumviratus tempore edidisse, cum Tauris, Pontariis, Pugilibus, Catervariis etc. Hinc collige, hanc urbem spectaculis celebrem evasisse, et Campaniae non incelebrem fuisse, cum Amphitheatrum, et Gymnasium habuerit.

Multi ex eruditis eandem a Vesuvianis flammis absorptam sunt arbitrati, quod quidem falsum est existimandum. Si enim Plinianum textum prae manibus habuissent, prudenter collegissent, Syllam belli Socialis aevo, flammis ferroque illam delesse. En ut testatur praefatus auctor Hist. Nat. lib. III. c. 5 *Campano autem in agro Stabiae opidum fuere usque ad Pompeium, et L. Catonem Coss. pridie Kal. Maias: quo die L. Sylla Legatus belli Socialis id delevit, quod nunc in villam* (1) *abiit.* Ex hoc allato textu satis elucet, Stabianam urbem esse deletam, antequam Herculaneum, et Pompeii corruerint in prima conflagratione. At dicet aliquis: Plinius Iunior lib. VI. ep. 16 Tacito scribens sui avunculi horrendam tragoediam, illum divertisse narrat ad quendam suum amicum Pomponianum nomine, qui Stabiis aderat,

---

(1) Sunt qui putant, ex his Milantius Dissert. I. pag. 31 post illius urbis excidium per L. Syllam actum, iam tunc plures villas pagosque conflatos fuisse. Hinc creditur, Literas, Granianum, Vicum Æquensem, et Angarim adsurrexisse, cum Stabiae deletae, atque incensae, et urbis cives alio aufugientes, hasce novas habitasse domos, sedesque.

cum accidit isthacc eructatio. Ergo falso existimandum, urbem a Sylla eversam; sed respondemus, hoc opidum fuisse restauratum aliqua in parte, quandoquidem multum post temporis intervallum altera huiusce evenit ruina, ac deinde et loci situ, et amoenitate illecti ditiores cives, necnon et Romani iidem Imperatores, ut arbitror, hanc urbem recte reaedificare potuerunt; idque magis confirmatur, ex eo quod rudera Stabianae urbis, quae iam in parte effossa fuere, manent integra, nullumque saue ostendunt detrimentum.

At quidquid id rei est, pro certo habemus, in hisce locis quasdam antiqui opidi reliquias eruderatas fuisse. Sunt enim qui narrant, quondam Herculis extitisse templum, idque confirmant ex aenea reperta statua: hoc templum etiam Plinius Hist. Natur. lib. XXXII. innuere videtur. Fuisse etiam Dianae fanum, ubi nunc est S. Francisci de Paula Ecclesia, et B. Mariae Virgini aedes dicata vulgo *di Pozzano*, confirmatur ex ara quadam rotunda e marmore ibidem reperta, in qua mirum in modum opere anaglyptico sculpta adservantur cervorum, canumque capita. Iani etiam fuit templum Stabiis, et proprie ubi adhuc ab indigenis vocitatur *Fajano*, nempe Iani fanum. Hoc effossum esse suo aevo narrat Milantius Dissert I. c. 9 illudque magnificum fuisse scribit, ut ex pluribus effossis rebus coniicere est. Inter alia narrat laudatus auctor eruderatum esse pavimentum tessellatum albo, nigroque variatum colore, et albos lapillos rhombi figuram praeseferentes: adhaec plures columnas, easque detruncatas, et fabricae partem latericio constructam opere; picturas etiam supra parietes sparsas adhuc coloribus. Fuere quoque eruderatae ex plumbo fistulae ad aquam ferendam ad sacrorum usum hisce characteribus: *Publii. Sabidii. Pollionis. praefecti. urbis*, qui templum fortassis a fundamentis erexit: necnon etiam urna marmorea duplici basi supposita, aliaque id genus quae idem Milantius fuse narrat ibidem. Aliud tandem templum Iovi Stygio, sive Plutoni dicatum esse liquet in eo loco, Templa.

*

qui dicitur *La grotta di S. Biagio.* In subterraneo loco veteres cives huic numini sacra peragebant. Extat quoque Stabiis in sacello Parochialis Ecclesiae SS. Salvatoris cenotaphium piperninum ab eodem Milantio allatum Dissert. I. pag. 51. Hoc laudatus auctor fuisse olim repertum credit in eo sepulchro cuidam Perpennae collocatum, suoque aevo eruderatum in loco, qui ab indigenis *Pioppano* dicitur. Is enim narrat, cameram vidisse subterraneam, in qua ex marmore urna est reperta adhuc ossibus repleta, ad cuius cadaveris caput lucerna cretacea. Anno vero MDCCXXIX. prope S. Marci aedem effossae sunt quaedam subterraneae camerae, in quibus tres loculi ex tegulis conflati: in eorum uno repertus fuit aeneus nummus: adhaec disiectum fuit inter albos pumices vasculum lacrymatorium ex creta. Ex eodem auctore ibidem compertum habemus anno MDCCXLVIII. in eo loco, qui dicitur *Caperrina*, nempe a capite rivi, qui a vicinis descendit montibus, et proprie cui nomen villa Caii, vulgo *Valacaja* effossum fuisse cadaver in tumulo ex tegulis conflato: in unaquaque ex creta tegula impressum erat *D. M.* una tantum excepta, supra quam viri imago erat delineata.

Vrbs nova Nova urbs hodiedum adsurgit ad Aurei montis radices, vulgo *Monte Faito*, a fagis, quibus ille abundat, diciturque etiam *Monte S. Angelo* ab aedicula Divo Michaeli Archangelo dicata. Vrbs iure meritoque propter coeli clementiam, aeris salubritatem, fontium rivos, camporum foecunditatem, nemorum, ac silvarum fertilitatem marisque amoenitatem commendatur; hinc semper fuit in pretio, atque iugiter expetita. Cives aut mercaturae, aut piscatoriae arti sunt addicti; hinc est, ut opportunum exerceant cum vicinis gentibus commercium. Vrbs vero in sedem Episcopalem fuit evecta pluribus abhinc saeculis. Sunt qui arbitrantur, iam ab anno DCX. eandem suo Praesule fuisse decoratam. Vetustissimus memoratur S. Catellus fama, atque sanctitate conspicuus,

quem floruisse saeculo IX. erudite probat Milantius Dissert. IV. de S. Catello.

Hoc opidum iam ex Romanorum aevo propter variarum aquarum abundantiam celebratur. Et re sane vera Columella de Re Rust. lib. X. de iisdem sic canit: Aquae Minerales.

Fontibus et Stabiis celebres, et Vesvia rura.

et Plinius Hist. Natur. lib. XXXI. c. 2 de quadam Stabiana aqua sic scribit: *In Stabiano agro aqua, quae vocatur dimidia, calculosis medetur.* Hinc dubio procul ad nostram usque aetatem tot minerales aquae, fontesque memorantur, qui in hac urbe passim adsunt. Hic enim ager si Puteolanum, et Iuarimen insulam e medio excipiamus, ceteris terrarum orbis partibus antecellere videtur. Primus igitur fons ab accolis dicitur *Acqua Rossa*, seu *Acqua Ferrata.* Haec aqua ad variorum aegrorum usum est utilis, et praecipue ad curandas contumaces viscerum obstructiones. Alter fons Stabiensis est ille qui vocatur *Acqua d' Acitosella*, utpote qui in aquam effluit acidulam, quaeque alba est, et subacido sapore, quaeque tandem prae ceteris vim habet ventriculum corroborandi, et enecandi vermes. Tertius fons est aquae mineralis in loco, cui nomen *il molino della Pace*; haec aqua communi vocabulo appellatur; *l' acqua fetente.* Eam aquam pluribus evellendis morbis esse aptam adnotat citatus saepe Milantius ibid. pag. 26. Eadem aestivo tempore non solum incolae, verum exteri etiam qui huc adveniunt, utuntur. Quartus fons dicitur Sulphureus, *l' acqua Sulfurea*: eadem scatet eo in loco, qui appellatur *D. Leonardo*, in hortis eiusdem domini prope Ecclesiam Carmelitarum. Haec aqua efficax est ad curandas aegritudines cutaneas ex salso humore derivantes, aliasque id genus. Quintus fons est omnium celeberrimus, qui scatet ad radices collis, supra quem adest S. Francisci de Paula Ecclesia: haec aqua dicitur *S. Maria di Pozzano.* Ad radices illius loci, et proprie ubi dicitur *Fajano*, effluit aqua istbaec lactei coloris, odorem praeseferens, veluti liquidi bituminis. Haec aqua utilis est ad expel-

lendos cutaneos morbos, et scabiem mundandam. Sunt et alii parvi fontes in agro Stabiensi, de quibus mentionem facit laudatus Milantius loco citato pag. 26.

Lac Stabiense. Lac Stabiense ab antiquis fuit maxime commendatum. Galenus de Methodo Med. lib. V. c. 12 narrat quendam aegritudine affectum lacte Stabiensi mirandum in modum fuisse sanatum. Hoc vero praeclarum et pretiosum lac ex vicino colligebatur monte Lactario, *Monte di Lettere*, qui urbi imminet. Procopius de Bello Goth. lib. IV. huiusce montis mentionem facit, cum narrat horrendum praelium inter Narsetis, et Theiae Gothorum Regis copias.. Hodiedum lac Stabiense etiam inter delicias habetur.

Literae, et Granianum. Prope Stabias in Apenninorum catena supra collem adsunt Litterae, *Lettere*, quae urbs nomen a vicino fortasse Lactario monte usurpavit. Ea a Neapoli sexdecim distat milliaria. Sunt qui putant eandem ab Amalphitanis fuisse conditam. Saeculo decimo villa Stabiensis urbis erat, et est satis antiqua, eaque non ad Campaniam, sed ad Principatum pertinet Citeriorem, quae pars olim ad Irpinos pertinuit. Prope Literas adsurgit Granianum, vulgo *Gragnano*, haud procul a mari. Post eversam urbem Stabias illud fuit aedificatum. Agros habet propinquos mira fertilitate, et satis foecundos; celebratur eius vinum.

Sinus Stabianus. Pauca de Stabiensi sinu (1) dicemus. Totam eam partem, quae a Stabiis ad Pompeios protendebatur, olim mare fuisse creditur: quippe quod mare interius erat, et quasi (ut ita dicam) ad Vesuvii radices extendebatur. Assiduae conflagrationes adeo locorum faciem immutarunt, ut Stabiensem sinum omnino everterint. Quis enim neget,

(1) Hic totus sinus a Strabone lib. V. *Fretum Stabiense* dicitur, in eoque adstabat Herculanense promontorium, quod propter assiduas conflagrationes fuit imminutum, et depressum; nunc ea pars dicitur *Capo d' Uncino*.

Pompeios olim urbem portum habuisse a ventis munitissimum? Et Sarnus ipse fluvius Sarrastes populos orientalis partis habitatores Stabiensis sinus irrorabat; hinc etiam compertum est, Sarnum quondam navigabilem fuisse, alveique faciem vertisse, et diminuisse.

In Stabiensi sinu est parva insula: haec olim dicta fuit Herculis petra, nunc *Rovigliano*, puta a vicino Herculaneo, aut ab aliqua Herculis aede. Alii putant, hanc Herculis petram a Plinio memoratam Hist. Natur. lib. XXXII c. 2 fuisse scopulum illum, quem nunc accolae appellant *Orlandi*, qui parum distat ab eo monte, qui in praesentiarum dicitur *Scrajo*. Supra eandem insulam olim extructum erat Monasterium ordinis S. Benedicti cum Ecclesia S. Mariae Virginis. Nunc parvus est scopulus, qui munitam habet arcem ad Stabiensis maris tutelam. Sunt qui credunt, quondam hanc insulam in alto fuisse mari, et maiorem illa quae nunc est. Ita etiam sentit Milantius Dissert. I. pag. 31 qui narrat eandem ante primam Vesuvianam eructationem longe a terra fuisse dissitam; nam tunc ad Pompeios usque mare protendebatur, ut paulo ante diximus. Id etiam colligere est ex Strabone lib. V. qui Pompeios appellat *comune navale Nolae, et Nuceriae*, utque tandem ex Plinio videre est lib. VI. epist. 16. Herculis petra.

CAPUT IX.

De urbe Nuceria, de Æqua, de Massa Æquana, de Surrento, de Pollii Surrentini villa, de Atheneo Surrentino, de Massa Lubrensi, et de insulis Sirenusis. Tandem perquiritur utrum Apenninorum catena a Minervae promontorio ad Salerni prope oram fuerit olim insula.

Ad Sarni oram ponit agrum Nucerinum Plinius, et ipsam urbem Nuceriam novem M. P. a mari dissitam. Nuceria.
Diodorus Siculus lib. XIX. hanc urbem appellat Nuce-

riam Alphaternam. Cluerius Ital. Antiq. lib. IV. c. 5 recte ait, hanc Alphaternam dictam ad *Nuceriae Camellariae* discrimen, quae erat in Vmbria. Servius in Virgilii Æn. VII. v. 738 Sarrastes (1) populos hanc urbem condidisse prodit. Videtur postea eos populos Nuceria dominatos esse, et aliis urbibus propinquis, quas iidem occuparunt: quamvis Mantuanus poeta loco supra citato huiusce gentis mentionem faciat, eamque in genere populos appellet:

. . . . Late iam tum ditione premebat
Sarrastes populos; et quae rigat aequora Sarnus.

Romani temporis progressu huc Coloniam deduxerunt. Tacitus Annal. lib. XIII. c. 31 verba facit de Colonia Nucerina, Patavinus vero auctor lib. XXIII. c. 15 narrat secundo Punico bello, Hannibalem Neapolim perrexisse, quo urbem haberet maritimam, in quam haud admissum, Nuceriam petiisse. Ipsa obsidione cincta est, et aliquando post fame capta. Hinc pactus, ut inermes cives cum singulis abirent vestimentis; illis qui vellent manere, honores, et praemia proposuit. Nulli civi potuit id persuadere. Hinc omnes urbe egrediuntur, Neapolim, Nolamque petentes. Inter alios XXX. senatores Capuam abeuntes, expelluntur, qui Cumas tandem se contulerunt. Sic inde opidum direptum, et incensum fuit; et praeda militi data est.

Haec urbs postea reaedificata, et rursus habitata fuit. Tandem paulatim decidit, et eversa fuit post Romani Imperii lapsum, quo tempore Barbari Italiam populati fuere.

---

(1) Negari haud quidem potest, quin Nuceria ad Irpinos olim pertinuerit, quae nunc pars est Principatus Citerioris; auctores enim ad unum omnes Irpinis eandem tribuunt, si unum Servium excipiamus, qui ipsam urbem Campaniae assignat: verum enimvero ne quis miretur, si in ipsam nos Servii sententiam descendimus, cum iam nobis est persuasum, haud illam ad Campaniam pertinuisse; sed cum non longius ab illa aderamus, ut aliquid de ipsa quoque adiunxissemus, necessum fuit,

Adhaec temporis longaevitas nullam posteris reliquit memoriam.

In Stabiensi sinu adsurgebat olim alia urbs, cuius nullum in praesentiarum restat vestigium: ea est Æqua, quam nunc appellamus *Vico Equense.* Cur hoc ipsam nomine veteres vocarint, incertum profecto est, quamvis nonnulli ab Æquis, vel Æquicolis huc Coloniam transferentibus dictam autumarint. Silius Italicus lib. V. eandem memorat hoc modo : Æqua

. . . . *Felicia Baccho Æquana, et zephyro Surrentum molle salubri.*

Non procul ab Æqua inter Surrentum nempe, et Stabias adsurrexit parvus vicus saeculo undecimo dictus Massa Æquana, apud quem vicum plura restant vetustarum fabricarum rudera, quae ad urbem quondam pertinuerunt Æquam. Sequiori vero aevo mutato nomine Vici nomen usurpavit. Vicus autem nihil aliud designat, quam frequentem quandam aedium, ac villarum erectarum coacervationem pro vicinis agris colendis. Anno demum MCCC. in Episcopalem sedem fuit evecta a Carolo II Andegavensi, qui novam hanc urbem excitavit, et villam heic possedit. Hodiedum nova urbs dicitur vicus Æquensis ab eversa olim Æqua, differtque a Literuino vico, *vico di Pantano*, de quo infra occurret mentio. Massa Æquana.

In eadem etiam Apenninorum catena adsurgebat Surrentum. Ea urbs adest e regione Neapolis, ab eadem XVI. M. P. circiter dissita. Haec vetustissima inter alias Campaniae aestimatur, de qua quidem auctores nonnulli fabulas enarrarunt, quoad illius aedificationem, quasque nos insipidulis, et male cerebrosis hominibus relinquimus. Quidam autem Campanorum, alii vero Picentinorum hoc opidum crediderunt: at ego probabilius existimo, illud ab iisdem ipsis conditum, qui Palladis, seu Minervae templum excitarunt haud procul ab hoc litore. Surrentum.

Nihil vero illo coelo mollius, et amoenius fuit quovis tempore: aer enim ibi perquam mitis, atque dulcis; vicini colles adeo sunt peramoeni, ut oculus ibidem na-

turae magnificentiam attonitus adspiciat. Propinquum mare piscibus abundat exquisitis. Hinc haud mirum est, si olim urbs isthaec, et vicina loca fuerint vel maxime expetita. Romani praesertim ea adamarunt, ibique Coloniam deduxerunt, ut est apud Frontinum lib. de Col.

Olim in hac urbe plura fuere templa; prae ceteris memoratur illud Herculis, Dianae, Neptuni, Apollinis, aliorumque deorum, uti ex quibusdam statuis vetustis eruderatis coniicere licet. Fuisse etiam Circaeum fanum certum est ex ruinis, quas iam suo aevo adhuc existere tradit Giannattasius Autumn. Surrent. c. 2. Romani praeterea aquaeductum, aliasque fabricas passim condidere. Nihil heic memorem Surrentinum vinum, quod maxime a poetis commendatur, et praecipue a Sulmonensi vate Metamorph. lib. XV. v. 706. Strabo etiam lib. V. Geogr. et Martialis lib. XIV Epigr. 110 verba faciunt.

Post Romani Imperii lapsum haec urbs plures passa est vices; primum enim Barbari Italiam vastantes ipsa sunt potiti. Langobardi tunc tota dominabantur Italia praeter paucas urbes, quae adhuc sub Graecorum supererant potestate. Erecto deinde Beneventano Ducatu, Rodoaldus Beneventi Dux, ut morientibus Graecorum rebus adversaretur, cum exercitu ad Surrentum adpropinquavit, quo obsidione urbem cingeret: ea enim ad Graecos tum pertinebat. Videsis Vghellium Ital. Sacra tom. VI. pag. 600. Postea in Ducatum fuit conversa, quod accidit Caeserum orientalium aevo, nempe circa annum DCXL. eiusque dominium extendebatur a Stabiis ad Massam usque Lubrensem, uti coniectat Anastasius Antiqq. Surrent. lib. I. c. 7 Ea tandem direptionem, ingentemque a Barbaris cladem passa est anno MDLVIII.

Villa Pollii Surrentini.

Celebris apud Surrentum Pollii restat memoria, ubi Statius nostras ea describit loca, et praesertim villam, ac eiusdem domum, ubi tot lusus, tot plausus, quin imo tot auri, argentique profudit pondera Romanus hic eques, qui ex urbe recedens, huc secessit, quo Epicureorum more duceret vitam. Restat adhuc memoria

in eo loco, qui dicitur *Puolo*, ubi nunc eiusdem supersunt monumenta, et praecipue balnearum vestigia a Statio memorata Silv. lib. III. carm. I. v. 100. Anastasius lib. II. c. 11 hunc Romanum equitem narrat duo heic templa aedificasse, Herculi unum cum parvo portu, ubi nunc dicitur *Portiglione*: Neptuno alterum prope suam villam ex ea parte Surrentini promontorii, cui nomen *Capo Scutoli.*

Non longe ab urbe iam descripta quondam adsurgebat celebre Athenaeum, quod memorat Strabo lib. V. Geogr. quodque erectum fuisse creditur sub Promontorio Praenusso ab Vlysse, quamvis alii ab Atticis Cumanae urbis tempore autumant. Hoc vero templum Dorico ordine constructum fuisse narrat historia Atheniensi simillimum, conditumque Periclis oratoris aevo supra collem eiusdem Athenaeum ab Atticis architectis Stymio, et Calligrane. At quomodocumque sit, illud pro certo habetur, sub promontorio olim Praenusso conditum fuisse Athenaeum istud, quod per plura stetit saecula, quodque etiam memorat Seneca epist. 77. In hoc templo Tyrrheni maris navitae deae libare solebant: de eodem Statius Silv. III. c. 2. v. 23 navigantes olim tradit per hoc mare deae libamina fecisse, quo tutae ipsorum faveret navigationi. Giannattasius Autumn. Surrent. lib. I. c. 4 huiusce templi facit mentionem. Athenaeum Surrentinum.

Supra eosdem montes, ubi Surrentum est, adsurgit aliud opidum, quod olim dicebatur Massa Lubrensis, *Massa di Sorrento*, puta a vicino Palladis delubro. Hoc iuxta Capacium Hist. Neap. lib. I. c. 4 nomen accepit a Neronis quodam liberto, cuius meminit Plinius lib. II. epist. Macrino scribens, cui nomen Bebius Massa, qui ibidem villam habuit sumptuosam; hunc etiam memorat Iuvenalis Satyr. I. v. 36. At Grimaldius, Annali del Regno di Nap. epoc. II. autumat hoc nomen eidem datum urbi posteriori aevo, idque nonnisi medio, cum Minervae delubrum in *massam* fuit redactum; idest in villarum, atque domorum collectionem ad rusticorum Massa Lubrensis.

usum, unde postea *Massa Lubrensis* appellata. Idque evenisse ait etiam Massae Æquanae, ut ante diximus, quae ab urbe Æqua iam eversa coaluit.

Hodiedum haec urbs in pulcherrimo terrae loco est posita super mare Neapolim spectans. Eius ager fertilissimus est, et fructus, atque oleum producit exquisitum. Anno MCL. opidum fuit eversum, atque rursus aedificatum, et anno MDLVIII. a Turcis fuit excisum, et horrendum subiit fatum. Post id temporis intervallum, ut contra Barbaros, qui saepe haec expetebant litora, praesidium haberet munitum, passim turres aedificatae fuere. Hinc Pulcharellius lib. III Eleg. II. eam urbem Turritam vocat.

Insulae Sirenusae.

Prope Massam Lubrensem extra Minervae promontorium, vulgo *Stretto della Campanella*, ex ea parte quae Posidonianum spectat sinum, et a Capreis non procul adsunt quaedam parvae insulae, quarum prima salutatur *Gallo*, altera *S. Pietro* cum quibusdam aliis propinquis scopulis. Ex antiquis scriptoribus quidam eas prope Siciliam iuxta Pelori promontorium ponunt. Sed Aristoteles illas Capreas prope sitas esse scribit de Mirabil. lib. IV. huic adsentit etiam Strabo lib. V. Martorellius, Colon. Fenic. pag. 108 Homeri, et Cluerii Ital. ant. lib. IV. c. 3 auctoritate, Sirenes non hisce in insulis fuisse, verum apud Capreas arbitratur. Homerus enim Οδυσσ. μ. v. 167 ubi Vlyssis errores, et loca circa Circaeum promontorium, et Puteolanum describit agrum, Capreas insulam Σειρηνουυ νῆσον hanc appellat, quae iuxta citatum Martorellium non Pontia, aut alia insula in alio sita fuit mari, sed Capreae. Cluerius Ital. antiq. lib. VI. hanc auctoritatem eo modo confirmat: ***Ea nulla alia potest esse, quam quae .... ante Minervae promontorium sita, alio nomine dicta est Capreae.*** Falsum igitur est illud, quod a quibusdam asseritur scriptoribus, Sirenes apud Surrentum fuisse, qui hanc vocem a Sirenibus fecerunt: nam clarissime Homerus insulam, non continentem appellat tellurem Sirenum habitationem

His omnibus haud obstantibus Plinii Hist. Natur. lib. III. c. 5. et Statii Silv. lib. II. car. 2 adsunt auctoritates, ex quibus colligitur, Sirenum sedes in proximo Surrentino promontorio esse quaerendas. At haec scriptorum discrepantia nullam parere debet admirationem, cum ea loca inter se parum distantia, Sirenibus habitationem aliquando subministrare potuerint.

Vtrum Apennimorum catena a Minervae promontorio ad Salerni prope oram fuerit olim insula.

Antequam manum de tabula, unum dicendum restat. Cl. Pelliccia, in opere, quod inscripsit *Sull' ultimo ramo degli Apennini* solidis probare nititur argumentis, totam oram, quae nunc peninsulam efficit, quae alluitur ab oriente a sinu Paestano, seu Posidoniano, a septentrione a cratere Neapolitano, in primaeva terrarum orbis origine nihil aliud fuisse, quam insulam. Et re sane vera citatus auctor arbitratur, mare a remotissimis mundi primordiis ad Nucerinos usque montes, Picentinosque (ubi nunc tellus undequaque circumspicitur) pervenisse. Hinc probat, hanc terrarum partem servare adhuc nostris temporibus antiqua vestigia, arenas nempe, montesque tufaceos a mari fuisse quondam cinctos: idque probat Homeri, aliorumque vetustissimorum auctorum testimonio. Fueritne verum docti huius auctoris argumentum, necne, eruditis id physicis expendendum relinquimus, qui loca isthaec examini subiicere facile possent. Nos interim eruditi Pellicciae hoc audax admiramur excogitatum.

Atque haec satis superque sint de iis quae ad secundum spectant librum.

Explicit liber secundus.

LIBER TERTIUS.

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ.

Hactenus de rebus antiquis, quae ad universam Campaniam, atque ad singula cum vetera, tum recentia pertinent opida, breviter et pro viribus verba fecimus: rei nunc ratio postulat, ut de urbe Neapoli sermonem instituamus; opus sane laboriosum, et non parvi momenti, quandoquidem haec urbs, cui natura rerum omnium dona elargita est, non ultimum tenuit locum inter antiquas Campaniae praeclaras urbes, et nobilissima inter ceteras alias Italas Graecas fuit aestimata. Quamobrem apposite cecinit, Hieronymus Angerianus:

Fons, mare, lympha, lacus, mons, horti, balnea, campi,
Flumina sunt una haec nomine Parthenope.

Hinc etiam Ioannes Antonius Campanus lib. I. epist. 8 *etiam de Neapoli scripsit hoc modo*: Neapolis una est totius Italiae civitas abundantissima marinis opportunitatibus, et soli beatitudine, ut qui eius urbis delectatione non capiatur, ceteras possit reliquae Italiae fastidire.

Tot vero antiqua eius aedificia publica, et privata, quorum adhuc in quibusdam urbis locis supersunt rudera, illius magnificentiam commostrant. Maiores nostri Phoenicia primum (uti narrant plerique patrii scriptores) ac postea Graia origine derivati, in hosce amoenos florentesque colles ab Athenis, Corintho, Alexandria, aliisque eximiis Graecis opidis praecipuas artes, atque usus convectarunt. Hinc ad commercium cum vicinis populis, et Romanis praesertim augendum, magna et celeberrima itinera per

montes, qua perfossos, qua depressos aperuere. Temporis progressu Romani ipsimet, Consules, Imperatores urbis amoenitate illecti, ampla aedificia publica, et privata, turres, moenia, theatra, templa, circum, gymnasium, porticus in illa quam magnis sumptibus condidere. De tantis autem rebus quid nunc superest? vix rerum memoria, et quaedam rudera sub immensis nuperis aedificiis. Ea vero antiquissima ut est, tot rerum vices passa est, ut profecto se perdat historia in tantis rerum involucris. His omnibus addendum, ea urbe fuisse delectatas tot nationes, quot olim in Italiam ex ultimis mundi oris (ut ita dicam) advectarunt. Ex his Barbari praecipue adnumerantur, qui iterum atque iterum huc advenere, quique tot clades, atque ruinas miserae intulere urbi, et non semel, sed pluries eam igne concremarunt; unde factum est, ut de magnificis vetustis monumentis nihil aliud nobis prodiderint, quam aegre miseram recordationem.

Grates interim agendae nostris patriis scriptoribus, qui singula nobis rerum antiquarum monumenta descripsere. Ex his qui historiam memoriae prodidere, praecipui fuerunt Iordanus, Summontius, Capacius, Tutinus, Celanus, aliique. Quamvis iidem ad ravim usque dixerint, tamen nos apis veluti argumentosa flores degustantes, in hoc opere alia appingemus, quaeque certiora erunt de Neapolitana historia, dicemus. Ne longius igitur progrediamur, quantum in nobis situm erit, et quoad ferent vires, adiuvante Deo O. M. singula minutatim describemus.

CAPUT I.

Vrbis Neapolis deliciae describuntur: de Sebetho fluvio, deque Neapolitanae urbis origine: disquiritur quaenam fuerit Parthenopes Siren.

Vrbis deliciae. Vrbs Neapolis alias Europae urbes fortasse antecellit. Cum enim Italia ab antiquis semper habita fuerit totius Europae praestantissima, atque omnium nationum dominatrix ob scientiarum, artium, ceterarumque rerum gloriam, ut merito *Paradisus*, et Europae *Hortus* audierit; urbs Neapolis, quae longe superat omnes Italiae ceteras regiones, Europae totius *Ocellus est* existimanda. Sed eam propius inspiciamus. Foecundi colles eam amplectuntur, illamque a ventis defendunt septentrionalibus: aeris vero amoenitas quae ubique regnat, heic purior expirat; haec patria zephyrorum est: hic coelum serenum undique apparet, et dulce ver suo florenti odore quaquaversus dulcem, suavemque spargit amoenitatem. Limpidi rivuli per amoenos decurrunt colles; et laetus colonus dulcisono cantu solatur in agris rusticolas; volucresque aerem suo concentu iugiter demulcent. In eius igitur florentibus agris pulchritudo, suavitas, lusus, iocusque regnat perennis. Merito igitur veteres olim Romani (1) hasce plagas quaeritabant, atque tot pulcher-

(1) Et re sane vera haec urbs tam eximia evasit ob nobilium Romanorum frequentiam, ut Cicero de hac re disserens sic scripserit pro Rabirio c. 10. *Deliciarum causa, et voluptatis non modo cives Romanos, sed et nobiles adolescentes, et quosdam etiam senatores summo loco natos, non in hortis, aut suburbanis suis, sed Neapoli in celeberrimo opido cum mitella saepe videmus.* Hinc etiam suo aevo Statius Silv. lib. V. carm. III. v. 176 et seqq. parentem suum innumeros proceres Neapolitanos in ea urbe docuisse canit. Et Strabo lib. V. Geogr. scribit Romanorum nonnullos tranquillo vitae genere gaudentes Neapo-

rimos hortos, et villas aedificabant ubique. Haec igitur sedes, locusque fuit omnium voluptatum.

Vna igitur Parthenopes celeberrima fuit omni aevo; eam ad unum omnes commendarunt scriptores: et ut praeteream alios sexcentos, en ut Cassiodorus lib. VI. Variar. c. 22 de eadem emphatice verba facit: *Vrbs ornata multitudine civium, abundans marinis terrenisque deliciis, ut dulcissimam ibidem te vitam invenisse diiudices, si nullis amaritudinibus miscearis. Praetoria tua officia replent, militum turba custodit: considis gemmatum tribunal . . . . praeterea litora usque ad praefinitum locum tua iussione custodis.*

Neapolitanae urbis situs amphitheatrum esse videtur super Craterem (1) Neapolitanum, qui a Capreis clausus

---

li vitam duxisse. Vbi vide quaeso, non solum in hanc urbem Romanos concurrisse frequentes nobiles, sed etiam illam bonarum artium optimam parentem, et magistram fuisse.

(1) Crater Neapolitanus vulgo *Golfo di Napoli* nomen accepit a Graeca voce Κρατήρ, *vas* in libationibus, atque epulis adhiberi solitum; et quia eius forma rotunda est, Crateris inde nomen usurpavit.

Sinus hic vetustissimis temporibus initium sumebat a promontorio Praenusso, *Stretto della Campanella* iuxta Strabonem lib. V. pag. 247 et extendebatur ad Misenense usque promontorium. In hoc quidem loco (ut idem narrat) tantae erant urbes, villae, atque aedificia sparsa undique, ut potius urbs una esse videretur.

In hac quidem Apenninorum catena adsurgebat olim Delubrum Minervae dicatum, circa quod plures aderant Graecorum Atticorum habitationes, quae utrumque mare supra promontorium respiciebant. Hinc urbes sequebantur Surrentum, Æqua, et Stabiae: post sinum Stabiensem erant celebres urbes prope Sarnum flumen, Pompeii, Herculaneum, et villa Retinensis. Hinc ad mare etiam Neapolim versus erant Q. Pontii, et Leucopetrae villae; ultra Sebethum adsurgebat Parthenopes: ad Echiae promontorii radices antrum aderat Dei Mithrae, et Serapidis templum ad cryptas Platamonias. Post Olimpycam plagam erat

esse videtur: quae insula ad meridiem locata a Neapoli XXX circiter M. P. distat. Neapolitanus Crater LXXII. M. P. a promontorio Minervae ad extremum Pausilypi promontorii circuitum habet. Sebhetus perantiquus Campaniae fluvius aqnis pauper, fama dives Neapolis moenia praeterlabitur, quamvis nonnullis abhinc saeculis per quosdam fluitat rivolos. Et quandoquidem de Sebetho mentionem fecimus, iuvat heic loci nonnulla enucleare.

Sebethus. Omnium primum animadvertendum arbitror, fluvium, quem vulgo incolae dicunt *Sebeto*, quique Neapolim prope decurrit in loco, quem patria lingua vocitamus *Ponte della Maddalena*, esse unum e Sebethi alveis, quamvis antiqui amnis cursus omnino fuit deperditus. Hinc etiam illam Sebethi partem quidam Rubeolum (1) appellarunt. Celeberrimus apud veteres fuit, illumque prope Neapolim decurrisse fama est: at praestat videre, utrum Neapolis posita fuerit eo loco, in quo nunc est. Vetustae urbis situs (ut inferius dicemus) supra colles erat, ut supra S. Agnelli, et S. Severini clivos (2).

Plures vero patrii scriptores asserunt, Sebethum prope Neapolitana excurrisse moenia, quibus haud adsentior. Graecorum, et Romanorum aevo fluvius iste aliquantulum ab urbe distabat, cum vetustum opidum in

---

Ermicum promontorium cum Pausilypano supra quod plures erant villae, ut illa Vedii Pollionis, Luculli, aliorumque nobilium Romanorum. Hinc Puteoli, Baiae, et Misenense promontorium cum adiacentibus insulis Inarimi, et Pithecusa.

(1) Cl. Iustinianus in Diction. Fluminum etc. artic. *Sebeto* evidenter probat, hunc fluvium in Chartis Medii Ævi *Rubeolum* appellari ab huiusce fluvii aliquo rivulo. Celanus, Giorn. IV. hoc etiam nomine illum vocat.

(2) Haud procul ab hoc loco, et proprie ubi sunt PP. Casinatium horti, et prope SS. Severini, et Sosii templum, pluribus abhinc annis repertae fuere plures vetustae fabricae ruinae: quas intra balneum vetustissimum cum sepulchrali lapide, quem affert Antoninius in Lucania illustrata, Dissert. VIII, in quo fit mentio cuiusdam Claudiae Antoniae,

collibus situm esset, ut advertimus. Nec vero aliis credendum, qui scribunt, totas easdem aquarum scatebras, quae nunc Monteronem prope decurrunt, Sebethum fuisse, cum eae aquae longe distent a Sebetho. Quod si vero aquae rivulus per subterraneos meatus prope locum illum fluitat, vulgo *S. Rosa dell' Arte della Lana* ad radices S. Severini, hic quidem omnino a Sebetho differt. Sunt etiam qui scribunt huiusce Sebethi duos nunc extare rivulos per tectos urbis alveos decurrentes. Horum primus est ille qui dicitur *il Bollo dell' Annunziata*: alter est ille *S. Petri Martyris*. Cl. Vetranius Sebeth. Vindic. c. 4 in hanc descendit sententiam: at Iustinianus, Dizion. del Regno di Nap. artic. Napoli, omnino id negat.

Fuisse vero Sebethum fama nobilem confirmat veterum Neapolitanorum erga eundem religio. Prostat hinc vetusta epigraphes, ex qua quendam Eutychum patrio Sebetho aediculam posuisse liquet: *P. Maevius. Eutychus. aediculam. restituit. Sebetho.* Veteres utpote superstitiosi fluvios omnes Deos effecere: quia et sacra, atque lucos patriis dedicarunt amnibus. Nymphas insuper Sebethum filias sub Sebethidum nomine habuisse docet Mantuanus vates Æn. VII. v. 733

Nec tu carminibus nostris indictus abibis,
Oebale, quem generasse Telon Sebethide nympha
Fertur, Teleboum Capreas cum regna teneret
Iam senior.

Huiusce fluvii mentionem etiam facit Statius Silv. lib. I. car. 2 v. 260. Praeter alios meminere Columella De Cult. Hort. lib. V. aliique. Sebethum esse magnum celebremque amnem arbitrabatur Boccaccius: hinc Neapolim perveniens, illumque adspectans, stupefactus exclamavit: *Minuit sua praesentia famam.* Inde hodiedum salutatur: *Ricco di fama sei, povero d' onde.*

Opinio insuper extitit omnium non solum nunc temporis, verum etiam antiquorum auctorum, Sebethi sca-

tebras, fontesque esse in Vesuvianis (1) caveis, quae septentrionem spectant. Ex antiquis adnumeratur Ioannes Villanus Chron. c. 17 quem secuti sunt Sanfelicius Iunior in adnotat. Sanfelicii Senioris adnot. 171, Celanus Giorn. IV. et Summontius lib. I. c. 19.

Nonnulla alia de Sebetho addidissem, haud nisi maioris momenti res superessent. Plura si quis cupit, Cl. Vetranium adeat Virum apprime eruditum in omnibus, et antiquitatis praesertim cum Grecae, tum Latinae quam maxime amatorem. Is praaclarissimum exaravit opus cui titulus: *Sebethi Vindiciae* contra Martorellium insanientem, qui Lycophronis antiquissimi poetae nisus auctoritate de Parthenopis fato canens ait, Clanium fluvium prope Neapolim esse, et excurrisse prope urbis moenia. Martorellius Theca Calam. tom. I. pag. 168 Graeci vatis patrocinium suscipit, confirmatque Sebethum nunquam prope Neapolim fluitasse, *et ipsum esse aquarum indigentissimum rivulum, et veteribus vix notum.*

Neapolitanae urbis origo.

Neapolitanae vero urbis origo est tam vetusta, ut in fabularum obscuritate sepeliatur antiquitatis. Veteres enim auctores duas esse Colonias quondam Neapolim advectas, Cumaeam unam, Atticam alteram scriptitarunt. At Martorellius, Colon. Fenic. tom. 1 pag. 84 Phoenicium (2)

---

(1) Negari haud potest iuxta Vetraninm in Sebethi Vindic. c. 7 huius fontes esse partim in Vesuvianis caveis, partim in Atellae, Suessulae, et Acerrarum palndibus, partim etiam quae proveniunt ex Nolanis, et Abellanis agris.

(2) Antequam videamus quisnam urbis fuerit conditor, disquirendum heic est, utrum Phoenices olim Italiam incoluerint. Doctissimus Bochartus de Colon. Phaleg. lib. 1 c. 27 et 28 aliique scriptores haud ignari Phoenices, sive Chananaeos primum Europam, inde partes alias, et praecipue nostram incoluisse Italiam, et Siciliam sunt arbitrati. Qui quidem auctores ex duobus, vel tribus veterum scriptorum testimoniis hosce Phoenices nostras habitasse regiones autumarunt. Thucidides qui vixit annos CCCCLXXV. ante Christnm lib. VI num. 2 de iisdem gentibus facit mentionem, et Pausanias qui altero post

Coloniam Parthenopem condidisse narrat. Constat vero sub Hippoclis, et Megasthenis auspiciis olim in Italiam adventasse Cumaeam Coloniam, atque hinc apud Misenum aliquid constitisse tempus, et a Miseno postea Neapolim adnavigasse, quo hanc urbem aedificaret. At censet Martorellius, Coloniam illam Neapolim advenientem ex Euboea insula navigasse, idque Livii, et Patereuli probat auctoritate.

Hoc opidum Parthenopes (1) primum dictitatum;

Christum saeculo Antonino imperante floruit, de Phoenicibus etiam agit. Praetereo Tyriorum epistolam Puteolanorum, quam affert Cl. Ignarra de Palaestra Neapol. ubi agit de Buthysiae agone pag. 230.

(1) Parthenopes non fuit Eumeli filia. Negandum haud est, quin Homerus Eumeli faciat mentionem, sed nullam ei filiam Parthenopen nomine tribuit. Strabo nullum eidem etiam parentem assignat. Falsum vero est quod a quibusdam memoriae proditur, Parthenopen urbem condidisse, sed potius Cumanos illius fundamenta iecisse affirmamus. Hanc gentem (eaque altera Colonia, dum prima Phoenicium fuit iuxta Martorellium) ex Euboea insula in Italiam advectam esse, Cumas condidisse, posteaque Neapolim tradunt vetusti auctores Megasthene, et Hippocle ducibus. Eo ut Velleius Paterculus inter ceteros id testatur lib. I c. 4. *Nec multo post Chalcidenses orti, ut praediximus, Atticis Hippocle, et Megasthene ducibus, Cumas in Italia condiderunt . . . . . pars horum civium magno post intervallo Neapolim condidit.* At concedamus Parthenopem Eumeli filiam fuisse, urbemque aedificasse, eamque maria, et litora errantem in Italiam tandem advectam, ibique sedem fixisse: ego interim quaero, ut mihi auctoritates depromant, ex quibus id arguatur. Adhaec si verus fuisset ad nostra litora Parthenopis adventus, profecto ex Graiorum traditionibus, ad nos usque fuisset res tradita, sicut ex Paterculi adducta liquet auctoritate, quod Cumani Megasthene, Hippocleque ducibus Neapolim condiderint: ita etiam Parthenopis Eumeli filiae adventum commemorassent auctores; hinc nulla istius adest auctoritas, ex qua id probari liquido possit. Concludendum igitur, falsum esse quod ipsa Neapolis fundamina iecerit.

At dicet fortasse aliquis: quaenam ergo haec, quandoqui-

hinc fama est, quandam fuisse nobilem mulierem, quam

---

dem nec Eumeli filia, nec urbis fundatrix sit habenda. Auctores omnes ad unum, uti Strabo lib. V. Geogr. Lycophron v. 712, Plinius lib. III. c. 5, Silius lib. XII. Lutatius apud Philargirium ad Virgilii lib. IV Georg. aliique affirmant, fuisse e Sirenibus unam, quae olim apud Pelorum in Sicilia, et in Surrenti promontorio a Capreis haud procul incoluit. Iuxta vero Servium in Virgil. Æn. V. tres fuere Sirenes, Acheloi, et Calliopes filiae, quarum nomina Parthenope, Lygia, et Leucosia. Parthenope dicta est a Graeco Παρθενος, *virgo:* Lygaea, vel Lygia a Λυκύς *sonorus*, vel a *ligando*, quod somno transeuntes alligaret nautas; Leucosia tandem a λευκὸς *albus*, vel a maris spuma, quae alba fit. Sirenes vero a Συρῶ, *traho*, quod incautos traherent navigantes. Harum una voce, tibiis altera, tertia cithara tam suaviter canebant, ut cantus dulcedine nautas sopirent, hinc demersos devorarent. Vlysses cum maria peragravit iuxta Homerianam narrationem, eo loci perveniens, ubi Sirenes incolebant, sociorum aures cera obturavit, ne illarum cantus audirent: navis malo alligatus ipse periculum effugit, atque inde Sirenes furore compulsae seipsas in mare praecipites dedere. Ita Ovidius Metamorph. lib. V. Silius lib. XII. aliique passim poetae fabulantur. Harum unaquaeque in alia pervenere loca. Parthenopes eo delata creditur, ubi postea condita fuit Neapolis, quae proinde et ipsa urbs Parthenopes fuit dictitata.

Postea vero quam fuit nostra Parthenopes in arce sua, quam condidit, ut nonnulli scribunt nostrorum, qui urbis antiquae dominam constituunt, e vita excessit, ac tumulata fuit in editiori urbis colle ad mare iuxta quosdam alios patrios auctores. Summontius Hist. Neapol. lib. I. c. 1. hoc Sirenis sepulchrum fuisse ait, ubi postea fuit *Porta Ventosa*, per quam ad mare ducebatur, et proprie ubi dicitur *Seggio di Porto*. Capacius vero Hist. Neap. lib. II. c. 6 haud heic situm fuisse Parthenopis sepulchrum, sed simul cum Pontano vult aedificatum in editiori urbis colle: cumque S. Ioannis Maioris collis sit minus procerus quam alii; hinc citati auctores eam conditam credunt in loco, ubi dicitur *Seggio Montagna*, qui collis reapse elatior est illo S. Ioannis. Celanus Giorn. I. templum hoc loco fuisse erectum ait, ubi nunc dicitur *S. Maria delle Grazie* apud S. Agnellum: hinc suo aevo adhuc templi partem fuisse scribit. In eiusdem sententiam vadit etiam Cl. Iustinianus *Memorie su i Sepolchri*, et Diction. Regni Neap. artic. Nap.

temporis progressu tamquam divam cives honore sunt prosecuti. At quidquid id rei est, illud pro certo habetur, Eumelum, et Parthenopen regionis huius ut deos praecipuos esse habitos. Ad hanc rem primum ostendendam vetusta haec prostat epigraphes:

ΕΥΜΗΛΟΝ . ΘΕΟΝ . ΠΑΤΡΩΟΝ
ΦΡΗΤΟΡΣΙΝ . ΕΥΜΗΛΕΙΔΩΝ
Τ . ΦΛΑΒΙΟΣ . ΠΙΟΣ
ΦΡΟΝΤΙΣΤΗΣ . ΑΝΕΘΗΚΕΝ
ΣΥΝ . Τ. ΦΛΑΒΙΩΙ . ΠΙΩΙ
ΤΕΚΝΩΙ.

hoc est *Eumelo. deo. patrio. Phratria. Eumelidarum. T. Flavius. Phrontistes.* (idest curator) *posuit. cum. Tito. Flavio. filio.*

Eidem etiam Parthenopi maiores nostros templum dicasse narrat Strabo lib. V. Geogr. pag. 376. Hoc cum sepulchro adhuc extabat suo aevo: huic numini oraculi iussu gymnicum certamen celebrabatur.

Antequam alio progrediamur; iuvat advertere, quae scripsit Solinus Polysth. c. 2 de Neapoli: *Parthenope a Pharthenopis Sirenis sepulchro, quam Augustus postea Neapolim esse maluit.* Hic enim auctor hanc urbem autumat ab Augusto ita dictam, quod quidem falsum omnino est: nam ex Strabonis citato loco, aliorumque scriptorum testimoniis satis liquet, hanc urbem antea Neapolim vocitatam, et multo ante Augusti aevum. Videsis quae adnotavit doctissimus Salmasius in hunc locum.

Atque haec satis quoad Neapolitanae urbis originem, et Parthenopen spectat.

CAPUT II.

Cumani urbem Neapolim aedificant: variae Coloniae diversis temporibus urbem habuere: de Colonia Euboica, et Attica. Vtrum Palaepolis extiterit, et quo in loco sit ponenda.

Cumani urbem aedificant.

Veteres auctores urbem nomen non a Sirene, sed ab illius tumulo cepisse tradunt, ut inter alios scribit Plinius lib. III. c. 5. Lutatius antiquus Grammaticus apud Philargirium in Virgilii Georg. lib. IV. haec memoriae prodidit: *Cumanos incolas a parentibus digressos Parthenopem urbem condidisse, dictam a Parthenope Sirene.* Ex quo loco arguitur, urbem a Cumanis ortum, non vero a Sirene, vel ipsi subiecta gente habuisse. Cumanam vero gentem ex Euboea commigrantem insula super nostra litora multa patrasse ex Livio lib. VIII. c. 22 compertum habemus. Hinc factum, ut postquam novae urbis fundamina iecerint Cumani, plura evenerint, ut integra ruina, et eversio. En ut omnia narrat laudatus Lutatius loco citato: *Dictamque à Parthenope Sirene, cuiusque corpus, postquam ad locorum ubertatem, amoenitatemque magis coeptum sit, veritos* (Cumanos) *ne Cumaeam desererent, inüsse consilium Parthenopem diruendi.* At eo tempore peste ingravescente, alibi sedem figendam curarunt, cum Cumani oracula scitatum miserint, quo quid efficerent, scirent. Responsum ab oraculo est, ut rursus urbem conderent, eodemque reaedificarent loco, quod factum. En ut ex eodem liquet Lutatio: *Cumanos pestilentia affectos, ex oraculi responso urbem restituisse, sacraque Parthenope cum magna religione suscepisse: nomen autem Neapoli ob recentem restitutionem imposuisse.* Hinc nova urbs *Neapolis* dicta est a νέος, *novus*, et πόλις, urbs, nova scilicet urbs, quippe quod splendidius fuerit restituta.

Variae Coloniae diversis tempo-

Postea vero quam Cumani rursus urbem aedificarunt,

eoque Cumaea gens fuit introducta: hinc temporis progressu plures e Graecia Coloniae, aliisque locis provenientes, urbem incoluerunt, illius amoenitate atque deliciis captae. Strabo libro V. praeter Chalcidenses, et Pithecusanos, etiam Athenienses, et Campanorum Coloniam in hanc urbem invectam fuisse scribit. Stephanus Byzantinus, Diction. Geogr. Rhodios etiam huc Coloniam advectasse tradit. Nonnullas alias veterem recepisse urbem Colonias ex aliis auctoribus liquido clarescit, ut quae Pisidia, Cilicia, Alexandria, Ægypto, et vicina Campania, et ipsa Italia, aliisque locis huc immigrarunt. Vide quaeso igitur, lector, humanae vitae certamen Parthenopen redactam iam ex vetustissimo sui primordii aevo; quot populi, quotque gentes aliae toto coelo ab aliis diversae eam incoluerunt! Verum enimvero ex hisce fuerunt, quae urbem publicis aedificiis nobilem reddidere, suumque cultum, atque deos introduxerunt. — *ribus urbem habuere.*

Prima Colonia quae Neapolim pervenit, Phoenicium fuit, ut autumat Martorellius in Colon. Phoenic. Altera et haec praeclarior Cumanorum, qui ex Euboea insula profecti fuere ducibus Megasthene, et Hippocle Cumanis civibus, ut iam ex citatis auctoribus probavimus. Sunt qui scribunt, hosce Cumanos non ex Euboea insula, sed ex urbe vicina Cumis Puteolis haud procul advenisse, sed citatus Martorellius in Colon. Euboic. pag. 14 et seqq. hosce alteros colonos ex Euboea certissime huc pervenisse scribit, idque probat solidis Graecorum, et Latinorum scriptorum auctoritatibus. Inter alios Statius nostras qui canit Silv. lib. IV. c. 8. — *Colonia Euboica.*

Dii patrii, quos auguriis super aequora magnis
Littus ad Ausonium evexit Abantia classis,
Tu ductor populi longe emigrantis, Apollo,
Cuius adhuc volucrem laeva cervice sedentem
Respiciens blande felix Eumelis adorat.

Haec classis, seu gens Abantia nulla alia profecto fuit, quam ea quae ex ipsa Euboea insula in nostra commigravit litora. Legesis Martorellium loco citato, qui — *Colonia Attica.*

satis belle in hanc rem disseruit. Tertia Colonia Atheniensium, seu Atticorum fuit. Has igitur praefatas tres Colonias Neapolim diverso migrasse tempore, tutissimo confirmatur argumento. Martorellius idem in peculiari quadam Diatriba, cui titulus *Spiegazione d' un marmo Greco, nel quale si vede l' Attico modo di celebrar i giuochi Lampadici*, pag. 7 Neapolitanum affert nummum, eumque vetustissimum, in cuius antica facie Hebo deus repraesentatur bovina facie, promissaque barba, quod numen ab Eumelo Neapolim ducente Phoenicium Coloniam fuit introductum, ut diserte probat citatus auctor. Circa Hebonem legitur epigraphes Νεοπολιταν. In postica vero parte Apollonis adest figura, eaque Euboicam praesefert Coloniam, quae Hippocle, et Megasthene ducibus fuit introducta. Tertia Colonia per Dianam, seu Artemidem significatur, quae sedet supra Hebonis dorsum. Hanc enim Atheniensium Coloniam Neapolim advectam fuisse duce Mopsopo scribit idem auctor, Col. Attic. tom. III.

Vtrum Palaepolis extiterit, et quo in loco sit ponenda.

Iam diximus hanc vetustam urbem Parthenopis, Phaleri, et Neapolis nomine fuisse designatam; verum sunt qui arbitrantur, haud procul ab ea veteri fuisse antiquum opidum, idque haud incelebre nomine *Palaepolis*: at istud utrum extiterit, an non, et quo in loco, heic enucleandum censemus.

Nullus vetustos inter historiographos est, qui illius faciat mentionem, praeter unum Livium qui haec scribit lib. VIII. c. 22 *Palaepolis fuit haud procul inde, ubi nunc Neapolis sita est: duabus urbibus populus idem habitabat. Cumis erant oriundi: Cumani vero ab Chalcide Euboica originem trahunt. Classe qua advecti ab domo fuerant multum in ora maris eius, quod accolunt, potuere. Primo in insulas Ænariam, et Pithecusas egressi, deindè in continentem ausi sedes transferre. Haec civitas cum suis viribus, tum Samnitium infida adversus Romanos societate freta ..... agrum Campanum, Falernumque incolentes fecit. Igitur Lucio Cornelio Lentulo, Q. Pu-*

blilio Philone iterum Coss. Faecialibus Palaepolim ad res repetendas missis, cum relatum esset a Graecis, gente lingua magis strenua, quam factis: ex auctoritate Patrum populus Palaepolitanis bellum fieri iussit. Quibus verbis recitatis liceat aliqua heic in medium afferre. Vrbs haec primum a Livio non procul Neapoli figitur, ipsumque populum eiusdem Cumanae gentis, atque originis heic habitare dicitur. Secundo bellum Palaepolitanis a Romanis infertur; tertio, ibi magistratus, et gubernamen non incelebre erat: ergo civitas quam maxime erat potens, quae bellum cum Romano gessit populo. Ipsa insuper non longe a Neapoli distabat: at quo in loco eiusdem Cumanae, sive Graiae originis opidum? alii alia e nostris patriis scriptoribus: ubi igitur eiusdem antiqua rudera? Magna nostrorum auctorum pars ad orientem Palaepolim collocat, a Sebetho haud procul, et inter Neapolim et Nolam. Ex eodem Livio ibidem constat, Nolanorum duo millia, qui ad urbem defendendam accurrerant, ne in hostium pervenirent manus, per aversam urbis portam via Nolam ferente effugisse. Non alia ex parte fugisse creditur, quam ex ea, qua Nolam iter erat: hinc ad orientem recte Palaepolis fuit sita, ut ex hac Liviana constat narratione: et haec eruditorum opinio est.

Idem Patavinus auctor ibidem c. 23 hoc narrat modo: *Publilius inter Palaepolim, et Neapolim loco opportune capto diremerat hostibus societatem auxilii mutui.* Ex hac auctoris descriptione satis elucet, Publilium cum exercitu castra inter duo praedicta opida posuisse. Hinc dicet aliquis, inter duas urbes distantiam fuisse, cum Livius unam ab altera haud procul scribat. Verum dicendum, hasce Romani ducis copias paucas fuisse, quae inter duas urbes castrametarent, nec credendum (ut quidam suspicantur) hunc Livii locum corruptum, cum ita restituant *inter Neapolim, et Herculaneum*, aut *inter Neapolim, et Nolam.* Livius ibid. c. 25 fuse narrat, quomodo Charilaus, et Nymphius civitatis principes urbem in Romani Consulis manus Publilii dederint.

*

Ambrosius Leo de urbe Nola lib. I. c. 6 Palaepolim non procul a Sebetho collocat: Pellegrinius Disc. II. paragr. 21 extra portam Campanam, cui adstipulatur Celanus Giorn. II. At Capacius eandem alio ponit in loco Hist. Neap. lib. I. c. 7. Summontiuslib. I. c. 3 in S. Martini colle, cui arridet Silla, Fondaz. di Part. c. 8. Cluerius Ital. ant. lib. IV. c. 3 ad S. Ioannem ad Teducium vult positam, ubi etiam falso affirmat tumulatum fuisse Virgilium. Ioannes Baptista Bolvitus mediam tenuit viam. Hic enim accuratissimus scriptor, hanc vetustam urbem etiam extitisse arbitratur, quam a Neapoli parum distare ait, et sua fortasse tempestate antiquissimam moeniorum partem adhuc adsurgere, quam ipse ad imae urbis partem, et ad mare versus collocat ad orientem, qui situs cum Livii recte concordat historia. Hinc laudatus Bolvitus in opere MS. cui titulus, Diario di varie cose, tom. I. pag. 104 haec prodit: *Quando poi Napoli, et Palepoli s' unirono insieme, et tutta quella valle a porta Ventosa in bascio fu edificata, romperno il muro de Napoli, et vi ferono una porta chiamata Portanova: nel qual loco essendoci poi redutta una nobil congrecacione d' alcune fameglie: dal loco pigliò il nome, et si chiamò la piazza di Portanova, et fanno per arme una porta meza aperta et meza serrata.* Quis autem scit, utrum ea antiquissima moenia illa, quae sequenti describemus capite, fuerint ipsa Palaepolis moenia? Extat insuper vetustissimum instrumentum anni MCXXIX. in Archivio SS. Trinitatis Cavensis, in quo occurrit mentio antiquorum urbis moenium prope hunc locum, et proprie haud procul ab Parocciali Ecclesia S. Michaelis vulgo *agli Armieri del Pendino*. Huiusce instrumenti verba hoc affert modo Sabatinius, Calendario Napolit. tom. V. pag. 49 *De integra Ecclesia bobaculo Sancti Michaelis Archangeli, qui dicitur sub muro positi vero foris anc civitatem Neapolis, foris illa porta, qui dicitur de illi Monaci, seu et in memoratu muro publico in eius civitate una cum integris portionibus.* Ad orientem profecto haec moenium

vetustissimorum fuit pars; quis autem scit, utrum moenia isthaec ad Palaepolim spectarint? Capacius loco citato de hac urbe dubitat an extiterit: hinc scribit: *Palaepolis nomen saepius me in dubium revocavit: nulla enim geographos apud urbis mentio facta est: apud Stephanum qui accurate urbes describere conatus est, non reperitur . . . . , . a Suida non commemoratur; a nullo praeterea observatur indice.* Nihil autem obstat, quin urbs Palaepolis a nullo memoretur auctore praeter Livium; in Fastis enim Consularibus huius urbis occurrit mentio, eaque satis est. Et nihil etiam officit, si Livius idem tantum de Palaepoli verba faciat, et nullus praeter illum ipsius meminerit, cum certissimum debeat esse, diligentissimum auctorem hanc cunctam Palaepolitanam historiam ex publicis tabulis, et historiis desumpsisse. Fieri ne poterat, ut ipse in Romana historia scribenda, eaque Romanis ipsis civibus tradenda, vicinis, dissitisque etiam populis in mendacium incidisset, historicam hanc enarrationem scribendo? Et non obstat etiam, si nulla templa, et publica aedificia, et peculiaria etiam neque rudera aliqua ad nos pervenerint, neque theatra, thermae, et cuncta alia, quae in Graeca urbe condecoranda quaerenda erant. Neque etiam interest, si nullus auctor, ut Halicarnassaeus, Strabo, Paterculus, aliique huiusce urbis mentionem fecerint, cum horum scriptorum aevo eadem cum Neapoli iam una coaluerit urbs. Cum enim in tanta essent vicinitate hae duae urbes, unum efficientes populum, eosdem habentes mores, una eademque utentes lingua, auctis aedificiis in ea parte, qua prius haud habitabatur, unus populus, eademque gens Neapolis, et Palaepolis conflata. Velim vero animadvertas, lector erudite, Livium quo tempore suam scribebat historiam dixisse: *Palaepolis fuit haud procul inde, ubi nunc Neapolis etc.* Ex hisce auctoris verbis satis intelligitur, praefatas urbes suo tempore unam efficere urbem, fortasse divisas in duas magnas partes in vetustam nempe Palaepolim, novamque Neapolim dictam.

At concedamus Livianum ante citatum textum esse ab Amanuensibus foedatum (ut nonnulli arbitrantur) hasque duas urbes Neapolim, et Palaepolim ab uno populo fuisse habitatas: facillimum enim est, Romanum historiographum intelligere potuisse, easdem duas urbes ipsos habuisse magistratus, usus, et nihil per Palaepolim significasse, quam Neapolitanae urbis vicum, et eiusdem partem, quamvis differenti nomine; sed semper eosdem habentem magistratus: sed tamen Palaepolim haud urbem prope Neapolim fuisse. Id omne probari posset duobus eiusdem historici exemplis. Primum est illud quod narrat de urbe Roma, et Veiis lib. V. c. 6 ubi eadem affert prope verba: *Quin illa quoque actio movebatur, quae post captam utique Romam a Gallis celebrior fuit, transmigrandi Veios. Ceterum parti plebi, partim senatui destinabant habitandos Veios: duasque urbes communes Reipublicae incoli a Romano populo posse.* Alterum de Syracusis lib. XXIV. c. 21 ubi narrat Marcellum urbis partem occupasse; *Inter Neapolim, et Tycham* (nomina partium urbis, et instar urbium sunt) *posuit castra, timens ne si frequentia intrasset loca, contineri a discursu miles avidus praedae, non posset.* Haec insuper urbs quinque urbibus simul fuit conflata nempe *Neside*, *Achradina*, *Tyche*, *Neapoli*, et *Epipoli*, quae omnes urbis partes muro continebantur. Adhaec Carthago duabus constabat partibus *Byrsa*, et *Cothone*. Tandem Athenae olim tribus opidis muro cinctis constabant: ex urbe nempe vetere, quae postea Ἀκρόπολις, *arx* appellata fuit: ex Piraeo portu, opidoque, et ex Munichio minoris aliquando dignitatis portu, et opidulo. Vide quaeso, sicuti ergo praefatas urbes olim, quamvis nomine, et muro divisas, tamen unam conflasse urbem certum est: ita etiam Neapoli, et Palaepoli evenisse crediderim.

Tandem haud aliis credendum, qui obiiciunt Halicarnassaei textum lib. IV. hoc describentis bellum, ubi nullam facit mentionem Palaepolis. Hanc Graeci auctoris

enarrationem haud integram esse, nemo est quem lateat, cum haec historiae pars pluribus abhinc saeculis interciderit, praesertim ubi de Palaepoli verba facit scriptor ille: hinc eiusdem operis pars ad nos haud pervenit.

Ex his usque modo a nobis allatis argumentis, Palaepolim urbem a Neapoli differentem fuisse satis coniicitur, cum diversa primitus moenia, differentesque habuerit magistratus, quamvis unius fuerit originis utrumque opidum, et postea in unum coaluerit.

CAPUT III.

De urbis vetustae ambitu, de moeniis fortissimis, et a quibusnam fuerint restaurata: de portis antiquis, de regionibus, de viis praecipuis, deque singulis Phratriis.

Hactenus incessimus per incertum iter, vetustae inter potius antiqnitatis fabulas, quam veram historiam, incerto semper lumine, atque duce: in tenebrosiorem modo incidemus quaestionem, quinam scilicet fuerit Neapolitanae urbis ambitus, aliaeque huiusce urbis partes.

Primum de ambitu scriptores patrii alii alia senserunt, diversasque iverunt in sententias. Iuxta Fabium Iordanum liquet, antiquae urbis moenia ex occidente principium sumpsisse ab S. Agnelli Ecclesia, ac inde per viam fuisse producta, quae vocatur *S. Maria di Costantinopoli*: hinc extensa eadem per S. Petrum ad Majellam, S. Dominicum Maiorem, S. Angelum ad Nidum, et tandem usque ad Ecclesiam S. Hieronymi. Celanus, Giorn. II, ubi adsurgit S. Dominici obeliscus, vulgo *la Guglia di S. Domenico*, olim reperta fabricae rudera, atque heic fuisse vetustae urbis portam arbitratur, quam ipse Regiam appellat. Tutinius tradit in via, quae dicitur *Mezzo Cannone* fuisse olim aliam portam, quam Ventosam, et Liciniam vocat. Ex meridie vero moenia procedebant per viam, quae vulgo *Mezzo Cannone*: hinc per aedi-

Urbis vetustae ambitus.

culam S. Michaelis Archangeli, postea per Iesuitarum Collegium, per SS. Marcellini, Severini, et Sossii Ecclesias: hinc perveniebant, ubi nunc vulgo *i Ferri Vecchi*. Martorellius tom. II. Theca Cal. pag. 636 ex disiectis ruderibus cuiusdam templi in eo urbis loco, ubi dicitur *S. Giuseppe Maggiore*, urbem ampliorem, atque extensiorem fuisse arguit; quin Matthaeus Ægyptius De Bacchanal. pag. 41 ex quibusdam repertis aedificiis aliis in locis vetustam urbem maiorem arbitratur. Ab oriente moenia ex ea incipiebant parte, quae dicitur *Pendino*: hinc extendebantur per S. Augustini Ecclesiam, vulgo *la Zecca*; postea per regionem Furcillensem; tandem procedebant eadem per locum, qui etiam nunc vocitatur *Sopra muro*, ubi aderat porta Campana. Ad huius urbis situm erant Thermae, et Gymnasium, de quibus fuse inferius sermo prodibit.

De antiquis urbis moeniis, deque portis consulatur Iustinianus, Dizion. del Regno, qui in artic. Napoli pag. 383 et seqq. Nicolai Lecterii Neapolitani Architecti Relationem affert, ut legitur apud Bolvitum in opere MS. quod nunc servatur in Archivio Patrum Regularium Theatinorum Neapolis S. Pauli. Lecterii Relationi de Parthenopis antiquae ambitu concordant plures patrii scriptores. Per me fateor, Neapolim utpote antiquissimam, et a centenis habitatam gentibus, populisque diversis, tantas rerum vices esse passam, quot erant eaedem gentes, quae heic advectarunt, indeque de vero urbis ambitu omnia prorsus incerta sunt existimanda, et res isthaec adeo obscura est, ut nullus ex antiquis adsit auctoribus, qui huius mentionem faciat praeter Summontium, Iordanum, et laudatum Bolvitum, qui aliqua de antiquae Parthenopes ambitu dixerunt. His omnibus adiungendum, vetustae urbis ambitum, et moenia (utpote ante nostram tempestatem ad infinitum excrevit, et aedificia pene innumera addita) prorsus deperdita fuisse, si pauca, et vix nonnulla excipiamus rudera sub immensis novae urbis aedificiis, quae vix supersunt. Iuvat tan-

dem advertere, Neapolim, ut diximus, a gentibus variis fuisse habitatam, eamque a Regibus, et Ducibus, et ab iisdem Imperatoribus identidem muro auctam, atque restauratam esse, ut mox dicendum.

Huius interim turres, atque moenia praedicantur a priscis historiographis, eaque obsidiones, atque hostium incursiones iam a Romanae Reipublicae aevo passa sunt. Hannibal enim praecipue, qui tot urbibus fortissimis non solum Italiae, verum etiam Campaniae vi, atque obsidione fuerat potitus, statim ac Neapolim adpropinquavit, exterritus profecto fuit. En ut Livius lib. XXIII. c. I testatur; *Ab urbe oppugnanda Poenum absterruere conspecta moenia haudquaquam prompta oppugnanti.* Belisarius etiam Iustiniani Imperatoris dux strenuus post multum tempus eam urbem oppugnans, desperatione eadem potiundi motus iam discedere cogitabat, in eaque obsidione plures amisit milites. Ita narrat Procopius lib. I. de Bello Gothico c. 8. quod confirmat etiam auctor Historiae Miscellae lib. XVI. c. 14. Tandem Neapolim fuit ingressus idem Belisarius anno DXXXVI. non per muros, qui quidem erant tunc validissimi, sed per aquaeductum, ubi via facta est, et militibus immissis magna internecio peracta, ut ex eodem patet historico. Huiusce aquaeductus pars adhuc extat in depressiori, et subterranea parte S. Ioannis ad Carbonariam, ut vulgus appellitat. Per hunc urbis locum invectus est etiam Alphonsi Regis Aragonii exercitus. Moenia fortissima.

Totilas Neapolim quoque obsedit anno DXLIII. promisitque si suae ditioni se sponte darent cives, nihil urbi mali, moenibusque facturum: sed Rex ille sacramentum haud servavit. Procopius loco ante citato tradit eundem Gothorum Regem Totilam antiqua urbis moenia evertisse, ea tantum parte servata, quae mare respiciebat, quo si alias opidum foret obsessum ex ea parte, hostibus resisteretur. Ita igitur antiquissima urbis moenia, quae per Augustum, Traianum, aliosque fuerant restaurata per sequiora saecula, eversa sunt.

Constituto postea, firmatoque in Italia Langobardorum regno, cuncta opida, et urbes in ipsorum manus pervenere. Per ea tempora Neapolis ab ea gente fuit obsessa anno DLXXXI. quae adeo Barbaris obstitit, ut impossibile fuerit urbem moenibus munitam occupare. Videsis Assemannum de Regibus Neapolitanis, et Siculis tom. I. pag. 463.

A quibusnam Imperatoribus moenia fuerint restaurata.

Huiusce urbis vero moenia non semel, sed saepius restaurata fuere, atque etiam turres additae. Ex hoc marmore a Celano, Giorn. II. allato, Caesarem Augustum patet moenia reaedificasse:

IMP . CAESAR . DIVI . F . AUGUSTUS
PONTIFEX . MAX . COS . XIII . TRIBUNITIA . POTESTATE
XXXIII . IMP . XVI . PATER . PATRIAE . MUROS
TURRESQUE . REFECIT .

Adest alius lapis olim repertus in Cathedrali Neapolitana, nempe in Sancti Asprenatis primoris urbis Antistitis sacello, suppletusque a Ioanne Lamio, ut scribit Ludovicus Sabbatinius de Anfora in Dissertatione Cardinali Spinellio Neapolitano Archipraesuli dicata. Ex hoc vero etiam Theodosium, et Valentinianum Imperatores urbis muros restaurasse constat.

Portae antiquae.

Vrbs antiqua quadrata erat forma, uti narrant nonnulli; quatuor eadem habuit portas quatruplici dictas nomine. Prima vocata fuit *Montana*, quia huius portae situs elatior erat, et hinc ad montes adibatur. Altera dicebatur *Campana*, qua ad Capuam iter erat: tertia *Nolana* ad hanc urbem: harum duarum nomina adhuc restant. *Puteolana* (1), seu *Cumana* ita appellabatur, quia

---

(1) Per hanc portam, quae iam fuit excisa a Rege Carolo Andegavensi anno MCCC. Puteolos viator perveniebat. Haec porta sita erat, ubi nunc adsurgit S. Dominici obeliscus. Ex hoc igitur loco incipiebat via Puteolana, quae per vicinos extendebatur colles: hinc per Antinianum, *Antignano*, per sinistrum

ex illa ad hasce urbes facile quis pervenire poterat. Temporis progressu aliae portae iisdem adiunctae, mutataeque, alioque fuere nomine decoratae, quippe quod urbs excrevit, aliaque aedificia illi addita fuere.

De urbis regionibus.

De antiquae huius urbis regionibus incerta res est, cum nihil aliud ad nos pervenit, quam vix pauca nomina, uti praecipue regio Herculanensis, quae et Furcillensis nomine fuit compellata, vulgo *Quartiere di Forcella.* Hinc reperimus hanc regionem etiam sic dictam S. Gregorii Romani Pontificis aevo, qui vixit VI. exeunte saeculo. Hinc ipse scribit lib. II. epist. 59 ***Rustica per ultimae voluntatis suae arbitrium in civitate Neapolitana, in domo propria, in regione Herculanensi, in vico qui Lampadarius dicitur.*** Prostat lapis apud Gruterum pag. CCCCXXX. num. 6 in quo fit mentio Regionis Thermensis a vicinis Thermis, de quibus agemus capite sequenti;

LICINII . ALFIO . LICINIO . V . P . PATRONO
COLONIAE . EX . COMITIBUS
REGIO . THERMENSIUM . VERE . PATRONO .

Ex quo vide quaeso, hanc urbis viam etiam dictam *Thermensem.*

Sunt qui putant fuisse aliam Neapoli regionem vulgo appellatam Palatinam, nunc *Quartiere di S. Lorenzo*, ut liquet ex marmore ab Honuphrio Panvinio recitato in Fastis Consularibus. Haec et Augustalis etiam dicta fuit, ab Augusti palatio, quod in ea adsurgebat regione. Fuit etiam Alexandrinorum ibi regio ab Alexandrinis mercatoribus, qui hanc urbis incolebant partem. Tutinius, Origine dei sedili di Napoli, mentionem facit vici Alexandrinorum: locus hic nunc temporis dictitatur *Quartiere di Seggio di Nilo*, vel *Nilo* a Nili fluminis

---

Aniani lacus latus; per montes inde Olibanum, Leucogaeos, per Vulcani Forum Puteolos viator perveniebat.

*

statua, quae nunc *Corpo di Napoli.* Fama est quondam heic aediculam extitisse ab Alexandrinis mercatoribus Nilo flumini dicatam cum statua. Ea vero ob temporum longaevitatem iam deperdita, et prorsus immemorata fuit. Tanti ne monumenti ad posteros memoria foret obliterata, anno MDCLXVII. urbis Neapolis Ædiles ex marmore statuam conlocandam curarunt ad Corpus Nidi, ut vocitant. In eadem regione adsurgit Ecclesia vulgo dicta *Donnaromita*, in qua servatur Graecum marmor, quod mentionem facit Theodori Consulis, et Neapolitani Ducis, qui templum hoc a fundamentis excitavit. Videsis Cl. Martorellium Theca Calam. tom. II. pag. 667.

Non procul ab hac regione alia aderat Cimmeriorum, vulgo *Quartiere di Seggio di Porto*, quae medio aevo dicebatur *Cymbrorum*, ut adnotat Pelliccia De Eccles. Polit. tom. IV. Fuisse etiam constat alias Neapoli regiones vetusto aevo, easque ignoti nominis, quarum quidem enarrationem praetereundam arbitramur, ne in fabulosam incidamus historiam.

Viae, urbis praecipuae. Medio aevo celebrantur tres viae, quae mediam intersecabant urbem: de his ita scribit Bolvitus Vol. MS. II. pag. 71 et seq. *La preditta città de Napole consisteva anticamente in tre piaze principali, situate da levante verso ponente: delle quali l' una è summa piaza, alias puzo bianco, che incominciava dala porta de Santa Sophia iuxta le case del Magn. Sig. Barone de Bernaudo, et finiva ale case del qu. Magn. Narciso, et del excell. Sig. Conte di Potenza: l' altra era la piaza de Capuana, mercato vecchio Seggio de la Montagna, et torre de Archo, che incominciava dal castello de Capvana, che al presente è lo palazo de la Giusticia, et finiva deretro lo monast. de Santo Petro ad Majello, dove era una porta, che se nominava Don Vrso: l' altra era dela Vicaria vecchia, et seggio de Nido, quale incominciava da Forciella, dove era una porta nominata de Forciella, et finiva ad porta regale, che era ionta al*

iardino de le case del olim Prencipe de Salerno , et fra mezo de le pred. tre strate principale nce erano multi vichi, che al presente nce sono: talmente che tutto lo corpo de la città era dali pennini in sù anticamente.

Nunc de Phratriis sermo est instituendus. Neapolis semper Graeca fuit urbs: hinc usum, et cultum ipsum usurpasse compertum est. Inter cetera apud Graios memorantur Phratriae. Cumque ea urbs Graecorum Colonia (ut ante diximus) et praesertim Atticorum fuerit, hinc colligere fas est, eam quoque Phratrias habuisse. Diotymus Atheniensium dux Neapolim Phratriarum usum invexit. Strabo lib. V. Geogr. de Graecis usibus, deque Phratriis sermonem instituit, aitque in hac urbe suo tempore adhuc fuisse Gymnasium, Ephebea, Phratrias, et Graecanicos mores. Cl. Ignarra in opere, quod inscripsit *de Phratriis primis Graecorum politicis societatibus*, Servii Æn. VII. v. 286 Vossii Etymolog. voce *Frater*, aliorumque auctorum testimoniis probat c. I. Phratriam a voce Φρέαρ, *puteum* significantem derivari: ac inde Phratores sic dictos autumat, quod communi uterentur puteo. Hinc paulo post inferius ostendit, vocem φράτριαν a voce φράτηρ oriri: hinc ait φράτερα, sive φράτορα apud antiquos Graecos *fratrem* significasse. Civitas igitur Athenarum instar vivebat: quae quidem Phratria iuxta Suidam est tertia pars tribus. Neapolis divisa fuit in tribus, atque Phratrias eo ipso modo, quo erant olim Romae curiae, et tribus. Sunt vero qui putant Neapoli decem extitisse Phratrias, nempe Phratria Eumelidarum, Panclidarum, Eunostidarum, Arthemisiorum, Oenomoeorum, Cumaeorum, Antinoitarum, Dioscoridum, Ionacorum, et Herculanensium, quas omnes laudatus Ignarra ad octo tantum enumerat. Hae singulae denominationes gentile aliquod, vel quoad genus, vel quoad alicuius herois patrocinium designant, a quo scilicet ipse heros praecipue colebatur. Phratriae.

Primum omnium occurrit Eumelidarum Phratria: Phratria Eumelidarum.

Martorellius Theca Calam. pag. 616 tom. II. hanc occupasse credit primam urbis regionem (ubi iam adsurgebat Campana patriciorum Curia, vulgo *Seggio Capuano*) Metropolitanum nempe maximum templum, locum omnem prope S. Laurentii Ecclesiam, ac S. Pauli usque ad Patrum Cruciferorum aedem, vulgo *i Mannesi*. Extat marmor Neapoli a Iordano, Capacio, aliisque patriis scriptoribus recitatum, ex quo hanc Eumelidarum Phratriam extitisse certum est.

Phratria Eunostidarum. Quoad Eunostidarum attinet Phratriam idem Martorellius pag. 663 tom. II. coniectat, Eunostidas castitatis, pudicitiaeque tutius servandae causa seorsim in urbis habitasse pomoerio, ibique in luco consenuisse virgines: indeque factum, ut suburbium hodiedum nuncupatum *Borgo de' Vergini* ab Eunostidarum virginitate nomen illud usurparit. Ad hoc probandum duas affert auctoritates a Plutarcho, et Pausania depromptas, qui virginem quandam Boeotiae celebrem fuisse scribunt. At Ignarra Martorellium putat heic prorsus insanire, qui nova semper cudit: ceteroquin Ignarra castos, pudicosque Eunostidas haud credit.

Pelasgi vero ex Graecia oriundi patrios ritus, ac praecipue Eunosti cultum Neapolim intulere: hinc Eunostidae dicti, qui postea in urbe Phratriam habuerunt; quique Eunostum, qui ipsorum dux fuerat, ut Deum coluerunt, Phratriamque ab eius nuncuparunt nomine. In Virginum suburbio pluribus abhinc annis multa antiquitatis rudera reperta fuisse laudatus tradit Ignarra: ibi enim plura monumenta in subterraneis adhuc adservantur; quin imo et hypogaea cum lapidibus eruderata esse scribit idem auctor. Anno MDCCXC. extra D. Ianuarii portam cameram vidisse testatur in quodam subterraneo quadratam, columnisque in ordinem dispositis suffultam: in intercolumniis reperti sunt loculi supra solum extantes, in quibus humanorum ossium compages iacebant. Adhaec narrat anno MDCCLIX. sub aedibus PP. Missionis S. Vincentii de Paulo aedificium fuisse detectum aliud cum co-

lumnis, loculis, et fornice e topho facto: inde plures lucernas, et ipsa sepultorum nomina in pariete Graecis characteribus depicta cum epigrammate allato a pluribus patriis scriptoribus, in quo occurrit mentio cuiusdam Aristonis.

Arthemisiorum Phratria, seu Arthemisii phretores erant Arthemidis sacerdotes, quo sub nomine Graii Dianam significabant, cuius templum iuxta patrios auctores, et praesertim Capacium, et Martorellium fuit situm, ubi nunc S. Mariae Maioris aedes adsurgit, vulgo *S. Maria della Pietra Santa*. Id confirmatur ex reperto marmore quondam apud eandem Ecclesiam eruderato: Phratria Arthemisiorum.

Λ. ΚΡΕΠΕΡΑΙΟΝ. ΠΡΟΚΛΟΝ. ΥΠΑΤΟΝ. ΑΝΘΥΠΑΤΟΝ
ΤΩΝ. ΙΛΙΩΝ. ΕΥΕΡΓΕΤΗΝ. ΑΡΘΕΜΙΣΙΟΙ.
ΦΡΕΤΟΡΕΣ. ΑΜΟΙΒΕΣ. ΧΑΡΙΝ.

Hoc marmor ita vertit Martorellius Theca Cal. tom. II. pag. 522 *Lucium. Creperlium. Proculum. Consulem. Proconsulem. Iliensium. benemeritum. Arthemisii. Curiales. retributionis. gratia.*

Fuit etiam alia Phratria quam Cumaeorum appellarunt, ut probatur ex hac ab eodem Martorellio adducta epigraphe: Phratria Cumaeorum.

ΘΕΟΙΣ. ΦΡΗΤΟΡΣΙ. ΚΥΜΑΙΩΝ.
Diis. Curialibus. Cumaeorum.

Vbi vero adsurgit nunc maximum D. Paulo templum dicatum, fuisse Dioscoridum Phratriam, et aedem certum est, ut ex hoc patet lapide: Phratria Dioscoridum.

ΤΙΒΕΡΙΟΣ. ΙΟΥΛΙΟΣ. ΤΑΡΣΟΣ. ΔΙΟΣΚΟΥΡΟΙΣ
ΚΑΙ. ΤΗΙ. ΠΟΛΕΙ. ΤΟΝ. ΝΑΟΝ. ΚΑΙ. ΤΑ. ΕΝ.
ΤΩΙ. ΝΑΩΙ
ΠΕΛΑΓΩΝ. ΣΕΒΑΣΤΟΣ. ΑΠΕΛΕΥΤΕΡΟΣ. ΚΑΙ.
ΕΠΙΤΡΟΠΟΣ
ΣΥΝΤΕΛΕΣΑΣ. ΕΚ. ΤΩΝ. ΙΔΙΩΝ. ΚΑΘΙΕΡΩΣΕΝ.

idest: *Tiberius. Iulius. Tarsus. Dioscuris. et. urbi. templum. et. quae. in. templo. sunt. Pelagon. venerandus. libertus. et. procurator. sua. perfecit. pecunia. dicavitque.*

Phratria Antinoitarum.

Neapolitani Hadriani Augusti Imperatoris Phratriam sub Antinoitarum etiam nomine dedicarunt. Qui quidem Atheniensium instar apud urbem suam ob eximia beneficia ab Hadriano recepta Hadrianidem tribum, Phratriamque ipsi dicarunt. Hinc nostrates Atheniensium mores imitati idem effecerunt sub Antinoitarum nomine. Hunc vero Imperatorem de Neapolitanis etiam fuisse optime meritum inde ostenditur, quod passus sit in ea urbe Demarchus salutari, qui erat ibi summus magistratus. Nostrates igitur ob studium erga Imperatorem ita effecerunt: hinc et templum Antinoi nomine sacrarunt, in quo conveniebant Phratores, remque sacram statutis diebus (Antinoo iam in deorum numerum ab Hadriano relato) fecerunt. Adhaec quendam P. Sufenatem Myronem Phretriacum Antinoitarum elegerunt, qui sacris praeesset, ut patet ex alio lapide a Martorellio allato. Antinoi vero templum, quod Neapolitani huic numini dicarunt, fuit ubi nunc adsurgit S. Ioannis Maioris aedes, ut infra dicemus.

Phratria Ionacorum, et Aristaeorum.

Fuit etiam Neapoli alia Phratria sub Ionacorum nomine: hinc prostat vetustum marmor, ex quo etiam Aristaeorum aliam Phratriam extitisse liquet. Reinesius huius facit mentionem Clas. IV. num. 6.

Phratria Panclidarum.

Quo tempore Ecclesiae S. Petri in Vinculis fundamenta iacerentur, marmor fuit effossum, ex quo heic habitasse quondam Panclidarum, vel Panelidarum Phratriam colligitur. Videsis Martorellium Theca Calam. tom. II. pag. 676.

Phratria Herculanensium.

Cl. Ignarra De Phratr. c. 7 Latiaribus characteribus lapidem affert, qui ad Herculanensium spectat regionem, ubi fit mentio cuiusdam Munatii Concessiani Coloniae patroni. Laudatus auctor mascula eruditione probat, hanc vocem Herculanensium non referendam esse opido Herculaneo, sed Neapolitanae urbis regioni, in

to, Herculanenses cives, civitate Neapolitana fortasse donati, se recepere; ac indè Herculanei nomen accepit nova urbis regio, eaque etiam primariae, atque splendidissimae nomen usurpavit.

Plura si quis cupit, adeat Martorellium loco ante citato, Lasenam, Dell' antico Ginnasio Napolitano, et Ignarram praecipue, qui in opere quod inscripsit de Palaestra Neapolitana accuratissime hanc tractavit materiam.

CAPUT IV.

De Gymnasio Neapolitano, de Thermis, deque earum structura, de Theatro, de Metronactis schola, de Circo, de Ludis, de Pancratio, de ludis Augustalibus, de Ephebeis, deque ludo Lampadico.

Ex antiquis historicis compertum habemus, eximias magnasque urbes, ut Athenas, Neapolim, aliasque olim Gymnasia habuisse; nam apud quamvis urbem nobilem ea magna fuere aedificia, in quibus ludorum variae species exercebantur. Hoc autem publicum aedificium ad id destinatum negat Cl. Martorellius Theca Calam. tom. II. pag. 573 et seqq. fuseque probat, marmor illud Titi Vespasiani filii, quod hodiedum mutilum legitur Graecis, necnon et Latiaribus characteribus in loco, quem vocant *il Bollo dell' Annunziata*, Theatro adfixum, non vero Gymnasio fuisse. Hoc enim iuxta eundem auctorem haud fuit peculiare aedificium, idque est nomen γενικόν: hinc id probat solidis veterum scriptorum testimoniis. Verum enimvero contra eundem plures adsunt antiquorum auctoritates, ex quibus satis superque non solum Neapoli, verum etiam et in aliis celebratissimis olim Graeciae urbibus Gymnasia extitisse colligitur. Contra Martorellium duos afferemus recentes auctores, Lasenam qui opus illud elucubravit *dell' antico Ginnasio di Napoli*, in quo satis belle docteque probat, aedificium istud quondam in hac urbe fuisse. Lasenam est secutus Cl. Ignarra, Gymnasium Neapolitanum.

qui in alio opere, quod exaravit *de Palaestra Neapolitana*, de Gymnasio verba facit. Nos igitur duobus hisce ducibus, de eodem primum breviter dicemus; inde de Theatro, de Circo, de Thermis, deque Ludis.

Vrbs Neapolis a Graia origine (ut saepe indicavimus) illius gentis cultum, et mores usurpavit: atque inde deos ipsos ea coluit, quibus Graeci templa dedicarant, ludosque ipsos edidit. Hinc et ludorum variae species ibidem introductae, et publica aedificia ad id operis destinata e fundamentis erecta fuerunt. Cum igitur Neapolis Graecorum viveret moribus, inde ludi fieri soliti in Atticis urbibus, in eadem celebrati fuere simili more, atque instituto. Variae erant ludorum species, quae in Neapolitano edebantur Gymnasio, et duae praesertim Gymnicum nempe, et Musicum certamen nuncupatum. Gymnicum vero Neapoli fiebat quotannis, ut patet ex Lycophrone in Cassandra v. 719.

Hoc publicum aedificium in eo urbis loco (1) fuit, ubi nunc adsurgit aedes D. Nicolao dicata, vulgo *ai Caserti*, ubi Thermae quoque extitere. Gymnasium vero a Graecis splendidissime fuit erectum variis ordinibus: praeter enim magnas porticus, intra quas commode erat deambulandum, fuit etiam Palaestra, ubi athlĕtae seipsos ungebant, et pulvere conspergebant. Hoc autem aedificium ex pretiosis constructum marmoribus, atque picturis fuit exornatum, quod postea terraemotu conlapsum, inde a Vespasiano fuit restauratum, ut ex marmore mutilo patet Graecis, Latinisque characteribus se-

---

(1) Hoc fuit in ea urbis parte, ubi aquarum aderat abundantia: et re sane vera circa hanc vetustam fabricam magnae adhuc aquarum scaturigines adsunt non solum subterraneae, verum etiam non procul magnus fons dictus *la Scapigliata* pro illorum temporum Gymnasii opportunitate. Apud Graios in more fuit positum, ut prope Gymnasia aquarum esset copia ad varios usus necessaria.

cus viam, cui nomen *l' Egiziaca* in regione Furcillensi.

Quod ad Gymnasium attinet, dicendum, hoc illud ipsum fuisse, de quo loquitur Suetonius in Nerone c. 21 quo ipse imperator eadem ipsa die, qua matrem Agrippinam inhumane apud Baulos necarat, se contulit ad athletas inspiciendos quam maxima spiritus hilaritare, animique tranquillitate. Hinc tantam animi delectationem in iis percepit ludis, ut Romae aliud huic simillimum aedificium construendum curaverit.

Hoc igitur Gymnasium in ea urbis fuit parte, ubi nunc dicitur *S. Nicola ai Caserti* (ut ante diximus) quod confirmat Celanus, Gior. III. qui narrat suo aevo plura in subterraneis huiusce fabricae rudera invenisse: quin etiam Thermarum reliquias vidisse. Hoc vero confirmatur ex D. Gregorii Papae auctoritate lib. II. ep. 59 mentionem facientis viae Herculanensis. Fabius Iordanus Hist. MS. haec de Thermis scribit: *Alia etiam inter Nolanam, Capuanamque viam fuere loco, quo a novo praetorio Furcillam aditus patet Divo Petro appellato. Harum vestigia maxima ex parte etiam nunc extantia iuxta porticum Casertanam, et intra vicinas aedes eximiae magnitudinis, et splendoris apparent.* Ea insuper urbis pars a recentioribus scriptoribus *Regio Thermensis prope amphitheatrum* appellatur. Hinc apud Lasenam, Ginnasio di Napoli pag. 181 sic habetur: *Ecclesia S. Sergii, et Bacchi in platea amphitheatri in vico Seccarino ad portam Furcillae.* Ex quibus verbis haud coniicere debemus Neapoli quondam amphitheatrum fuisse: hoc enim vocabulum Barbarorum aevo pro *Stadio* fuit usurpatum; quae Gymnasii pars erat prope Thermas. Videsis Cl. Ignarram Pal. Neap. 120 c. 5.

Non procul a Gymnasio reperta fuit in vetustis quibusdam subterraneis inscriptio allata ab eodem Ignarra loco citato anno MDCCLXIV. Neapoli prope Nolanam portam, quaeque nunc prostat in S. Mariae Ægyptiacae parietinis secus viam publicam. Ea enim fuit posita cuidam T. Flavio Artemidoro Adaneo Antiochensi, qui

*

vicit certamen magnorum Capitolinorum primo actum. Sed quia laudatus Graecus lapis est longiusculus, et ab Ignarra illustratus, idcirco lectorem ad illum remittimus ibidem.

Duae vero in hoc Gymnasio peragebantur ludorum species, nempe literarum schola, in qua philosophi, rhetores, poetae, aliique viri docti addiscendi causa, et edocendi quamque scientiam conveniebant: alterae ludorum species erant Gymnicae: a Graecis Παγκράτια, et a Latinis *Quinquatria* appellatae, qui quidem ludi ad quinque exercitationes redigebantur, Cursus nempe, Luctae, Saltus, Disci, et Pugilatus. De hisce infra.

Schola interim Neapolitana dubio procul alias omnes cum Graeciae, tum Italiae ceteras superavit urbes, hominesque apprime eruditos, sapientesque efformavit. Ibidem enim primos e Graecia viros philosophos evasisse scimus, ut sileam celeberrimos aureae aetatis poetas. Hinc constat Virgilium in Neapolitano ludo se efformasse: ipse enim heic plures annos fuit moratus, ut testatur in fine Georgicor. Haec urbs tam celebris in literariis evasit exercitationibus, ut praeter alias una inter ceteras usque fuerit commendata. Iam illa ex suapte (ut ita dicam) origine, scientiis omnibus sese addixit. Et ut doctissimos cuiuscunque aevi, et cuiuscunque regionis viros praeteream, qui heic turmatim convenientes, in publicis ludis sui experientiam faciebant, Statii poetae auctoritate liquet suo tempore Graecanica lingua, necnon, et Latiari Neapolitanos adolescentes ita celebres evasisse, ut cum Graecorum, tum Latinorum auctorum, et praecipue poetarum in Gymnasio certamina inierint, quin et praemia deposuerint. Vnus prae ceteris afferatur Statii pater, qui in Neapolitano ludo pueros in Homeriana lectione instituere coepit, ut canit ipse filius Silv. lib. V. car. III. v. 146 et seqq. Hinc Neapolitani *Homerici* salutati eo tempore fuere. Demum tam Graium sermonem assequi studuerat Statii pater, licet adolescens, ut filius canat ibidem digito monstratum fuisse tamquam

ceteris exemplum pueris. Hinc etiam dicendum non solum Neapolitanos Graeco locutos idiomate, verum etiam mores, usus, et omnia Graecorum instar usurpasse. Eorundem insuper omnes nummos ex Martorellio Theca Calam. pag. 488 semper Graios fuisse constat iisdem insculptos characteribus, non solum prima tempestate, sed usque etiam dum urbs graecissavit. Capacius Hist. Neap. lib. II. c. 12 et Ignarra Pal. Neap. c. 20 nummos afferunt Neapolitanos, qui Graecis characteribus sunt cusi.

Iam supra diximus, Thermas fuisse in eodem loco sitas, quo et Gymnasium. Celanus, Giorn. III. prae ceteris patriis scriptoribus id probat, et ipse antiqua rudera in subterraneis vidisse testatur. A Graecis Θέρμή, a Latinis *Balnea* dicta fuere. Strabo libro V. Geogr. easdem maxime commendat. Suetonius etiam in Nerone c. 20 earundem mentionem facit: narrat enim hunc Imperatorem Neapolim advenientem primum in Theatro cantasse, hinc ad Thermas transisse: en eiusdem verba, *Sumpto etiam ad reficiendam vocem brevi tempore; impatiens secreti a balneis ad Theatrum transit, mediaque in orchestra, frequente populo epulatus.* Haec vero balnea duplici fuere specie, naturalia nempe, et artificialia. Naturalia illa fuere, quae passim in nostra regione, et praecipue super Neapolitanum Craterem adhuc adservantur; artificialia vero illa, quae ab Graiorum, et Romanorum arte, luxu ubique diffuso, in hac urbe aedificata fuere. Eadem autem Gymnasium prope erigenda curatum est: circa quem locum adhuc in subterraneis tubis, et fistulas olim, et aedificium quoddam vetustum ad thermarum formam adspectasse Celanus idem testatur ibidem. Thermae.

Has vero Thermas ad Gymnasii similitudinem constructas fama est: eae nempe quaedam porticus erant, in quibus praeter innumeras cameras ad ignis, et balneorum usum, hiemali tempore iuvenum fiebant certamina, et aliquando etiam gymnica. Magna inde et spatiosa erant loca ad iuvenes exercendos in lucta, saltu, aliisque id

genus certaminibus. Hinc Ἐξέδρη, ubi multae ad confabulandum sedes; Κάρυκεῖα, ubi vestes exuebant, et ubi pila ludebatur: Κονιστήρια luctatorum pulverem continebant. Hoc vero aedificium urbis fortasse erat praeclarissimum.

Balneorum usus apud veteres adeo invaluit, et praesertim apud Romanos, ut necessarius prope fuerit: cum enim apud illos caligarum usus intra urbem haud esset, et ob id nudis incedentes pedibus, ex luto, aut pulvere sordes contraherent: hinc balnea quotidie frequentabant. Maximus inde balneorum usus, et luxus. Quicunque ad balnea ventitabat, oleo, et pretiosis unguentis se ungebat. Ex aerario equitibus hoc subministratum innuit Suetonius in Nerone c. 12 hoc modo: *Dedicatisque Thermis, atque Gymnasio, senatui quoque, et equiti oleum praebuit.* Adhaec utebantur strigilibus in ipsis balneis ad radendas nempe corporis sordes, sudoremque emittendum. Persius Satyra V. v. 126, et Iuvenalis Satyra III. v. 261 de hisce strigilibus mentionem faciunt.

Plura de Thermis si cupis, earumque usu, Pitiscum Diction. Antiqq. Rom. artic. *Thermae*, Borrichium Antiq. urb. fac. c. 14 Baccium De Thermis antiquorum, et Thesaurum Antiqq. Roman. Graevii tom. XII. consule. Hoc unum de eodem aedificio dicendum superest, illud magnificentissimum, et spatiosissimum fuisse in hac urbe; at hodiedum nulla quidem restant vestigia, quin et memoria prorsus obliterata, cum tanta saeculorum longaevitas, Barbarorum immanitas, et nupera praesertim aedificia loci faciem omnino immutarint.

Theatrum. Prae ceteris publicis aedificiis Theatrum Neapolitanum etiam omnium fuit magnificentissimum. Tacitus Annal. lib. XV. c. 33 hoc terraemotu conlapsum refert, dum Nero caneret. En auctoris verba: *Neapolim quasi Graecam urbem delegit . . . Ergo contractum oppidanorum vulgus, et quos e proximis coloniis, et municipiis eius rei fama civerat: quique Caesarem per honorem, aut variis usus sectantur, etiam militum manipuli Theatrum Neapolitanum complent. Illic ple-*

rique ut arbitrabantur, *triste*; *ut ipse, providum potius et secundis numinibus evenit. Nam egresso qui affuerat populo*, *vacuum*, *et sine ullius noxa Theatrum collapsum est.* Ipse autem Imperator tanta canendi libidine fuit captus, ut cum modulatas Alexandrinorum accepisset laudes, qui Neapolim confluxerant, Alexandria plures evocarit, quos postea Romam adduxit. In Neapolitano deinde Theatro tantam gloriolam fuit prosecutus, ut ne veritus quidem sit, quin sacras coronas adipisceretur. Hinc Suetonius de eodem, atque motu terrae ita memoriae prodit in Ner. c. 20. *Et prodiit Neapoli primum, ac ne concusso quidem repente motu terrae Theatro, ante cantare destitit, quam inchoatum persolveret* νόμον (1). *Ibidem saepius, et per complures cantavit dies.* De hoc terraemotu Seneca narrat Quaest. Natur. lib. IV. c. 1. *Pompeios celebrem Campaniae urbem . . . . desedisse terraemotu . . . audivimus . . . Regulo, et Virginio Coss. . . . Herculanensis pars ruit . . . Neapolis quoque privatim multa, publice nihil amisit, leviter ingenti malo perstricta.* In hisce laudatorum auctorum textibus magna apparet discrepantia. Tacitus inter alios Nerone canente hoc Theatrum labefactatum tradit. Seneca haud haec narrat, sed tantum ait, urbem in privatis potius, quam in publicis desedisse aedificiis. Hic auctor eo ipso scribebat tempore, quo haec gerebantur. Tacitus e contrario suam conscripsit Annalium historiam aliquot post annos. Hinc concludendum Senecae auctoritatem esse potius accipiendam: aliter enim evenisset, ut Nero haud cantasset amplius in Theatro, si hic motus terrae partem aliquam labefaciasset: quin imo ex supra laudata Suetonii auctoritate, evi-

(1) Νόμος nihil aliud indicat, quam carmen in honorem deorum compositum, musicis modulis instructum, quod ad tibiam, vel citharam canebatur: saepe in Apollinis honorem fiebat; unde Νόμιμος est dictus.

denter narratur, Neronem ipsum per sequentes dies haud cantare destitisse.

Sunt qui putant, ut Iordanus lib. IV. et Capacius lib. I. Neapolitanum Theatrum eo fuisse in loco, ubi Gymnasium, et Thermae; at hoc falsum omnino est, cum huius aedificii pars maneat uti perennitatis monumentum opere lateritio (1) in eo urbis loco, ubi nunc dicitur adhuc *Anticaglia.* Nam et eiusdem forma, et aedificii structura satis superque demonstrat, hoc Theatrum potius fuisse, quam quodvis aliud aedificium, et haec communis non solum veterum, verum etiam recentium eruditorum hominum est opinio. Statius Silv. lib. III. c. 5 v. 89 de hoc Neapolitano Theatro sic canit:

Quid nunc magnificas species, cutlusque locorum
Templaque, et innumeris spatia interstincta columnis,
Et geminam molem nudi, , tectique theatri.
Et Capitolinis quinquennia proxima lustris?

Vbi vide quaeso quanta hominum frequentia requirebatur ad haec bina (1) Theatra implenda, ut in immensis cun-

---

(1) Heic mecum advertas velim, lector, Neapolitana omnia aedificia ex antiquo tempore lateritia fuisse, Ad hanc rem demonstrandam afferri potest Theatrum (de quo supra sermo) vetustarum Thermarum reliquiae, aliaque antiqua rudera, quae supersunt in huiusce urbis subterraneis non solum, verum etiam in aliis vicinis, dissitisque locis: ea quidem omnia aedificia hunc in modum constructa fuere. Hinc putandum maiores nostros parum tofo fuisse usos, ut in nostra nupera aetate in more positum: veteres enim hanc materiam adhibuerunt. Hinc est ut aliqua vix vestigia huiusce fabricae usus hodiedum reperiantur: quod si aliquando ipsi tofum usurparunt, tessellato nonnisi opere eodem usos fuisse comperimus, ut plerumque apud Romanos mos hic invaluit. Hinc crediderim Neapolitanos tofum longam post tempestatem usurpasse: isque usus nonnisi ex Andegavensium, vel Normannorum aevo introductus, vel auctus.

(1) Ex citatis Statii nostratis patet versibus, Neapoli duo Theatra extitisse: primum tam celebre, et de quo ad nos usque rudera pervenere, quae restant in loco vulgo *Anticaglia*; alte-

heis sederent, et longissimis deambularent porticibus, et illa celebrarent Quinquennalia a poeta laudata. Hinc pulchrum videre erat tot proceres, nobilesque Romanos senatores Neapolitanis immixtos sedere, dum Menandri, Aristophanis, Euripidis, aliorumque poemata exhiberentur.

Non procul a Theatro Metronactis fuit Schola, quo Seneca philosophus identidem ad illum audiendum se conferebat, ut ipse tradit epist. LXXVI. *Quoties scholam intravi, praeter ipsum Theatrum Neapolitanum, ut scis, transeundum est Metronactis petentibus domum.* At quo in loco ea proprie fuerit, et quisnam hic Metronactes, utrum Neapolitanus, an ex alia urbe ortus, incertum. Metronactis schola.

Prope theatrum fuisse quoque Circum arbitror, quippe cum is prope Castoris, et Pollucis aedem adsurgeret. Id confirmatur ex Statio, qui cum Theatro Circum coniungit loco ante citato. Circus.

Eruditus Lasena, Ginnasio di Napoli c. 4 solidis probat argumentis, Neapoli nunquam Circum fuisse, aitque allatos Statii versus ad uxorem Claudiam de Romano in-

---

rum quo urbis loco, nobis nulla scriptorum auctoritas, et nulla vestigia et memoria. Pontanus de bello Neap. lib. IV. heic quondam duo theatra fuisse hoc modo scribit: *Extant in ea monumenta illustria, templi maximi inclyti Castoris, et Pollucis, et item fori, ac secundum ipsum forum, theatri, alterius vero theatri; nam duo ea urbe fuere, quorum alterum intectum erat, nullum apparet vestigium.* Ex ultimis auctoris verbis iam noscitur de illius theatri vestigiis verba facere, cuius adhuc restant rudera, et hoc tectum appellat Pontanus. Verum prout ex supra citatis Statii versibus patet, Neapoli duo extitere theatra: tectum unum, quod a Graecis Ὠδεῖον; alterum intectum: et id haud mirum: nam si apud Pompeios duo huiusmodi fuere aedificia, quis scit, utrum alia fuerint adhuc non ruderata; cui mirum videbitur, quod Neapolis urbs Pompeiis nobilior tria habuerit theatra? At quo in urbis loco ea fuerint, nullum restat monumentum.

telligendos, haud vero de Neapolitano Circo. Verum bona pace huius praeclari Viri ex lapidibus quibusdam Neapolitanis, quos heic recitare possem, arguitur, ex variis ludis in Circo haberi solitis, hoc Neapoli aedificium extitisse. Hoc etiam maximum, et longum aedificium ab una parte in hemicyclium, ab alia in lineam rectam desinebat. Quaenam huius structura, longitudo, quique ludi, videsis Romanarum antiquitatum collectores.

Circum etiam Hippodromus fuit nuncupatus, quippe quod in illo equorum ludi peragebantur. Dioscurorum imagines in Circo fuere; nam Castor, et Pollux veluti huius aedificii tutelares dii fuere. In hoc agebant athletae, cursores, pugiles, et luctatores. Nos heic interim pro re nata de vetustis Neapolitanorum ludis verba faciemus.

Ludi. Omnium primus occurrit ludus Quinquennalis. Hi ludi nuncupati fuere ab Olympiade exeunte, aestate celebrari soliti, et autumno adveniente. Quinquennales ludi instituti fuere in Augusti honorem, ut scribit Suetonius in eius vita c. 98 *Mox Neapolim traiecit, quamquam et tum infirmis intestinis morbo variante, tamen et quinquennale certamen gymnicum honori suo institutum perspectavit.* Ea certamina per id temporis celeberrima fuisse patet ex eo quod Statius Silv. lib. III. c. 5 uxorem ut Neapolim e Roma regrediatur, invitat, ubi ea tunc celebrabantur. Et eo res rediit, ut ipsi Imperatores Quinquennalis Duumviratus dignitatem accipere passi fuerint: hinc extat apud Lasenam c. 8 vetusta epigraphes, ex qua Commodum Imperatorem Neapoli hoc munere donatum arguitur. A Domitiano triplex Quinquennale institutum Musicum nempe, Equestre, et Gymnicum. In hisce enim ludis fiebant certamina, nempe cum oratoribus poetae sese exercebant, necnon et musices arte pollentes iuvenes: patricii vero cum solis gladiatoribus certabant, ut liquet ex Tranquillo in Claudio c. 30.

Pancratium. Pancratium ludi genus, Παγκράτιον, in quo adolescentes pugnabant. Hic autem ludus proprie athletarum erat, qui quidem pluribus certaminum generibus dimi-

carunt, uti praecipue lucta, pugilatu, cursu, saltu, et disco: unde luctatores, pugiles, cursores, saltatores, et discobuli vulgo dicti. Quidam arbitrantur duplex apud Neapolitanos Pancratium fuisse, alterum ex lucta, et pugilatu; alterum volutatorium, et luctae speciem praeseferens. De hisce ludis consulatur doctissimus Potterus Archaeolog. Graec. lib. II. c. 21 et seqq. et Lambertus Bos Antiqq. Graec. lib. I. c. 17.

Ludi Augustales.

Ludis Augustalibus etiam Neapolitani sunt delectati, qui ab iisdem in Antonini Imperatoris fiebant honorem, qui ab Hadriano fuerat adoptatus. Hi ludi Quinquennales erant; Tacitus Annal. lib. I. eosdem commemorat, quos postea a senatu octavo quoque anno celebrari iussum est: quod quidem accidit Ælio Tuberone, et P. Fabio Coss. Ipsi primum Puteolis effecti sub *Pialium* nomine, quia Hadrianus Imperator Baiis supremam obiit diem, cuiusque cadaver postea Puteolos advectum est, et in Ciceronis Academia tumulatum; Puteolani in grati animi amorem ea certamina ediderunt, et ab Antonino instituta. De hisce ludis agit Cl. Ignarra de Palaestra Neapol. sub nomine Α'γῶνος τῆς βουθυσίας.

Ludi Epheborum.

Edebantur insuper a nostris maioribus ludi Ephebo-rum. Hoc certaminis genus e Graecia fuit advectum: apud ipsos enim Graecos tanti aestimabantur hi ludi, ut ad rempublicam nemo admitteretur, nisi in hoc Epheborum coetu fuisset, et nisi sui experientiam prius fecisset. Hinc in hisce ludis pueri, et adolescentes, unde Ephebi, in uno manebant loco addiscendi causa. Cum vero ad provectiorem pervenissent aetatem, ex his evadebant: unde apud Latinos dictum: *ex ephebis discedere.*

Lampidicus ludus.

Lampadum ludus a Graecis Ε'λλώτια ab Ellotide virgine, nempe Minerva a loco in quo colebatur, dictus. Fertur Diotimum Atheniensium classis praefectum, bellum cum Siculis gerentem, Neapolim ad Parthenopes sepulchrum, et oraculum commigrasse, peractisque sacris festum indixisse, in quo iuvenes facibus accensis currere debebant. Lycophron in Cassandra v. 730 Mopsopum

classis Atheniensis praefectum canit hosce ludos in nostram invexisse urbem. Mopsopus hic, et Diotimus hunc in honorem Parthenopes morem invexerunt instar Atheniensis Minervae. Fortasse etiam ludus iste introductus Euboicorum colonorum tempore; qua in urbe pestis maxime grassabatur: hinc oraculum fuit consultum, ut ante cum Lutatio Grammatico narravimus; ex eo tempore Parthenope magno honore fuit habita.

Pausanias in Attic. Athenienses scribit, hosce lampadicos ludos ante Promethei aram celebrasse, ubi homines accensas lampades proferentes per urbem decurrebant. Hi vero ludi triplici fuere specie distincti: primus ἐν Παναθηναίοις, idest in Minervae honorem celebratus; ἐν Ἡφαιστείοις alter, nempe ad Vulcanum celebrandum: tertius ἐν Προμηθείοις, ut scilicet Prometheum honore prosequerentur.

Statii vero tempore extabat adhuc ludus iste, qui fiebat in Cereris honorem divae tutelaris Campaniae, Siciliaeque: hinc poeta Menecrati scribens sic canit Silv. lib. IV. carm. 8

Tuque Actaea Ceres, cursu cui semper anhelo
Votivam taciti quassamus lampada cursu.

Extant apud Capacium lib. I. c. 15 Hist. Neap. nummi vetusti: ex antica parte visitur Apollo, ex postica fax insculpta, circa quam legitur Νεοπολιτων: ex his nummis certe arguitur, apud Neapolitanos usuvenisse, isthaec lampadum certamina celebrari. Martorellius vero in quadam Diatriba, Spiegazione di un marmo Greco etc. Graecum affert marmor Scylacium apud repertum antiquam Atticorum coloniam, in quo agitur de his ludis, ubi occurrit mentio de Συνεφήβοις, seu de iuvenum collegio, qui seipsos in Gymnasio exercebant.

Hic tandem ludus Neapoli celebrabatur eo in loco, qui nunc dicitur *la Regione, o quartiere di Forcella*: is enim locus a S. Gregorio Papa lib. II. epist. 59 memoratur (ut ante diximus) isque Lampadicus dictus a Gymnasio haud dissito. Plura de hoc ludo si cupis,

Cl. Averanium legesis de Lampadum ludo Monum. Posthuma, Florentiae 1769. Fuere et alia ludorum genera heic celebrari solita, sed minoris momenti; quare nos illa silentio praeterimus.

CAPUT V.

Neapolis Romanorum foederata; utrum Colonia, et Municipium fuerit. De antiquis eiusdem Magistratibus, de civium Cultu, et Numinum Templis.

Antequam de Neapolitanornm antiquo Cultu, Magistratuum forma, patriisque Diis sermonem instituamus, primum de Coloniae, et Municipii iure dicendum operae pretium ducimus.

Neapolis a vetusto tempore in Reipublicae formam recta, et administrata fuit, sicut et aliis evenisse urbibus liquet, ut Capuae, Cumis, Puteolis. Hoc nos confirmat vetusta epigraphes, in qua mentio de Neapolitana occurrit Republica:

S . P . Q . NEAPOLITANUS D. D. K.
ABRUNTIO . L . F . GAL . BAEBIO . CENSORI
REIP . NEAP .

Ex Livio autem lib. XXXV. c. 16 compertum habemus, hanc Romanis foederatam fuisse sic narrante: *Qui enim magis Smyrnaei, Lampsacenique Graeci sunt, quam Neapolitani, et Rhegini, et Tarentini, a quibus stipendium, a quibus naves ex foedere exegistis!* Hinc idem scribit lib. XXI. c. 20 Neapolitanos ad Romanorum gratiam captandam, et in foedere magis quo se devincirent, legatos Romam misisse cum LX. aureis pateris magni ponderis, qui dicerent *se scire Romani populi aerarium bello exhauriri, et cum iuxta pro urbibus, agrisque sociorum, ac pro capite, atque arce Italiae urbe Roma, atque imperio geratur.* A Romanis tunc una

Neapolis Romanorum foederata.

fuit patera accepta, quae minimi erat ponderis. Neapolitani igitur ex eo tempore adeo Romanorum socii foederatique fuere, ut ab Hannibale cuncta Italia subiecta, suam urbem haud unquam in Poeni ducis potestatem dederint, ut ex ipso liquet lib. XXIII. c. 1. Cicero etiam narrat Orat. pro Corn. Balbo n. 24 Neapolim Romanis foedere coniunctam fuisse.

Colonia. Ea vero multam pone tempestatem Coloniae, et Municipii ius acquisivit. Plures patrii scriptores urbem nunquam in eo fuisse statu asserunt. Martorellius inter alios Theca Calam. pag. 427 et seqq. Neapolim nunquam Coloniam fuisse, sed usque liberam: hinc omnia marmora a nostris scriptoribus recitata iuxta eundem falsa omnino sunt. Ex aliis inscriptionibus satis liquet, nostram urbem Coloniam factam esse sub ipsum Nervae Imperatoris principatum, ut autumat Cl. Mazochius de Eccles. Neapol. pag. 239. Verum enimvero haud obstante huius scriptoris auctoritate, qui credit sub Nerva principe Coloniam Neapolim deductam, tamen paulo ante huius Imperatoris aevum illam ad hunc statum pervenisse puto, idque factum Tito imperante, ut narravimus lib. II. c. 7. cum Campania omnis post horrendam Vesuvianam conflagrationem, et urbes propinquae maxime vexatae fuere; hinc perplures opidani timore correpti aufugere. Hanc ob rationem Titum colonias quasdam in Campania deduxisse memoriae prodit Frontinus, quarum unam Neapolim misit. Sequiori fortasse Nervae tempore alia vel deducta, vel ibidem aucta.

Municipium. Ex Ciceronis insuper textu Neapolim etiam Municipium evasisse liquet, quamvis suo aevo crediderim, ut ipse ait lib. XIII. epist. 30 *L. Manlius est Sosis; is fuit Catinensis; sed est una cum reliquis Neapolitanis civis Romanus factus, decurioque Neapoli. Erat enim adscriptus in id Municipium ante civitatem sociis, et Latinis datam.* Hinc eo pacto haec urbs fuit per id temporis gubernata, ut magistratus et Graecos, et Latinos habuerit. Id constat ex Capacio loco aute citato.

Magistratus varii.

Eo vero tempore quo Neapolis fuit Respublica, aristocratico modo fuit administrata: hinc ad eam regendam duo aderant supremi Magistratus; unus qui patricios, alter qui populum repraesentaret. Primus Ἄρχων, qui *Princeps* audiebat; alter Δήμαρχος, qui *populi caput* erat. Hi duo supremi magistratus aliis inferioribus praeerant, iique varii erant. Eorum unus erat Φροντιστής, *sacrorum* nempe *curator*. Ἀγορανόμος, *annonae praefectus*; Στρατηγός, *dux exercitus*, Ναυκλήραρχος, *navium praefectus*. Alii magistratus, qui Δημάρχῳ erant subiecti, ii quidem adnumerantur, Φρήτραρχος, *Decurio*, Διοικητής, *tribulium negotiorum administrator*, et Χαλκολόγος, *censuum Quaestor*. Hi omnes magistratus suum cuique munus sibi vindicabant. Istorum interim singulorum magistratuum quaenam fuerint munia, breviter enucleandum. Primum omnium occurrit Ἄρχων, *Princeps* qui idem erat, ac Romae Consul. Hic Neapolitanus magistratus veluti senatus ipsius princeps habebatur; ab Atheniensibus summus hic magistratus derivavit, qui Athenis decem perdurabat annos, quamvis antea in perpetuum creatus, et tandem ad unum annum, uti Romae Consules.

Alius magistratus fuit Δήμαρχος, *caput populi*, qui idem erat ac Romae Tribunus plebis. Hic idem post Archontem primus habebatur. Quamvis Demarchis summa esset auctoritas, tamen subiungit Potterus Archaeol. Graec. lib. I. c. 13 *iis incumbebat cura populum in pagis, qui sub ditione sua erant, convocabant, et electioni senatorum, aliorumque magistratuum, qui sorte creabantur, praeerant*. Φροντιστάς fuisse illos ait Capacius Hist. Neap. lib. II. qui sacrorum mysteria curabant, et aperiebant sacras Curiis disciplinas. Ἀγορανόμος erat *annonae Praefectus*. Idem magistratus Romae dicebatur etiam annonae Praefectus. Στρατηγός, *armorum Praefectus*, quamvis Capacius ibidem militem vertit, quod quidem munus idem erat. Hinc Στρατιωτικά, ut ait Potterus erant quae ad sumptus in bello erogandos requirebantur. Ναυκλήραρχος erat *navium Praefectus*, qui non solum navium curam habe-

bat, sed et militibus praeerat. Δημάρχῳ erant subiecti alii magistratus inferiores, et primum erant Διοικηταὶ, qui erant sacerdotes tribulium negotiorum. Alius Neapoli magistratus erat Φρήταρχος, nempe *Decurio*, qui eandem habebat auctoritatem, quam Romanus Decurio. Χαλκολόγος tandem erat magistratus ille, qui pecuniam colligebat; hinc unaquaeque Phratria hunc habebat Χαλκολόγον, quo publicam acciperet pecuniam. Crediderim Χαλκίδικον ab hoc nomine fuisse derivatum, et locum indicasse, ubi pecunia cudebatur, vulgo *la Zecca*. Videsis quae diximus lib. II. c. 3.

Neapolitanorum Cultus.

Postquam Neapolitanorum antiquorum politiam, et regiminis formam inspeximus, quae ad cultum spectant, nunc videndum. Inficiandum haud est, quod nulla adsit respublica, vel imperium, quod sine aliqua Religionis specie esse possit. Nam in quavis republica recte constituta, sicuti leges, et magistratus adsunt, quo bene cives vivere possint, ita et templa, et cultus primum maxime quaerendus est. Veteres nationes, et praecipue Graecorum natio religioni quam maxime fuit addicta; quin imo ad illum superstitionis pervenit gradum, ut deos innumeros, templaque passim per urbes, vicos, agrosque permillia (ut ita dicam) habuerit. Quapropter Graeca gens Neapolim quo tempore commigravit, deos perplures, atque aedes sacras in nostris aedificavit regionibus, coluitque. Campani proinde populi, aliaeque gentes ea urbe dominatae, ac tandem Romani ipsi deos patrios introduxerunt. Hinc maiores nostri novos priscis adiectos honore deos sunt prosecuti, indeque tam magna deorum evasit frequentia, ut iuxta Petronium Arbitrum Satyric. c. 17 Quartilla solita fuerit dicere, *nostram regionem tam praesentibus plenam esse numinibus, ut facilius possis Deum, quam hominem invenire*. En ad quem superstitionis gradum Ethnici pervenere! Quam multas gratiarum actiones Evangelicae praedicationi non debemus? De tanta interim deorum frequentia, quos Neapoli fuisse cultos liquet, vix monumentum, ac vestigium

aliquod superest, cuius veteres scriptores aegre mentionem fecere. Nos igitur eo quo antea usi sumus breviloquio, patrios Deos cum templis describendos curabimus.

Vnus e diis praecipuis a maioribus cultus, fuit Apollo e Graecia heic invectus ex Abantis classe, ut e Statio liquet lib. IV. Silv. c. 8. Huiusce numinis templum patrii auctores ponunt, ubi nunc adsurgit Basilica S. Restitutae dicata. Et reapse Celanus, Giorn. II. narrat olim in Metropolitanae Ecclesiae effossione eruderatam fuisse antiqui pavimenti partem Apollinis templi opere vermiculato, atque murum opere lateritio. Plures ex columnis, quae hodiedum recto ordine extolluntur in aede S. Restitutae, sunt eae ipsae, quae iam Apollinis condecorabant templum. Vbi vero nunc adsurgit recentis Cathedralis Ecclesiae ara maxima, fuit olim ipsa Apollinis cella. Quo tempore Neapolitanus Archipraesul, et Cardinalis Pignatellius nempe anno MDCLXXXVII. dum sepulchrum adhuc vivens sibi parabat (quod nunc visitur cum eiusdem effigie in latere ipsius Ecclesiae e dextera regione Chori) vetustis in parietinis subterraneis reperta pars fuit antiqui pavimenti ex albo marmore, quod idem pavimentum ad Apollinis templum pertinuisse creditur. In Sanctae Restitutae vero templo praeter columnas memoratas, servatur adhuc sub ara maxima eiusdem Basilicae pyra ad sacrorum usum adhibita, quatuor angulis leonina facie suffulta; haec hodiedum ad Missae Sacrificium inservit, quo in loco servatur S. Ioannis Episcopi Neapolitani corpus, qui in hac urbe sedit anno DCCCXXXVIII. Apollo.

Alter Deus quem Neapolitani studio sunt prosecuti, fuit Hebo idem ac Sol. Hic barba repraesentabatur prolixa, humanaque facie, sed taurino corpore, ut e plurimis nummis argenteis, aereisque videre est. Capacius Hist. Neapol. lib. I. c. 14 Graecum recitat lapidem, ex quo Aquilam quendam nomine civitatis Δήμαρχον huic numini vovisse constat. Hebo.

Adhaec Serapidem Neapolitani sub bovina, etiam fa- Serapis.

cie coluere. Nullus est qui ignorat, maiores nostros commercium opportunissimum ultro citroque cum omnibus fere gentibus, et praecipue cum Alexandrinis exercuisse, qui urbem appetentes, mores suos introduxere. Inter alia Alexandrini hunc deum patrium invexerunt: unde postea illa gens Neapoli adeo excrevit, ut temporis progressu etiam Alexandrinorum Phratriam efformarit. Parthenopaei vero eidem numini templum (ut fertur) ad Platamonium antrum, nunc *Chiatamone* secus Plagam Olympicam, vulgo *Chiaja*, dicarunt. Sannazarius hoc indicasse videtur Ecloga V. v. 5.

Diana. Sicuti Neapolitani Hebonem, sive Solem, sic et Lunam eodem more prosecuti fuere. Haec igitur fuit ab illis sub Ἀρτεμίδος nomine culta. Hinc maiores eidem templum in urbis medio ordine Ionico aedificandum curarunt: quod fuit ubi nunc nobilissima adsurgit S. Mariae Maioris aedes, vulgo S. *Maria della Pietra Santa.* Et re sane vera Celanus, Giorn. II. ceterique patrii scriptores tradunt, quo tempore huius Ecclesiae fundamenta a D. Pomponio Neapolitanae Ecclesiae Praesule iacerentur, disiecta plura Dianae templi rudera fuisse. Conspicitur adhuc latericii operis pars (1), ubi nunc est Ecclesiae turris campanaria, vulgo *il Campanile*, quae vetusti templi magnificentiam praesefert. Apud nostrates vero Dianae sacerdotes celebres evasere, qui sub Dianarum nomine salutati fuere. Quo enim tempore iratum credebant numen, iidem tunc facibus accensis per urbem discurrebant vagantes. In hisce ritibus multa patrabantur: inter alia carmina quaedam canebant. Temporis progressu eversa Ethnicorum religione, et Christianorum introducta, ni-

---

(1) Hoc opus lateritium est pars vetustae Campanariae turris a D. Pomponio aedificatae, in cuius basi restant adhuc plura antiqui templi marmorea frusta. Celanus quasdam subterraneas cameras suo aevo, et plura vasa Graeco opere, et Graecis characteribus reperta fuisse narrat loco ante citato.

hilosecius Dianae sacerdotum ritus, et praecipue carmina atque praestigia haud deperdita, neque adhuc apud vulgus immutata fuere. Hinc crediderim illorum speciem sequiori aevo extitisse, et nostra fortasse tempestate eas foemellas, quae vulgatim sub *Ianare* nomine veniunt, suam derivasse a Dianae sacerdotibus originem.

Non procul ab S. Mariae Maioris Ecclesia adsurgit Ioviani Pontani aedicula, in qua plures vetustae leguntur Graecae inscriptiones, Latinaeque, quas affert Carlettus, Topografia di Napoli pag. 179, et noster Ignarra commentario illustravit in Opusculis.

Cererem quoque Neapolitani coluere, eiusque festus dies quam maxima peragebatur pompa, laetitiaque. In his sacris prae ceteris facibus accensis per urbem currebatur; unde repraesentabatur Ceres cum Baccho, quae raptam filiam Proserpinam taedis per orbem quaesierat accensis, imposito calatho supra currum simul virgines prodibant, ut scribit Capacius lib. I. c. 14 et ut prostat ex tabula reperta cum epigraphe, quam Latine reddit Martorellius Theca Calam. tom. II. pag. 711. Celanus hoc Cereris templum fuisse ait, ubi fuit aedes S. Mariae Rotundae dicata in Regione Nili: prope Ecclesiam duos lapides ad Cereris templum pertinentes euderatos idem scribit. In Cereris tandem festis peragebatur ludus Lampadicus ante descriptus, ut constat ex Statio Silv. lib. IV c. 8. Ceres.

Dioscoridum templum, nempe Castoris, et Polluцis perantiquum Neapoli censetur, quippe quod etiam illorum cultus ex Graecia derivavit. Verum ex inscriptione, quam ante retulimus huius libri cap. IV. Dioscoridum templum Augusti aevo a Tiberio Iulio Tarso eiusdem liberto restauratum fuisse liquet, quod ex antiquitate labefactatum Iulius ipse Tiberius in eorum honorem magnificentius excitavit. Templum hoc celeberrimum, atque splendidissimum fuit: prout enim adhuc ex eius apparet ruderibus, nihil eo nobilius esse potuit. Intercolumnium enim Corinthio fuit opere, uti ex qui- Dioscoridum templum.

*

busdam columnis nunc in fronte novae aedis S. Pauli videre est: in vetusti templi fronte plura erant deorum simulacra opere anaglyptico. Inter alia Apollinis imago; Tellus ad dexteram cornu copiae tenens, aliaque id genus conspiciebantur. Iacent in solo Castoris, et Pollucis (uti creditur) ex marmore trunci ab eiusdem templi veteris aggestionibus eruti anno MDXCI nudi clamydatique. In templi trabeatione Graeca epigraphes olim legebatur, quam ante retulimus.

Sunt qui scribunt, haec duo Dioscurorum signa corruisse eo ipso tempore, quo Apostolorum Princeps D. Petrus Neapolim advenit, atque hac pertransiit: muta tunc ea numina ad Apostoli praesentiam statim ad solum fuere prostrata. Vbinam eae statuae collocatae fuerint olim, utrum ad templi frontem, an in ipso templo, incerta quidem res est. Hoc templum magnificum fuit, et fortasse urbis antiquae nobilissimum aedificium: nam anno IV. et XL. supra sesquimillesimum, quo tempore vix ingentia adhuc templi supererant rudera, Tunetanum Regem Muleassem Neapolim advenientem, et Genuam transgressurum, quo auxilium a Carolo V. Imperatore contra Hariadenum Ænobarbum impetraret, statim ac templum ad hoc pervenit, reliquias ingentes contemplantem, stupore et admiratione correptum fuisse, et lacrymas effudisse narrat Iosephus Silos pag. 202 Histor. Clericor. Regular. edit. Romae 1650.

Grates debemus Rev. Patri Valerio Pagano, qui in Hist. MS. cui titulus „ Relazione d' alcuni fatti della Religione Teatina, plura narrat de hoc templo, deque reliquiis, quae extabant adhuc suo tempore. In sua enim historia MS. (quam paucis abhinc annis prae manibus habui) novi templi D. Paulo dicati aedificationem supra Dioscoridum ruinas enarrans, cuncta quae suo etiam aevo restabant, describit. Vetustum templum erat ubi nunc praesens est coemeterium, et ubi adhuc ingentes visuntur ruderum ruinae opere lateritio. In novi templi fronte duae

dimidiatae magnae restant columnae ordine Corinthio, duaeque bases ad alias sustentandas columnas.

Ex Diario insuper MS. Rerum notabilium Domus S. Pauli R. P. Antonii de Angelis, quod servatur in Archivio eiusdem Domus Theatinae S. Pauli, confirmamur de horrendo motu terrae, qui accidit anno MDCLXXXVIII. Pentecostes vigilia hora diei XXI. quo tempore sunt conlapsae columnae quatuor, et epistylium, quod Graecam sustentabat inscriptionem ante recitatam, aliaeque intactae fuerunt. Citatus auctor narrat, hunc terraemotum adeo vehementem fuisse, ut plura urbis aedificia corruerint. Ea vero civium pars, quae secus erat viam, in ipsum atrium D. Pauli Ecclesiae aufugit, ubi Castoris, et Pollucis templi adsurgebant columnae: XXII. heic homines sub ruinis fato perierunt. Eandem D. Pauli aedem D. Caietani, qui pluribus id temporis super aera visus, a terraemotu miraculo servatam tradit idem scriptor. Memoriae tandem prodit Chronographus anno MDCCXII. quo tempore B. Andreas Avellinus Sanctorum albo fuit adscriptus, duas alias columnas, quarum in praesentiarum tantum restant bases, fuisse ablatas: ubinam vero eaedem fuerint collocatae, incertum.

Priapum quoque deorum impudentissimum Neapolitani studio prosecuti fuere. Huic aedem dicarunt maiores nostri prope Cryptam Pausilypanam, ut scribunt plures patrii auctores (1). In eo fama est sacrificasse foeminas nocturno tempore, ut legere est apud Petronium Satyric. c. 17. Eiusdem sacerdotes Ithyphallici dicebantur. Hic Deus hortorum tutelare fuit numen, ut est apud Virgilium Georg. IV. v. 410 et Catullum lib. II. Epigr. 20. Priapus.

Aliud tandem templum est illud quod Neapolitani Antinous.

(1) Cl. Grimaldius, Annali del Regno di Napoli, epoc. I. tom. VI. pag. 248 et seqq. hoc Priapi templum, et Quartillae Cryptam alio in urbis loco ponendam autumat, in regione nempe Furcillensi, vel in ea vicinitate.

Antinoo dicarunt. Hoc adsurgebat ubi nunc dicitur S. Ioannis Maioris Ecclesia. Pontanus (1) huius mentionem facit his verbis: *Hadrianus templum in tumulo proxime portam, quae ad mare ferebat, aedificavit mirae amplitudinis, idque postea conlapsum ab insequentibus est principibus instauratum;* de Bello Neapol. lib. VI. Fama vero est Imperatorem ipsum cuiusdam adolescentis Antinoi nomine adeo amore captum, ut eidem templum excitarit. Hoc vero ad mare (2) fuit situm. Evulgata postea Evangelica praedicatione, eversis undique idolis, et ubique diffuso Christianorum cultu, hoc D. Ioanni Praecursori fuit dicatum.

Atque haec satis sint, quae de Politia, patriis Diis, templisque iisdem dicatis erant dicenda.

---

(1) Cl. Pelliccia in quadam diatriba typis edita Neapoli 1801 parag. 1 hanc Pontani auctoritatem falsam esse probat, et Hadrianum nunquam Antinoo Neapoli templum sacrasse, ut produnt omnes patrii auctores: idque conieciat laudatus auctor ex Spartiano in eius vita c. 19 qui tantum Neapoli Hadrianum Demarchi honore habitum fuisse scribit.

(2) In dubium haud vertendum est, quin quondam mare huc usque perveuerit, In eo enim loco, qui adhuc *Seggio di Porto* vulgo dicitur, mare extendebatur ad Ecclesiam usque S. Ioannis Maioris supra collem positam. Ibi reapse fuit antiquus urbis portus: adhuc Celani aevo vetustae Phari Neapolitanae pars aderat, ut narrat Giorn. IV. et ad radices collis S. Marcellini, vulgo *Monterone* repertos annulos, quibus naves alligabantur, in subterraneis quibusdam parietinis disiectos quondam fama est. Ad *Mercati* forum in aliis subterraneis Iustinianus Dizion. etc. artic. *Napoli*, maris antiqui vestigia, nempe arenam, et testaceos adspectasse testatur. Ex dictis liquet mare quondam ad haec usque loca pervenisse.

Ad quam autem urbis partem fuerint celebres porticus, ubi tot tabulae a Philostrato lib. I, *Iconum* descriptae, et ubi tot Graecae artis monumenta adservabantur, haud clare patescit. Crediderim ipsas fuisse, ubi fortassis Neapolitanae moles aderant, quo loco urbis aedificia adsurgebant nobiliora.

CAPUT VI.

Pausilypanae describuntur deliciae, de Vedii Pollionis villa, deque alia Lucii Luculli, deque Sannazarii poetae Sepulchro.

Amoenissimum nunc terrarum orbis angulum describere est animus, Pausilypanum nempe promontorium. Si nominis primum vim spectemus, hoc a λύπη, *cura*, et παύω, *relinquo* descendit, quia tanta est eius amoenitas, ut qui ad illum accedunt locum, statim animi moerorem, curasques a se avertere cogantur. Cum vero mari immineat, ex parte dominatur Neapolitanum Craterem; ab oriente Neapolim respicit urbem, subiectosque vicos ad Vesuvii pedes sitos, nempe Leucopetram, vicum S. Ioannis a Teducio, Porticensem, et Resinensem villas, Herculaneum, et Pompeios. Praeterea ex alia parte Picentinorum catenam prospectat, Stabias, Vicum Æquensem, Surrentum, Massam Lubrensem, et Minervae promontorium. Ad occidentem prospicit Leucogaeos colles, Puteolos, Baias, et Misenum Romanorum quondam classis stationem. Vicinum vero mare exquisitis abundat piscibus, omnique deliciarum genere, qua parte praesertim sinistrum alluit promontorii latus, aedificiorum frequentia, elegantiaque celebratum, cum ei adiaceat Olympica Plaga, vulgo *Chiaja*. In ipso eius mari adsunt parvae insulae; quarum prima est Megaris, sive Megaria, vulgo *Castel dell' Ovo*, quae hystmo terrae nunc adhaeret, et e regione parvum adsurgit promontorium nomine Echia, nunc *Pizzofalcone* Capreas contra. Euplaea est propius, nunc *Mare Piano*, Εὔπλεια (1), quae a

(1) Non procul hinc montem ascendentibus fit obviam magna crypta, quam Seiani vocant indigenae, *la grotta di Sejano*. Haec enim plurium aquarum alluvionibus vicinarum rupium in dies oppletur; ipsa fortasse a Lucullo fuit aperta.

felici navigatione nomen accepit: Alexandrinae enim naves olim Puteolos petentes, ea urbe conspecta veluti fausto omine, felici se navigatione usas laetabantur. Hinc Statius cecinit lib. II. Silv. c. 2. v. 79

Inde vagis omen felix Euplaea carinis.

Creditur ibi olim Venerem adoratam, ut ostendunt aliquot templi ruinae, unde Statius cecinit ibidem:

Et placidum Limon (1), *numenque Euplaea carinis.*

Prope Limon alius adiacet scopulus in loco, quem appellant *la Gajola*, sub nomine Scholae Virgilii. In eo restant adhuc plures vetustae fabricae opere lateritio, ex quibus quondam heic fuisse thermas demonstratur, ut ex porticuum reliquiis adhuc videre est. Hinc a nostratibus *Schola* dicitur locus iste, dum a Vitruvio lib. V. c. 10 pro thermis accipitur, vel forsitan etiam a vicino Virgilii Maronis tumulo *Virgilii schola* vulgo vocitatur. Hodiedum locus hic a Neapolitanis aestate comessationibus, et ebrietatibus satis celebratur.

Inde Puteolos versus adest Nesis insula, et ad eam proximus amoenus scopulus Limon, ut coniectat Cluerius Ital. ant. lib. IV. c. 2 ex allata Statii auctoritate fortassis, cum alterius insulae nullum remaneat vestigium, quae nunc dicitur *lo Sporgatojo*, aut *Lazáretto*, quo scilicet ab extremis oris oncrariae appetunt naves, et hinc in proximo Nesidis portu contagionis suspicionem (si quam advectunt) aliquandiu heic immorantes diluunt.

Hic vero mons Pausilypus feracissimus uvis, et nobilissimis vinis celebratur. Inter alia laudatur uva praesertim Apiana, quae nomen accepit ab apibus, quia de illa maxime delectantur apes, ut Plinius tradit Hist. Na-

(1) Vox isthaec Limon iuxta Martorellium, Colon. Fenic, tom. I. pag. 51. Graeca est, et *pratum* significat. Ea vero voce utitur laudatus auctor ibidem ad affirmandum Harpyas, quae ἐν Λειμῶνι, *in prato* pascebantur, extitisse in regione Baiana.

tur. lib. XIV. c. 1. Hanc uvam aliam non esse credo, quam illam, quae a nostratibus salutatur *Muscatella*, a muscarum nempe telis. Laudatur etiam in hoc monte uva Duracina: haec nunc dicitur *Duraca*, quae etiam ab antiquis in more fuit posita.

Fructus vero perquam ibi exquisito, et cuiuscunque generis sapore sunt, et eo modo, ut hodie ex totius Campaniae agris excellentiores aestimentur. Praetereo ficus, pyros, cerasos, aliasque sexcentas fructuum plantas. Quoad flores insuper excellentissimos, et quoad colorem, odoremque, reapse nihil est nunc illo uberius solo, ita ut Pomona ibi potius habitasse videatur cum nymphis, et agricolis, qui heic vitam felicem degunt in agris. Pausilypanae deliciae.

Nihil illo litore amoenius, et piscibus abundantius: heic aer perquam purus semper zephyris spirat: haec patria deliciarum est: coelum ibi dulce, mare omnibus fere piscium generibus abundat, et praesertim memoratur hoc litus ob ostreas, echinos, paghuros, thynnos, ac prae cunctis ob exquisitos mugiles. Nihil vero isto litore aestate amoenius, et otiosius est. Laudantur ab antiquis iure meritoque Baianae, Puteolanaeque deliciae, sed haec loca nunc pestifera, et horrenda sane sunt; ibique aer graveolentior, et aegritudo potius dominatur, quippe cum horum locorum status, atque situs sit omnino a natura immutatus ob tot nostrae regionis conflagrationes, vulcanicasque materias, et ob assiduos motus terrae, quibus subiectum saepe fuit solum, aliasquae naturae vicissitudines. Nihil ergo his locis hodie lacrymabilius, atque miserabilius est. Solus atque unus Pausilypi angulus nunc ridet, et cum Baianis certat deliciis. Ibi enim passim huc illuc tot Neapolitanorum celebratae, et pulchrae adsurgunt per litora villae, rusticaeque domus. Æstate vero tot civium huc confluentium per litus catervae iocos inter, comessationes, choreas, plausus, risusque ad multam noctem Luna micante, sonos inter, ac symphonias cum Neapolitanis Syrenibus concentum dulcem modulantium, atque Vlyssis socios rursus aures demulcentium adliciunt,

Haec igitur Veneris sedes, atque Nympharum domus, Cupidinumque, in quibus tot deliciae, et illecebrae reperiuntur, quibus undique Pausilypanum abundat promontorium. Quid hoc igitur loco gratius, amoenius inveniri potest? Haec terrae pars ridet praeter omnes. O vita heic expetenda, atque amplectenda!

Pollionis villa. Nec vero solum locus hic a Neapolitanis nunc adamatur, verum etiam ab antiquis, et praesertim a Romanis villae heic, et sumptuosa vivaria quam magno sumptu excitata fuere. Inter alias Romanorum equitum villas ea prae ceteris Vedii Pollionis (1) memoratur, cuius plures ex antiquis meminere. Plinius prae aliis hoc modo Hist. Natur. lib. IX. c. 53 *Ævi piscium memorandum nuper exemplum accepimus. Pausilypum villa est* Campaniae *haud procul Neapoli: in ea* Caesa*ris piscinis a Vedio Pollione coniectum piscem, sexagesimum post annum expirasse scribit Annaeus Seneca. Duobus aliis aequalibus ex eodem genere etiam tunc viventibus.* In ea vero villa muraenarum vivaria extruxit Vedius Pollio, quas saeviter humanis etiam pascebat carnibus. Citatus auctor de muraenis sic scribit ibid. c. 23 *Invenit in hoc animali documenta saevitiae Vedius Pollio eques Romanus ex amicis Divi Augusti, vivariis earum immergens damnata mancipia, non tamquam ad hoc feris terrarum non sufficientibus, sed quia in alio genere totum pariter hominem distrahi, spectare non poterat.* Laudatus a Plinio Seneca pluribus in locis ipsius villae muraenarum vivaria, totque saevitias

(1) Cl. Ancora, Viaggio di Pozzuoli pag. II. edit. Neapol. 1792 hanc Pollionis villam supra Euplaeae scopulum ponit, ubi adhuc visuntur plura huiusce fabricae rudera, et ubi proprie dicitur vulgo *Mare Chiano*. Verum non solum Pollionis villa fuit super hunc scopulum, sed etiam eiusdem pars in vicina extendebatur continenti, ut ex pluribus vetustarum fabricarum ruinis videre est.

a Pollione inventas probre commemorat. Inter alia sic memorat lib. III. de Ira c. 40 *Divus Augustus cum coenaret apud Vedium Pollionem, fregerat unus ex servis eius crystallinum: rapi eum Vedius iubet, nec vulgari quidem periturum morte; muraenis obiici iubebatur, quas ingens piscina costinebat . . . . Evasit e manibus puer, et confugit ad Caesaris pedes, nihil aliud petiturus, quam ut aliter periret, nec esca fieret. Motus est novitate crudelitatis Caesar, et illum quidem mitti: crystallina omnia coram se frangi iussit, complerique piscinam.* De immani etiam Pollionis saevitia idem scribit Cassius lib. LIV. qui narrat Pollionem Augustum huius villae haeredem ex testamento fecisse.

Haec ipsa villa quae olim Vedio fuerat, nunc temporis ad familiam Mazzae cognomento pertinet: restant adhuc in illa pervetusta Pollionis vivaria. In vicino vero mari exquisitae enascuntur muraenae.

Praeter hunc Romanum equitem, fuit heic etiam Lucii Luculli villa, de qua sic scribit Plinius Hist. Natur. lib. IX. c. 54 *Lucullus exciso etiam monte iuxta Neapolim maiore impendio, quam villam exaedificaverat, eurypum, et maria admisit.* Hinc laudatus auctor de eodem subiungit: *Magnus Pompeius Xerxem togatum eum appellabat.* Et hoc procul dubio: nam hic Romanorum ditissimus eo loci infinitos insumpsit sumptus, cum mare in terram vicinam immiserit, ut adhuc videre est in huiusce montis extrema parte, ubi vulgo dicitur *la Scuola di Virgilio*, et ubi Lucullana aderat villa. Heic loci hodiedum adhuc restant vestigia. Varro etiam de ipsa mentionem facit lib. II. de R. R. necnon et Paterculus lib. II. c. 33. Post Luculli mortem omnes villae, et praesertim isthaec, de qua sermo est, ad filium eius M. Lucullum cum tota haereditate pervenerunt. Cato Vticensis qui huius Luculli filii impuberis fuit tutor, senioris Luculli luxum detestans, pisces ex his Pausilypanis distraxit piscinis. Id omne narrat Plutarchus in Lucullo, Plinius lib. IX. c. 54 Columella de R. R. aliique.

Luculli villa.

Temporis progressu mutato Reipublicae statu, Lucullanae villae, aliaeque forsitan ad principis patrimonium pervenerunt. Id ediscimus ex ipso Plutarcho ibid. At cum eae villae plures essent in ora Campaniae, quas Caesar possideret, hinc ab eo mitti solebat procurator aliquis, non vero villicus. Talis fuit ille Traiani libertus, qui sequiori aevo Euphrates nomine Pausylipo procurasse dicitur, ut est apud Fabrettum in quodam recitato marmore pag. CXC. n. 48.

Non procul a Luculli villa, et supra Pausilypanum promontorium fuit Fortunae aedes, cuius adhuc visuntur in eo loco vestigia, qui vulgo dicitur *S. Maria a Fortuna*, ab aedicula B. Virgini Deiparae dicata. Capacius Hist. Neap. lib. II. c. 1 extare adhuc sua aetate templi huius narrat ruinas.

Via Pausilypana nova.

Super hoc monte aperta fuit alia nova via secus mare paucis abhinc annis, eaque deliciossima quidem est, certatque cum Romanorum potentia, cum sumptus permagni, et labores ad id operis fuerint insumpti. Haec via extenditur ad IV. circiter milliaria a Sannazarii sepulchro ad Balneolanam usque regionem supra eundem collem, atque inde coniungitur cum Puteolana via secus mare. Nihil hac amoenius, et magnificentius esse potest, si propinquum subiectum mare, si aedes ad rusticandum aptas, si hortos florentissimos, si urbem procul Neapolim, si urbes dissitas supra Apenninorum catenam, si Vesuvium ipsum respicies. Quo via minus difficilis redderetur, pontes passim efficiendos fuit curatum. Hinc nostrates, et praesertim exteri quotidie ad hanc magnificentissimam visendam viam turmatim adveniunt.

Sannazarii sepulchrum.

Sannazarii sepulchrum est supra Pausilypanum litus: hoc adsurgit in Ecclesia S. Mariae de Partu Virginis in ora Mergellinae (1). Quo tempore vitam ipse agebat poe-

(1) Martorellius, Colon. Fénic. tom. II. pág. 667 asserit ubi olim ederat Sannazarii villa, antea vocatum fuisse Φαληρού τύρσιν,

ta, summum ius in administrandis rebus Neapolitanis erat Federico Regi Aragonio, qui viros honestos, et virtute insignes, quibus familiariter utebatur, donis opidorum, et vectigalium locupletavit. Sannazario autem pecunias est elargitus Federicus, quae illi ad sexdecim millia H. S. quotannis ex aerario solvebantur, rus etiam suburbanum in Pausilypi montis latere situm, cui nomen Mergellina ob pulcherrimum Tyrrheni maris prospectum, et ob fructuum ubertatem, et superioribus Regibus in pretio habitum. At Sannazarius quasi hoc rus despiciens (cum adhuc loci illius haud agnosceret pulchritudinem) hoc eidem Federico scripsit epigramma:

Scribendi studium mihi, tu Federice, dedisti,
Ingenium ad laudes dum trahis omne tuas.
Ecce suburbanum rus, et nova praedia donas:
Fecisti vatem, nunc facis agricolam.

At non multo post loci ipsius amoenitate captus, villam reddidit nobiliorem, ubi vitam ducens tranquillam, poema de Partu Virginis, Eclogas Piscatorias, Arcadiam, Elegias, aliaque poetices elucubravit opera. Hinc regni postea rebus mutatis, et urbe Federico privata (cum in custodiis fato functus esset) ob odium in illum excisa fuit eiusdem poetae villa. Temporis progressu Sannazarius monasterium cum Ecclesia aedificavit, quam D. Mariae de Partu Virgini dicavit. Templum etiam appellatum fuit S. Nazarii ab auctoris cognomento; idque tunc Patribus Servitis fuit donatum. Sannazarius vero anno MDXXXII., ut tradit Angelus Constantius, in aedibus Cassandrae Marchionissae Neapoli e vita excessit. Cum in vivis adhuc ipse ageret, testamento praeceperat, ut post fata ad Ecclesiam S. Mariae de Partu Virginis in ora Mergellinae tumularetur, ut reapse factum.

Palheri arcem, quod ex Poeta Lycophrone haurit, atque Phalerum *mergum* significare: hinc locum Mergellinae dictum postea, a mergis derivatum autumat.

Hoc ergo sepulchrum situm est post âram maximam eiusdem templi: stat ipsa eius effigies ex marmore sculpta inter duos pueros alatos: in sepulchri parietibus depictae adservantur variae satyrorum, nympharumque figurae. Ad latus vero duorum puerorum adstant duo signa, Apollinis unum, Minervae alterum. Hoc opus exaratum, atque marmore fuit scalptum a Fratre Ioanne Montursulo Servita Florentino. Cardinalis Bembus Sannazario familiaris tumulo hoc superaddidit carmen:

Da. sacro. cineri. flores. hic. ille. Maroni
Sincerus. Musa. proximus. ut. tumulo.

Atque haec satis de Pausilypo, eius deliciis, deque Sannazarii sepulchro.

CAPUT VII.

Describitur Crypta Neapolitana: de Virgilii Maronis sepulchro, de aquis mineralibus: de insula Megaria, de villa Antiniana, de rure Arenulano, de Plaga Olympica, deque Regia Villa.

Crypta Neapolitana. Ad cryptam nunc accedimus Puteolanam, sive Neapolitanam, ad immane antrum Romanorum potentia excitatum, et post tot saeculorum longaevitatem adhuc extans, quin meliorem in statum nunc redactum, nihil obstantibus assiduis motibus terrae, et Barbarorum colluvie. Hoc unum antiquitatis monumentum totius Romani imperii cuilibet excitat admirationem cum ad eam excavandum cryptam sumptus permagni adhibiti fuere.

Non procul a descripto Sannazarii sepulchro est ea, de qua loquimur. Quo vero tempore florebant urbes Neapolis, atque Cumae, quarum unaquaeque pro loci opportunitate latissimum commercium exercebat, hinc mare aut navigandum, aut Pausilypanus viatoribus mons erat ascendendus; inde factum, ut illum perforarint, quo mercaturam liberius commodiusqne exercerent, viamque redderent breviorem. Huiusce vero specus origo est

adeo vetusta, ut ea nonnullis scriptoribus sexcéntas reperiundi, et excudendi fabulas ansam praebuerit. Hoc unum satis dictu est, Strabonem, Senecam, aliosque auctores illius mentionem fecisse. Quorum quidam a Basso, alii a L. Lucullo apertam esse scripserunt. Illam reapse Cocceium architectum M. Agrippae iussu, qui Tiberio imperante vixit, excavasse auctor est Strabo lib. V. Geogr. eiusque sententiam virorum eruditorum plerique amplexati sunt. Strabonis aevo eam habebat latitudinem, quae onusta iumenta, et adverso itinere gradientes currus admitteret, illustrabantque aditum superne per Fenestras immissa lumina, ut scribit idem. Hinc ipse auctor Agrippam Augusti generum narrat a Cocceio architecto duas effodiendas cryptas in agro Puteolano curasse: quarum prima ab Averno ad Cumas viatorem ducebat: altera per Baias ἐπὶ νέαν πόλιν, *ad novam urbem.* A Strabone indicantur ipsae Baiae, non vero Neapolis, quae semper a scriptoribus scripta reperitur Νεάπολις. Ex auctoris textu hanc cryptam a Baiana differentem ab Agrippa extructam fuisse elucet, quamvis haec depressior fuerit a principio, et viatoribus satis incommoda.

Lumina insuper a Strabone descripta nonnisi post longiorem aetatem aperta fuere, eaque nonnisi duo, ut adhuc videre est. Annaei vero Senecae tempore obscurissimum per cryptam erat iter: narrat enim ipse ad Lucilium scribens epist. LVII. lib. VII. *Cum Baiis deberem Neapolim repetere, facile credidi tempestatem esse, ne iterum navem experirer. Sed tantum luti tota via fuit, ut possem videri nihilominus navigasse. Totum athletarum fatum mihi illo die perpetiendum fuit. A ceromate nos aphe excepit, in crypta Neapolitana. Nihil illo carcere longius, nihil illis faucibus obscurius, quae nobis praestant, non ut per tenebras videamus, sed ut ipsas. Ceterum etiamsi locus haberet lumen, pulvis auferret. In aperto quoque res gravis, et molesta. Quid illic, ubi in se volutatur, et cum sine ullo spiramento sit inclusus in ipsos, a quibus excitatus est, recidit.*

Hunc Senecae textum Lipsius conciliare cum Strabone cupiens, ea lumina, scribit, obstructa, vel neglecta fuisse Senecae aevo, qui Nerone imperante vixit. Verum videtur Strabonem recte dixisse, cum crypta suo tempore lumina passim habuerit. Sebastianus enim Bartolus Thermolog. Aragon. part. II. pag. 17 et seqq. hanc graphice describit, et quatuor lumina, vel fenestras, ab oriente duas, duasque alias ab occidente habuisse semper ait, quamvis in praesentiarum duas tantum contineat: duaeque etiam eiusdem Bartoli aevo aderant, atque hae quidem oppletae, ut ex vestigiis, quae supererant, agnoscebatur. Easdem fortasse quoque oppletas Senecae tempore fuisse crediderim, quamvis vix paucum intercidit spatium a Strabonis aevo, cum cryptam hanc carcerem veluti obscurum describat.

Verum id quod magis Senecae occasionem praebuit cryptam carcerem appellandi, fuisse videtur illud, quod scribit, tum *tempestatem esse*, nempe tempus pluviosum, et propterea coelum nubilum, et obscurum. Quid igitur de crypta eo tempore? nonne obscurissimam esse dicendam, ut periculum quoque possunt facere nunc temporis illi, qui coelo obnubilo per illam iter instituunt. His adde tandem, quod eiusdem Senecae aevo ea crypta esset satis humilis, angusta, et perfectus carcer.

Praeter laudatum Strabonem, et Senecam huiusce cryptae facit etiam mentionem Petronius in Fragmentis edit. Burmann. pag. 870 hoc modo: *Satis constat, eos nisi inclinatos non solere transire cryptam Neapolitanam.* Vbi vide quaeso quam bene concordat Petroniana auctoritas cum citatis ante textibus. Horrendum profecto fuisse arbitror hunc locum, atque immane antrum.

Haec autem crypta fuit a principio satis humilis (1),

---

(1) Dignum observatu est, vetustissimam cryptae formam, et altitudinem fuisse satis a praesenti differentem: nam eadem, prout ex supra allato Senecae textu apparet, perfectus erat car-

ut vix hastatus homo super equum transire posset. Ea postmodum ab Alphonso Aragoniae I. Rege excavata est, et latior effecta, et passim aditus superne per fenestras adiectus immisis luminibus, quo viatoribus daretur iter, ne per tenebras commearent. Petrus vero Toletanus Neapolitanorum Prorex cum urbem Puteolos motu terrae partim excisam restaurasset, altiorem fecit, et quadrato stravit lapide, atque ita evasit viatoribus commodior. Adest in cryptae medio Beatae Mariae Virgini sacellum dicatum, ubi lumen diu noctuque intra ipsius cancellos adest, quo commodius viatoribus iter ostendatur. Haec tandem crypta a Carolo III. Borbonio Hispaniarum Rege fuit pluribus in locis restaurata, et iterum meliorem in statum redacta adiunctis stratis silicibus.

Ante cryptae ingressum ex parte Plagae. Olympicae in ipsius montis visceribus visitur aquaeductus Neapolitani pars, qui aquas Baias ferebat. Hic vero in duos seiungebatur ramos, primum qui aquam Pausilypum ad Pollionis, et Luculli villas: alter qui Puteolos ducebat, uti ex ipsorum ruderibus videre est.

Extra iam descriptam Neapolitanam cryptam duae adsunt viae, quarum una ad Anianum lacum viatorem fert, altera Puteolos prope mare: haec via *Nova* dicitur ab antiqua omnino diversa, qua per montes Neapoli eundum erat. Haec vero *Nova* via aperta fuit a Parafano Ribera Neapolitano Prorege regnum administrante anno

---

cer, dum satis depressior erat, ut adhuc ex rotarum cognoscitur ab utroque latere vestigiis in ipsis parietibus, quae restant supra cryptae altitudinem. Adhaec visitur adbuc aedicula puta antiquorum Christianorum opera elaborata, et tabula in ipso pariete depicta. Ipsa procul dubio per eam tempestatem erat in eiusdem cryptae plano: at vero temporis progressu factum, ut eadem crypta, quae satis depressa erat, excavata fuerit ad eam altitudinem, quae nunc est. Crediderim etiam vetusto aevo viam fuisse satis altam, et sequiori depressam versus Plagam Olympicam, ut adhuc restat pars.

MDLXVIII. Hinc ea via dicta fuit *Rivera*. Adest lapis extra cryptam in bivio eo loco, ubi dicitur *l' Epitaffio*.

Haec autem via *Nova* amoenissima est hodiedum, qua per Balneolanam regionem, vulgo *i Bagnuoli* Puteolos itur. Sebastianus Bartolus Thermol. Aragon. tom. II. pag. 100 huius viae mentionem facit hoc modo: *Ager iste apud incolas triplici nomenclatura distinguitur. Etenim pars quae mare attingit, dicitur li Bagnuoli: quae vero Antiniano subiacet ob lapidum fodinas dicitur Soccavo; tertia inter has media, in quam cryptae Neapolitanae aperiuntur fauces, Fuori Grotta appellatur.* Ex hoc loco nempe extra cryptam incipiebat vetusta via Puteolana nunc impervia, quae per Anianum lacum, inde per Leucogaeos colles, tandem ad Puteolos perveniebat.

Idem Bartolus ibidem in hac Balneolana regione octo enumerat balnea, quorum primum est *S. Germani Sudatorium*, de quo infra agemus lib. IV. c. 4 in Aniani lacus litore positum. Alterum cui nomen *Bullae balneum* in collibus Leucogaeis: tertium *Astruni*, quod a loco nomen desumpsit: quartum *Foris Cryptae*, quod extat in radicibus Pausilypi montis extra cryptam Neapolitanam. Quintum *Iuncarae* non procul a proxime dicto: sextum *Plagae* in ipsa Balneolana regione haud procul a mari e Nesidis regione. Septimum *Petrae* prope Plagam: octavum tandem *Colaturae* ibidem. Balneum *Foris Cryptae* scribit idem auctor pag. 114 fuisse satis magnificum etiam apud antiquos, ut ex ruinis, quae restant, videre est; nam parietes internos, ait, adhuc structurae elegantiam servare, et praeter laterum muros, quatuor pilas ad fornicem sustentandum erectas cerni.

Virgilii Maronis sepulchrum.

Celeberrimum, atque pervetustum monumentum, quod servat adhuc Neapolis extra cryptam ante descripptam, est P. Virgilii Maronis insigne sepulchrum, de quo heic nonnulla dicenda. Is natus est Cn. Pompeio Magno, et Licinio primum Coss. Idibus Octobr. in pago, qui Andes dicitur, quique parum a Mantua distatbat. Hic a

natura fuit auctus tanta mentis gratia, ut cum ad poesim factus videretur, longe alios antiquitatis celebres superarit poetas. Hinc plura scripsit, praesertim Æneidum libros XII. Bucolicam, et Georgicam (1), quae usque ad nos pervenere. Ipse testamento sua opera cremandum iusserat, sed ne tanta monumenta pessum irent, vetitum fuit. Anno vero aetatis suae LII. ut ultimam Æneidi imponeret manum, in Graeciam perrexit: hinc iter aggressus, Athenas pervenit. Parum ibi est moratus; languorem enim nactus, quem non intermissa auxit navigatio; tandem Brundusium advenit, ubi paucos post dies obiit X. Kal. Octob. Cn. Plautio, et Q. Lucretio Coss. Vivus Tuccam amicum rogaverat sua ossa Neapolim transferri, ubi diu fuerat otiatus, et extrema valetudine hoc ipse suo sepulchro distychon appesuit;

Mantua me genuit: Calabri rapuere; tenet nunc
Parthenope: cecini pascua, rura, duces.

Translati interim iussu Augusti eiusdem cineres, prout praeceperat, Neapolim, et conditi fuere prope viam Puteolanam intra secundum lapidem (2) supra montem Pau-

---

(1) Hoc opus Georgic. nempe Neapoli exarasse Virgilium constat: ipse enim septennio in hac urbe ingenuas didicit artes, atque heic confecit, ut ipse testatur in fine Georg.

Illo Virgilium me tempore dulcis alebat
Parthenope, studiis florentem ignobilis oti.

Vnum heic mecum, lector, advertas volo, Cl. nempe Martorellium Thec. Calam. tom. II. pag. 705 ubi poeta canit *Ignobilis oti*, nescio qua dementia captum fuisse, ut scribat, hanc *otiosam* urbem, et ubi ingenuae artes, et studia quam maxime colerentur, intellexisse *superstitiosam*, quasi ob superstitiones, atque ubi magicae edocerentur artes. Hinc ipsum poetam magum celebrem, et Neapolitanae cryptae auctorem fuisse narrat. Plura alia magnifica opera ab eodem arte magica fuisse confecta scribit. Praetereo nonnullas alias gerras, quas pueriliter enarrat ceteroquin doctissimus Ellenista. Capiti elleborum!

(2) Cluerius Ital. Ant. lib. IV. c. 3 supra illos Statii versus: *En egomet* etc. paulo post. vers. 77 subiungit:

silypum. Eius sepulchrum veluti templum antiqui venerati fuere, et praecipue Statius nostras ut canit ipse lib. IV. Silv. c. 4 v. 51 Hoc monumentum, cuius hodie pars restat, parvae aediculae octagonae opere concamerato formam praesefert, fornicis instar ex ipsius montis lapidibus, interius latae palmos XVIII. altitudine vero XVI. circiter. Restant adhuc circum quidam loculi duobus spiraculis. Quin imo a nostris patriis scriptoribus stulte memoriae proditur, usque a Reparatae Salutis anno MCCCXXVI. in medio ex marmore urnam adfuisse, quae cineres, atque ossa poetae servabat.

Haec ego Chalcidicis ad te, Marcelle, sonabam
Littoribus, fractos ubi Vesvius egerit iras.

haec scribit: *En ut diserte testatur, sub Vesvio, sive Vesuvio monte, qui ab orientali urbis parte est, Virgilii fuissè monumentum cum templo apposito.* Et paulo post subiungit: *Notandum autem maxime quod Statius ait, se litus secutum, et in litore magni tumulis adcantasse magistri, sedentem in margine templi eius: non vero per iugum montis, neque per litus tendebat, sed introrsum per cryptam Neapolitanam.* Isque Neapolim antiquam ponit, ubi nunc est vicus S. Ioannis a Teduccio, et Virgilii monumentum collocat ex ea parte contra scriptorum communem opinionem.

Virgilii ossa Neapoli ad secundum lapidem tumulata fuisse ad unum omnes clamitant scriptores. Donatus Grammaticus in huiusce poetae vita sic ait: *Voluit etiam sua ossa Neapolim transferri, ubi diu, et suavissime vixerat . . . . . Translata igitur iussu Augusti eius ossa prout statuerat, Neapolim fuere, sepultaque via Puteolana intra lapidem secundum.* Et D. Hieronymus lib. III. in Chron. Eusebii sic etiam scripsit: *Virgilius apud Brundusium moritur Sentio Saturnino, et Lucretio Cinna Coss. Ossa eius Neapolim translata, in secundo ab urbe milliario sepeliuntur titulo istiusmodi, Mantua me genuit etc. Quum moriens ipse dictaverat.* At hisce haud obstantibus auctoritatibus Martorellius Theca Cal. tom. II. pag. 679 solidis probat argumentis, hoc sepulchrum non pertinuisse ad Maronem, sed ad Parthenopem ipsam, aitque nostros patrios scriptores cuiuscunque auctoritatis iidem fuerint, ad unum omnes errasse.

Quamvis autem Patrii scriptores unanimiter hoc Maronis monumentum eo in loco conlocarint, tamen recentium auctorum opinio est alia, neque hoc sepulchrum ad Virgilium, sed communiter ad aliquam familiam potius pertinuisse asserunt, cum ex fabricae constructione satis luculenter eruatur varios loculos ad cineres immittendos habuisse. Hoc profecto Maronis sepulchrum esse debebat super viam publicam, ut scribunt veteres citati auctores. Nulla hoc loco viae antiquae pars restat, neque heic via isthaec fuit unquam. Hoc sepulchrum etiam magnificum esse debebat, cum iussu Imperatoris Augusti fuit erectum: huiusce nunc nulla superest pars, neque ubinam fuerit proprie situm, per auctores constat. Reicienda est igitur communis omnium nostrorum opinio, qui Virgilianum sepulchrum eo loco posuerunt. Cl. Canonicus Iorius, Guida di Pozzuoli, edit. Neapol. 1822 hanc etiam opinionem est secutus.

Ex Martiale insuper compertum habemus, Virgilium Neapoli villam habuisse non procul forsitan a suo monumento; hanc Silius Italicus postea possedit, ut canit Martialis lib. XI. Epigr. 49 hoc modo:

Silius haec magni celebrat monumenta Maronis,
Iugera facundi qui Ciceronis habet.
Haeredem, dominumque sui tumulique, larisque,
Non alium mallet nec Maro, nec Cicero.

Et in hac certe villa extremum obiisse fatum hunc Silium commemorat Plinius lib. III. ep. 2 his verbis: *Silius Italicus in Neapolitano sito inedia vitam finisse:* et paulo post subiungit; *Multum ubique librorum, multum statuarum, multum imaginum, quas non habebat modo, verum etiam venerabatur: Virgilii ante omnes, cui natalem religiosius, quam suum celebrabat. Neapoli maxime, ubi monumentum eius adire, ut templum solebat.* Capacius tandem hanc villam *Paulcidem*, vel *Patrusculum* appellat Hist. Neapol. lib. II. c. 2.

Ad Echiae promontorii radices, quod parum a Pau- **Aquae Minerales.**

silypo distat, adsunt duae aquarum scaturigines a Neapolitanis celebratae. Vna est in regione S. Luciae ad orientem, qui locus urbis est amoenissimus; ea aqua sub *Sulphureae* nomine salutatur. Haec colore nitidissimo, sapore sulphureo, et acidulo est. Ea autem a medentibus pluris aestimatur, et aegrotis magno est remedio, et apta ad plures infirmitates curandas. Neapolitani aestate hac utuntur medicorum consilio. Altera ad occidentem est aquae scaturigo, quam vulgo appellant *Acqua Ferrata*, quae ab alterius differt colore, cum non sit adeo nitida ac illa, tendatque ad albedinem. Tota autem ea regio sub Echia promontorio fuit, non procul a Castro Lucullano.

Megaria insula.

E regione Echiae promontorii parva adiacet insula Megaria (1) nomine, nunc *Castello dell' Ovo*. Ea etiam *Salvatoris insula* fuit dicta, quippe cui ibi monasterium cum Ecclesia fuit dicata ab Athanasio Neapolitano Episcopo. Hodiedum haec appellatur *Castello dell' Ovo*, quia ibi arx sit munitissima, quae urbem ex mari defendit, et hoc nomen servat forsitan ab ovi figura, quae talis repraesentatur. In hanc insulam pervenisse quondam D. Patriciam (2) narrat historia. Haec enim Con-

---

(1) Cl. Mazochius de Eccles. Neap. pag. 220 Punicum nomen hoc esse ait, vel Hebraeum; hinc Magar iuxta eundem *habitationem* significat. Martorellius vero Thec. Calam. tom. II, pag. 353 hanc Megariae, vel Megaliae a Phoenicia voce derivatam esse autumat, quae quidem vox *falcem* significat, eo quod instar falcis mari curva insideat. Hinc iuxta eundem etiam Statium *curva* dicebatur, qui Silv. lib. II. c. 2 v. 80 de ea sic canit insula:

Quaeque ferit curvos exserta Megaria fluctus.

(2) Quo tempore Patritia Neapolim pervenerit, haud constat. Dubitandum vero, an isthaec Costantini Magni neptes fuerit, an alterius Constantini, dum per eiusdem Divae Acta haud liquet, neque ulla occurrit mentio. Quando Neapolim pervenit, nondum existebat Basilianorum monasterium, nam eo tempore, quo Costantinus imperabat, nondum hic Basilianorum ordo ex-

stantini fuit neptes, quae e Constantinopoli in Italiam pervenit, et Neapolim inde, quo ea inviseret loca, et in hanc insulam velut in solitudinem se contulit, ut vitam ageret sanctiorem.

E regione insulae Megariae super Plagam Olympicam, vulgo *Chiaja* adsurgit villa Antiniana, nempe *Antignano* a Capacio memorata Hist. Neap. lib. II. c. 5. Sunt qui putant, hanc villam nomen accepisse ab Aniano lacu, quod sit contra ipsum: hinc quidam derivant Antinianum ab ἀντὶ, *contra*, quippe cum haec sit contra Anianum lacum sita. Sed haec derivatio haud mihi arridet: dicendum potius arbitror, eandem nomen usurpasse ab Antonio Panormita, qui ibidem Academiam habuit, eandemque auctam a Ioviano Pontano, ut scribit Galateus epist. ad Hieron. Carbon. Ex dialogo Pontani, cui nomen *Antonius*, id confirmatur, ubi iugiter mentionem de *Porticu Antiniana* facit, quae pars eiusdem villae fuit. Antiniana villa.

Prope Antinianam villam adsurgit alia Arenulana nomine, vulgo *l' Arenella*, locus satis celebris aeris salubritate, et villarum frequentia nobilis, et non procul a Neapoli. Locus hic a Ioanne Baptista Porta nomen desumpsit, qui heic villam possedit magnificam: unde postea nomen eidem loco factum, *le due Porte*. Nihil heic memorem fructus cuiuscunque saporis, et generis, tot delicias, atque villas in eo loco sitas. Arenulanum Rus.

Super Plagam Olympicam via eiusdem nominis adest silice strata, et urbis amoenissima. Ibi enim passim adsunt tot publici fontes, tot domus ornatissimae, totque templa. Praetereo piscosum mare piscibus exquisitis abundans, mitto vicini Pausilypi adspectum. Isthaec nobilissima via a Duce Medinae Coeli Caroli II. vices gerente anno MDXCII. Plaga Olympica.

---

tabat.; dicendum fortasse D. Patriciam posteriori tempore Neapolim commigrasse. Videsis quae sentit Sabatinius Kalend. Neapol. tom. I. pag. 84 et seqq.

restaurata, et in meliorem formam fuit redacta, ut patescit e lapide publico secus viam apposito.

Villa Regia. Secus viam Olympicam adsurgit nobilissima villa Regia, nempe *Villa Reale* aedificata anno MDCCLXXX, regnante Ferdinando I. Borbonio. Hac nihil amoenius est, sive aerem, sive locum spectes, quum prope Pausilypanum sita sit promontorium, sive artem, cum tot salientes aquarum fontes, tot statuae hunc nobilissimum ornent locum. Praetereunda haud est illa statua, quae in villae adsurgebat medio, et praeteritis annis maximum ornabat fontem, quaeque usque ad annum MDCCCXXV. heic stetit, sed nunc sapientissimi Regis Francisci I. Borbonii iussu in Regio adsurgit Museo. Haec Dirces fabulam repraesentat.

Hoc sculpturae veteris marmor antiquissimum existimatur, cuius fortasse mentionem facit Plinius Hist. Natur. lib. XXXVI. c. 5. Hoc monumentum Imperator Antoninus Caracalla ex Rhodo Romam adsportavit: eiusque memoria omnino deperdita erat, cum sedente Paulo III. Romano Pontifice, a Cardin. Farnesio erutum, et in eius aedibus fuit conlocatum. Anno vero MDCCXCI. Roma Neapolim advectum.

Hactenus de Crypta Neapolitana, de Maronis tumulo, vicinisque locis.

CAPUT VIII.

Describitur S. Ianuarii extra moenia Coemeterium (1).

Inter vetustiorum aedificiorum rudera, quae supersunt

---

(1) Haec loca generatim loquendo compellata fuere a priscis Ecclesiasticae historiae scriptoribus diversis nominibus. Tertullianus ad Scap. c. 3 ea loca *Areas*, vel *Sepulchrorum Areas*, et *Arenaria* vocat. Ex Actibus vero S. Sebastiani c. 22 dicuntur *Martyrum Concilia*. Hodiedum non alio appellantur nomine, quam vulgo

adhucdum, non ultimum aestimandum arbitror S. Ianuarii extra moenia Coemeterium. Locus hic vulgo salutatur *le Catacombe di S. Gennaro*, quippe quod olim eo loci dicata ipsi fuit Ecclesia sub eiusdem nomine. Primum omnium iuvat advertere varias fuisse, quoad ipsum spectat, auctorum opiniones, ut iam adnotavimus. Cum enim non solum Neapoli, verum etiam Romae praesertim, aliisque Italiae opidis subterranea isthaec reperiantur: diversae ea de causa dubio procul fuere scriptorum opiniones. Sunt qui putant Romana Coemeteria a tempore prope immemorabili fuisse excavata, quo tofum ad aedificia construenda et publica, et privata extraherent cives: eaque insuper loca temporis progressu, et Christianorum tunc nova introducta Religione, et ethnicis Imperatoribus in ipsis saevientibus fuisse iisdem veluti tutas, firmasque mansiones, et Ecclesias, quo sacra peragerent, et Martyrum praesertim sepulchreta. Nos interim haec antra, et Cimmeriorum sedes, et Daedaleum Labyrinthum Ariadnaeo adhaerentes filo describemus.

Re quidem vera Cl. Alexius Pelliccia in opere, quod

Catacumbae. Bulengerus de Templis lib. III. c. 24 de ipsis sic sermonem instituit; *Coemeteria Christiani veteres vocarunt Arenarias, et Cryptas, Catacumbas, vel Catatumbas, et Arenas.* Idem ait Bollandus tom. II. Februar. in S. Soter. paragr. 3 pag. 389. Coemeterium vero a Κοιμάω, *dormio*, unde; Κοιμητήριον, locus nempe dormitionis, figura a dormientibus desumpta.

Mazochius vero in Kal. Neap. tom. III pag. 898 longam exaravit Diatribam, in qua vocem *ad Catacumbas* disquirit: primum huius vocis etymon affert, aitque ipsam a Κατά, *secundum*, et Κύμβη derivare, quae vox apud Graecos *navis* sonat. Hinc est, subiungit Cl. auctor, ut quo tempore Christiani primum SS. Apostolorum Petri, et Pauli corpora in Callixti Coemeterio invenerunt (qui locus erat iuxta Naumachiam) Christiani vocem hanc *ad Catacumbas* efformarint quasi iuxta naves. Norunt omnes, Latiares auctores, hanc *Cymbae* nempe navis vocem saepe usurpasse, et etiam *Cumbam* dixisse. Mazochius ibidem Avieni poetae locum affert ad hoc probandum.

inscripsit De Ecclesiae Christianae Politia tom. IV. eruditissimam elucubravit Diatribam, in qua Neapolitani Coemeterii accurate, et diligenter historiam, et topographiam descripsit. Is enim ea loca quondam a Cimmeriis (1) excavata fuisse (quae gens Cumanum, Baianum-

---

(1) Laudatus Pelliccia in citata Diatribo affirmat, hosce Cimmerios antiquissimos Campaniae populos quondam circa Avernum incoluisse lacum, eosque in subterraneis habitasse antris, sibique cuniculos excavasse, quo ultro citroque ex uno in alium commigrare locum esset commodum. Hinc mirum haud est, si plures in Campania reperiantur cuniculi. At id utrum verum, an falsum, quod gens isthaec vetustissima ea tenebricosa incoluerit loca, haud nostra interest, cum et temporum longaevitate, et monumentorum deficientia, quae nulla supersunt, de hac re disserere haud possimus. Nihil vero apud antiquos scriptores fabulosius, quam ea gens. Plura de illis non solum poetae, verum etiam alii scriptores sunt fabulati. At eorum vera historia prorsus ambigua est. Sunt qui putant, hasce gentes ex primaeva origine in Asia ortum habuisse apud Bosphorum Cimmerium: horum fortasse prima origo. Crediderim ipsorum aliquam coloniam in Italiam praeternavigasse, sedemque fixisse inter Avernum lacum, et non procul a Sibyllae specu antiquissimo ex tempore. Eo vero loci antequam mons Novus apud Puteolos adsurgeret, locique facies verteretur, vallis erat horrenda inter montes, cuius pars restat in praesentiarum. Ab ipsis locus hic ad incolendum selectus. Sunt qui autumant, ut Grimaldius, Annali del Regno di Napoli, tom. I. has gentes ne cum vicinis Oscis, aliisque bellum gererent quotidianum, patrias deseruisse regiones, et heic sedem fixisse. Hinc factum ut hasce subterraneas incolerent specus, quae per eam aetatem fortasse nondum in tofum erant mutatae. Tunc temporis vicini montes ignem adhuc emittebant, et fortasse etiam haec alia iisdem fuit causa, ob quam in specubus habitarent, ne ignis, cinerum, lapidumque eruptione forent deterriti.

A poetis postea fabulatum ipsas gentes subterraneas incoluisse specus, ubi metallorum maxime effossione victum quaeritantes, die latentes, noctu vero ad latrocinia egrediebantur, ut tradit Strabo ex Ephoro Cumano. Homerus Ὀδυσσ. Λ. v. 14, Lycophron in Cassandra v. 746, Ovidius Metamorph. lib. XI.

que incolebat agrum) et in hisce specubus habitasse probat, ubi perplures subterraneos cuniculos, et cum spiramentis caveas passim ad incolendum habuere, quo loci templum, et oraculum (1) fuit, quo vicini populi scita-

---

v. 92, Tibullus lib. IV. eleg. I. v. 64, Silius lib. XII. v. 131, et Plinius Hist. Natur. lib. III. c. 5 hasce gentes circa Baias, et Avernum habitasse scribunt. Quin imo idem Plinius ibidem easdem etiam opidum condidisse *Cimmeriùm* nomine historiae prodit. At nihil insipidius quam asserere has olim gentes extitisse, et subterraneas habitasse cryptas: crediderim ego ipsas nullas alias fuisse, quam ipsos vicinos Cumanos.

Verum enimvero scriptores omnes citati hanc fabulam ex Homero hauserunt, qui ut suo Vlyssi, quae de Scythicis audierat Cimmeriis, applicaret, illos a Circes domo unius diei navigatione removit. Pompeius Festus de Verb. Signif. fabulam naturaliter hoc modo interpetratur: *Inter Baias, et Cumas convallem esse satis eminenti iugo circumdatam, quae neque matutino, neque vespertino tempore Sole contegatur.* Et Cicero ante de iisdem Cimmeriis dixerat Quaest. Acad. lib. II. *Cimmerii populi in Italia ad Baianum, et Avernum sinum, incolentes vallem ingenti iugo circumductam, quae neque matutino, neque vespertino sole contegitur: unde proverbium: Cimmeriae tenebrae.* At undenam ipsamet fabula exorta? non alia ex causa eam derivasse arbitror, quam ex eo quod Apollinis sacerdotes aliquandiu constiterint in quadam crypta prope eiusdem numinis aedem, et ubi etiam Cumana Sibylla responsa dabat. Exterae gentes, et vicinae etiam, quae confluebant oraculum consulendi gratia, non solum hasce profundas subterraneas specus erant adituri, ubi Sibylla aderat, et Apollinis sacerdotes, verum etiam per hosce terrae meatus iter aggredientes, lapidicinas reperiebant, qui stipem advenientibus quaeritabant. Iidem Apollinis ministri diu eo loci aderant, noctu vero haud permanebant. Isthaec igitur Cimmeriorum fabulae origo.

(1) Cimmeriorum oracula satis celebrata fuere: et Cumanam Sibyllam a Cimmeriis ipsis originem duxisse putandum est. Cumanorum autem quendam principem Cimmeria oracula sciscitatum venisse, atque illa a veritate prorsus aberrantia aversatum, pro re rata, et odio fortasse, hanc gentem evertisse, et extinxisse ex historia compertum habemus. Iam tandem Romanorum

tum illud venirent. Strabo lib. V. Geogr. narrat Agrippam Romanae classi praefectum Amym silvam ab Averno parum dissitam propter huiusce gentis latrocinia, aliaque facinora, quae religionis specie patrabat, evertisse. In hac enim silva duos cuniculos, sive potius subterraneas specus repertas tunc narrat idem auctor, unam qua Neapolim, alteram qua Cumas erat adeundum: eaque gens Cimiterii populi ab auctore Historiae Miscellae dicuntur lib. XVI. qui iidem ac ipsi Cimmerii profecto fuere. Ea gens igitur utpote olim sparsa super Campanum solum, et praecipue super Baianum, Cumanumque agrum, hasce subterraneas horrendasque cryptas passim habitavit. Ea vero gens (si historicae narrationi, et haud fabellis fidem praestamus) commercio opportunissimo perquam addicta cum vicinis, et longinquis populis, quo illud redderent commodius (gens sane industriae, et labori comparata) hosce cuniculos, ut nec aestubus, neque pluviis essent subiecti, collium quoque, atque montium effugerent adscensum, aperuere. Hinc nata fabula est, eandem usque in tenebris delitescere, et vitam degere. Atque ex eo factum est, ut non solum vicini, verum etiam longinqui populi, sive quod Cimmerii ab iisdem morem acceperint, apud urbes hosce cuniculos, sive vias effecerint, quo commercium ultro citroque redderent commodius.

Norunt omnes apud antiquos usuvenisse, ut mortui intra urbes sepultura caruerint, sed loca fuerint extra quamque urbem publica, aut privata, in quibus ipsimet efferrentur. Apud Graios vero hic usus invaluit, et Romani acceptis moribus, et legibus ab iisdem, et praesertim XII. Tabulis eundem usum servarunt. Quare hoc cautum erat ex illarum lege: HOMINEM MORTUUM IN

---

aevo haec gens omnino deperdita. Id omne enarrat fuse Strabo lib V. ex Ephoro Cumano vetustissimo scriptore, et horum locorum accuratissimo (uti putatur) investigatore.

URBE NE SEPELITO, NEVE URITO qui usus a Romanis religiosissime fuit servatus non solum, sed a cunctis etiam subiectis ab iisdem gentibus. Hinc extra urbes fuere publica, et privata aedificia ad mortuos inferendos, quae vulgo Sepulchra, et Sepulchreta appellari placuit. Nostra Neapolis utpote Graecorum opidum eundem patrium servavit usum. Et re sane vera extra eandem fuisse olim publica, et privata Sepulchreta liquido eruitur, ex quo adhuc passim eruderantur. Ea autem sequiori aevo, et Christianorum invecta Religione, subactis idolorum cultibus, immutato nomine sub ethnicorum Imperatorum persecutionibus in Christi discipulos, *Coemeteria* appellari placuit, quippe quod ibi effugientes tyrannorum iram seipsos abdebant; ibique se ab hominum consortio averruncantes rempublicam veluti sanctam constituebant, ac inde spiritum efflantes, in ipsis efferebantur subterraneis caveis in loculis aptis, ubi locus erat ad corpora condenda dispositus.

Iam diximus Romanis cautum fuisse ex lege XII. Tabularum cadavera humare extra urbem: consuetudo apud ipsos invaluit etiam corpora (1) comburendi: at

---

(1) Cadaverum cremandorum usus a Graecis acceptus iam inde a primo Romanae urbis primordio obtinuit, ut indicat Numae Regis exemplum, qui prout ex Plutarcho constat in eius vita, corpus flammis aduri testamento iusserat. Praeterea leges XII. Tabularum supra citatas. Haec vero ratio est, ob quam Romani corpora cremabant, nempe quod arbitrabantur, vitiorum maculas (si quas contraxerant) flammis purgari, animasque per ignem ad primorem reverti naturam. Id constat ex Ovidio Trist. lib. III. Eleg. 9. Hic vero usus perduravit usque ad Christianorum aevum, quo prorsus evanuit, utpote res quae potius barbariem praeseferebat. Verum non solum Romanis mos fuit cadavera cremandi extra urbem, verum etiam sepeliendi. Pueros, et qui a fulgure erant tacti, aduri vetitum est teste Plinio lib. VII. c. 6. Adhaec Cornelia gens sepulturam maluit, quam cremationem, ut constat ex eodem auctore. Quaenam vero fuerit pyrae forma, et ornamentum, Lipsium, Rosinium, et praecipue Kirckmannum de Funer. Rom. consulsis.

utrum solum divitum, an etiam pauperum corpora cremarint Romani, adhuc sub iudice lis est. Crediderim fortasse divitum potius cadavera adusta, quippe quod apud illos hic ritus multo sumptu perficiebatur, praesertim quod apud Romanos eo tempore maxime invaluit, cum Imperatorum politia vigeret.

Quis vero harum cavernarum auctor? per auctores liquet, illas veterrimae Romanae reipublicae aevo excavatas fuisse, et a quonam hoc opus fuerit effectum, nullus adest auctorum, qui idem commemorat, nisi aliquis qui olim a Cimmeriis effossas, et habitatas historiae prodit. Christiani vero harum auctores haud esse potuere; ipsos enim per ea tempora, et insaeviente ethnicorum Imperatorum in eos furore, in subterraneis specubus clam sacra peregisse, et ad corporum efferendorum aptam, atque tutam illis fuisse mansionem certa res est. At dicet aliquis: hoc opus Christianorum fuit; credi ne potest, illos easdem in subterraneis fecisse excavationes, et a populo, et a cunctis haud esse agnitos? sub quorum tutamine hosce immensos cuniculos effodisse poterant, et a nemine impeditos, cum pauperes, et sine commodis, et ab omnibus spretos comperiamus? Fieri ne etiam, et excogitari potest, perplurimos infinitosque homines in ipsis antris Cimmeriorum instar confertos sine lumine, omnibus humanae vitae necessitatibus expoliatos heic immorari, atque a magistratibus, et populo id nesciri? His insuper adde hasce inter Christianorum turmas, atque gregem fuisse etiam nonnullos, qui persecutionis metu, atque suppliciorum in ethnicorum cultum transibant, ut ex Ecclesiasticis Fastis ediscimus; ipsosque creditur potuisse etiam apud magistratus eos coniurationis alicuius, et *novae superstitionis* (ut ipsimet eorum temporum ethnici scriptores Christianam compellabant Religionem) incusare, ipsosque certiores fecisse magistratus de tanta hominum, ac fortasse mulierum frequentia in hisce specubus commorantium. Quapropter concludendum arbitror, easdem subterraneas cryptas longe ante Christianorum tem-

pus extitisse non solum Neapoli, verum etiam Romae, aliisque praecipuis urbibus, et a Cimmeriis populis, sive aliis gentibus eas habitatas fuisse, ut ante diximus. Christiani vero loca isthaec persecutionum tempore potius elegerunt, quo tyrannorum effugerent furorem, et proinde sepulturae loco illa fuere. Hoc autem magis confirmatur, ex eo quod horum subterraneorum paries arena sit durefactus temporum immemorabilium colluvie.

Pace vero Ecclesiae reddita, Neapolitani easdem specus ut sacras habuere. Temporis progressu Neapolitanam Ecclesiam moderante S. Severo Praesule, corpus S. Ianuarii Episcopi, et Martyris in hunc locum adsportatum fuit ex agro Marcianensi, eique aedicula ex eius nomine sub titulo *S. Ianuarii ad Corpus* dicata. Quo in loco condita fuere posteriori tempore corpora SS. Agrippini, Laurentii, Athanasii, aliorumque Neapolitanorum Antistitum. Postquam loci huius originem, quoad e re nostra fuit, detegimus, illius nunc topographiam describemus.

Coemeterii aditus (1) est in ipso Ecclesiae novae ingressu, quae hodie nuncupatur *S. Gennaro extra moe-*

---

(1) Iuvat heic adnotare pro ne nata, hoc eximium Coemeterium olim quinque habuisse aditus. Primus est ille S. Ianuarii ad occidentem vergens in ipso Ecclesiae novae ingressu, sic dictus a S. Ianuarii corpore heic tumulato. Alter aditus est, cui nomen S. Mariae Sanitatis ab eius Ecclesia appellatus, quique etiam S. Gaudiosi Bithiniae Episcopi cognomen accepit, ubi eiusdem aderat corpus cum aedicula: hodiedum hic penitus occlusus restat. Tertius S. Severi a templo excitato in ipso Coemeterio; quod templum temporis progressu non procul erectum fuit, ipsique Praesuli dicatum in loco, qui a nostratibus dicitur *S. Severo a Capodimonte*. Quartus aditus ab aedicula S. Viti, qui postea vocatus S. Maria ad Vitam. Hic aditus ad saeculum usque XV. patuit, et postea impervius remansit. Quintus tandem S. Ephebii Episcopi ab eiusdem corpore heic sepulto. Sequiori aevo S. Ephebii Coemeterium audiit. Hic restat nunc etiam occlusus, et est sub ipso Cappuccinorum Coenobio, vulgo *S. Efrem Vecchio*.

ria ad partem dexteram ingredientium. Prope hunc aditum, qui e tofo est, stat adhuc aedicula D. Ianuario dicata a S. Severo, quae quidem est nullo ordine effecta cum ara, et sede Episcopali ex eiusdem montis materia. Coemeterium vero tribus ordinibus constat, vulgo *Piani*, aut *Appartamenti* cum diversis ambulacris, atque viis, quae quasi labyrinthum efficiunt; ita ut duce sine quis forsitan viam haud invenire posset. Magna parietum pars huiusce Coemeterii picturis, loculis, inscriptionibus, aliisque rebus passim abundat. In primo ordine adsunt hypogaeorum innumerae caveae, quarum quaedam in locum prominent, quo commodius ad cadavera inferenda esset opportunitas. Passim sunt pluribus in locis spiramina quaedam, sive lumina, quae per fenestras immittuntur. Hic primus ordo ad Ecclesiam S. Mariae Sanitatis extenditur, quae erat olim aditus Coemeterii. Ex parte Ecclesiae S. Ephebii, sive S. Ephremi Veteris aderat olim alius, ut iam adnotavimus.

S. Gaudiosum Episcopum Bithiniensem Neapoli extremum diem obiisse anno CCCCLIII. et in hoc publico sepulchreto tumulatum fuisse certum est. Vrna marmorea fuit reperta, in qua eius cineres, et ossa erant; marmor istud eruderatum:

HIC . REQUIESCIT . IN . PACE . S . GAUDIOSUS
EPISCOPUS . QUI . BIXIT . ANNIS . L . . . . .
. . . US . DIE . VI . KAL . NOVEMBRIS . CON . : .
INDICT . VI .

Heic etiam S. Quodvult - Deus Carthaginiensis Praesul S. Gaudiosi socius, aliique plures S. Neapolitani Antistites tumulati fuere. Adhaec adsunt infinita marmoreorum epitaphiorum fragmenta (1) Graecis, Latinisque characteri-

(1) Celanus Giorn. VII. ubi de Neapolitano Coemeterio verba facit, plures lapides Graios, Latinosque repertos fuisse in hisce locis prodit, qui vel temporum iniuria, vel ut potius

bus passim in pavimentis, et in subterranearum cavearum parietibus.

Non procul ab occluso S. Mariae Sanitatis aditu Celanus, Giorn. VII. memoriae prodit anno MDCLXXIII. effossum fuisse antiquissimum hypogaeum, et ex fabricae, et variorum signorum structura illud ad ethnicos pertinuisse coniectavit. Praeter enim urnas cinerarias, vasa lacrymatoria, et picturas, mensam etiam ex lapide cum sedilibus, et loculis passim dispositis reperta fuisse testatur. Crediderim hoc sepulchrum ad aliquam pertinuisse familiam. Per haec vero loca passim reperta sunt antiqua sepulchreta, praesertim prope S. Mariae Sanitatis templum, et in ipso Virginum suburbio celebre est epitaphium illud eruderatum anno MDCCLIX. prope aedes Congregationis Patrum Missionis.

Tota igitur isthaec regio cadaveribus humandis, et sepulchretis vetusto aevo inserviit. Anno autem MDCLXXXV. prope ipsam Ecclesiam S. Mariae Sanitatis repertum fuit aliud sepulchrum cum loculis, quos inter plures urnae cinerariae eruderatae. Ex lapide quem mox afferemus, hunc locum Epicureis pro sepultura inserviisse videtur. Supra urnas varia cum hoc marmore inscripta erant nomina:

STALLIUS . CAIUS . SEDES . HAURANUS . TUETUR
EX . EPICUREO . GAUDI . VIGENTE . CHORO

Laudatus Celanus ibidem narrat anno MDCXLIX. in Coemeterium se S. Ianuarii ingressum cum quibusdam suis familiaribus, et ad quatuor horas incessisse; inter alia reperta tradit loculum vidisse, in quo cadaver erat cum

---

dicam in barbarorum, et ignarorum manus incidentes deperditi fuere. Re sane vera Monachi Basiliani, qui olim heic Monasterium habuere, prae ceteris ultimas ipsis manus intulere. Quin imo illorum ignorantia eo pervenit, ut quo tempore Ecclesiae S. Ianuarii pavimentum restaurandum fuit, plures ex hisce lapidibus ad hoc adhibiti fuerint. Iidem ablati fuerunt paucis abhinc annis in huius Ecclesiae restauratione, et alio loco translati. Quot eruditorum hominum haec insignia monumenta lacrymis deflenda!

ipsis dentibus, et lamina plumbea, supra quam erat inscriptum: *Pirrottus C. N.* forsinan *Civis Neapolitanus.*

Anno etiam MDCCCIX. prope turrim Campanariam eiusdem S. Mariae Sanitatis alii lapides sunt eruderati, qui olim in Neapolitano Coemeterio aderant, ut refert Iustinianus, Diz. del Regno, art. Napoli. Et in subterraneae eiusdem Ecclesiae ingressu ad ingredientium dexteram servatur lapis hic in Coemeterio repertus anno MDCIII.

ENΘΑ . ΚΙΤΗ . ΠΑΥΛΑ . ΠΑΥΛΟΥ . ΥΠΟΔΣ
ΘΙΓΑΤΗΡ . ΖΗϹΑϹ . ΗΝ . ΕΙΡΕΝΗ . ΗΤΗΔΣ
ΜΕΝΑϹ . ΒS . ΑΝΠS . ΠΡΟS . ΖS . ΚΑΛS . ΙΟΥΝS

qui Latine sic sonat: *Hic iacet Paula Pauli Subdiaconi filia, quae vixit in pace annos IV. menses duos: quievit ante diem VII. Kal. Iunii.*

Antequam alio progrediamur, iuvat heic afferre auctoritatem Ioannis Baptistae Vici, qui in inedito opere MS. de Parthenopaea Coniuratione (quod servatur in Schaedis meis) quae accidit anno MDCCI. sub La Cerda Regnum Neapolitanum pro Rege obtinente, dum coniurati in hasce se abdiderant cryptas, ex arrepta occasione, ita Coemeterium describit Neapolitanum: *In crypta ad D. Ianuarii Ecclesiam extra moenia, per cuiusdam sutoris aedes in cryptam pertinentes, Malitia ad insequentem usque noctem occultos agere curat. Eo enim per rudera, et sentes angusta semita, et deserta subducit: quo primus montis hiatus ad accidentem solem spectans, effossam ex ipso coemento cameram exhibet, ubi vetusta Christianorum visitur aedes, sed lacunar, et parietes incondite picti, simulacra infabre sculpta, barbarae inscriptiones, pene aram quoquoversus fornices, in penitissimum usque montem cavati, qui ampliores, altioresque, qui ab his alii per omnes passim, ac temere in altos divertitur, aut in profundiores iuxta per cuniculos declinatur. Alius mons ve-*

tustate subsidens penitus intercluserat, in alios, veluti per theatri vomitoria pervenitur, omnia sepulchretum ostendunt. Sed sepulchra uti armaria alia super aliis pro cuiusque aetatis modo effossa, ea forte communia, quae in fornicum parietibus prominent: certa vero passim, ubi incrustati recessus, et versicoloribus lapillis conserti, ibique intus aere, et post eos instar columbariorum sepulchra. Vndique coecus horror, ossa, religio. Mabillionius in hunc etiam modum nostrum describit Coemeterium Tom. I. Musei Ital. num. 4 pag. 112. *In immensum producitur, et longe altiores habet, quam* Romana Coemeteria, *fornices, ob duritiem, et firmitatem rupis, secus quam Romae, ubi arena, seu tophus tantum altitudinis non patitur. Multae sunt directae per Coemeterium viae, et quidem triplex ordo cryptarum, alius per alium. In unaquaque via sex sunt ordines loculorum: varia subinde lararia diversarum familiarum cum variis inscriptionibus etiam Graecis.*

Atque haec satis sint quae de Neapolitano dicenda erant Coemeterio: quisquis autem plura cupit, adeat Cl. Pellicciam, qui in supra citata Dissertatione de eodem belle, et mascula disseruit eruditione.

CAPUT IX.

Quando Graecanici mores, et lingua desierit; variae vices, et quo tempore Religio Christiana in hanc urbem introducta.

Ad Romani imperii lapsum adhuc integra manebant Templa, Gymnasium, Theatra, ludi, et quaecunque alia quae concurrunt ad alicuius urbis magnificentiam efformandam. Cassiodorus Variar. lib. VI. 22. Neapolitanam illius temporis pulchritudinem, et amoenitatem describit. At religione mutata, mutatisque moribus, Romanaque fortuna conlapsa, et populorum Barbororum sep-

tentrionalium turmis pene innumeris in Italiam advenientibus, adeo rerum ex eo tempore facies fuit inversa, ut internecione, bellis assiduis, populationibus, caedibusque urbes, regiones, populosque Italiae omnes ad novum omnino morum adspectum exterae gentes adduxerint, ut Neapolim una cum aliis urbibus evertere sint conatae. Iam omnia fuere immutata, sed Graecanici mores, et usus semper in more fuere positi, et Graecus sermo (1) ultra VI. saeculum apud ipsos Neapolitanos invaluit. Quin-imo Neapolim ad annum usque supra millesimum graecissasse putarim. Ad quod probandum iuvat heic advertere usque ad annum MCCLXXX circiter in ea urbe duas fuisse Ecclesias Cathedrales, Graecam scilicet, et Latinam, easque uni Episcopo subiectas;

---

(1) Neapolis a temporibus vetustissimis, et ab urbis aedificatione Graio idiomate usa est: hinc Graeca lingua pro vernacula in more fuit posita etiam Romanorum aevo, quo ea urbs in illorum pervenit potestatem. Neapolitani cum Graeco, tum Latiari sermone usi fuere, et Graeco praesertim usque ad millesimum circiter. Hinc non solum Graeci lapides, verum etiam sermo quasi ad nostram usque pervenit aetatem, ut passim in diversis nuperae urbis regionibus licet observare. Quin imo nostra tempestate quaedam etiam corrupta a Neapolitana plebe vocabula usurpantur, quae ex Graeco derivantur idiomate, ut ex his quae afferam, patebit: exempli gratia: *Pede cata pede* ποῦς κατὰ πόδα: *vallana* a βάλανος, *castanea cocta*; *Vastaso* a βαστάζω, *fero*: *Catapano*, a κατὰ πᾶν, *super omne*: *Strummolo*, a Στρόβιλος, *turbo*, vel *trochus*: *'nfenocchiare*, a φενακίζω, *decipio*: *smorfia* ab ἀμορφία, *forma indecora*: *centrella* a κέντρον, *aculeus*: κακκάβη, *lebes aenea*: *'Ncegnare* ab ἐγκαινιεῖν, *encaeniare*, unde postea a Latinis scriptoribus; encaeniare vestem in funus: *Uva glianica* ab Ἑλληνικὰ: *caruso* a κάρα *caput*. Felem quam patria lingua appellamus *miscia* a μῦς, *mus*, quia mures capit. Aliae sexcentae voces corruptae passim occurrunt huiusmodi, quae vulgus apud saepissime inveniuntur. Plura si cupis, Vocabularium linguae Neapolitanae consulsis editum Neapoli anno 1789 ubi infinitas huiusmodi reperies corruptas voces a Graeco idiomate derivatas.

quippe quod heic cum Graio, tum Latiari idiomate simul cives passim uterentur. Petrus Diaconus in vita S. Athanasii eas describit hoc modo: *Binas praesulum gestat sedes, ad instar duorum testamentorum, quamquam una sit, quae eam gubernat, et regit reliquam, ut capite reguntur artus.* Praefatae duae Ecclesiae diverso nomine insignitae fuere: prima fuit salutata sub S. Restitutae nomine; alia nominata fuit SS. Salvatoris Basilica, quae vulgo postea dicta fuit Stephania a Stephano II. Neapolitano Praesule. Anno vero MCCLXXXVIII. circiter sub Regibus Andegavensibus ex duabus Ecclesiis Cathedralibus una tantum fuit conflata, eaque magnificentissima. Videsis Cl. Mazochium De Eccles. Neapol. semper unica, et auctorem Dissertationis historicae de Minutolorum sacello pag. 9 et seqq.

Everso Romanorum Imperio, Neapolis sicut ceterae urbes in Barbarorum potestatem est redacta, atque internis dilacerata discordiis, immane subiit crudele fatum. Anno enim CCCCLXXVI. in Castrum Lucullanum Augustulus Romanorum Imperator postremus confugit, et e throno expulsus ab Odovacre Herulorum Rege misere enecatus: hinc per ea tempora urbs huiusce Regis odium, et tyrannidem fuit experta. Postea a Gothis occupata, quique ut barbari, singula monumenta funditus everterunt, eamque obtinuerunt usque ad Iustianianum Imperatorem. Aliquod post tempus Neapolim Duces (1) administrarunt, Variae vices.

(1) Post eam aetatem, et proprie cum Gothi Italiam occuparunt, mutatis rebus Neapolim Duces administrarunt. Iisdem postea Barbaris ex Italia exactis, iterum Neapolis in Graecorum orientalium Imperatorum cecidit potestatem, ad quam regendam e Costantinopoli duces missi erant. Verum temporis progressu Neapolis excusso Graecorum iugo, duces habuit peculiares, et proprios, qui quidem veluti Reges urbem cum vicinis pagis obtinuerunt, atque hinc Neapolitani ducatus origo, qui diu perduravit, isque celeber evasit per sequiores aetates, et nulli fuit subiectus, cum veluti respublica aristocratico modo fuerit administratus.

qui e Constantinopoli missi erant: at urbs aliquod post temporis intervallum partim depopulata, partim a Belisario (1) excisa maximam obsidionem anno DXLV. sustinuit a Totilae militibus Gothorum Regis, qui illam ingressus, et humanitatem potius in eam egit, ita ut moenia tantum fuerint eversa, uti narrat Procopius Hist. Goth. lib. X.

---

(2) Quo tempore Belisarius urbem aggressurus, cum fortissima adspectaret moenia, milites per subterraneum immisit aquaeductum, uti tradit Procopius lib. III. c. 7 de Bello Goth. eaque potius expugnavit, et ad vacuam habitatoribus urbem replendam ex tota vicina regione collectam multitudinem Neapolim contulit. Rem copiose narrat Historiae Miscellae auctor lib. XVI. c. 16 his verbis: *Colligens per diversas villas Neapolitanae civitatis viros, ac mulieres, domibus* (Neapolis) *habitaturos immisit, idest Cumanos, Puteolanos, et alios plurimos Liguria degentes, et Playa, et Sola, et Piscinula, et Summa, aliisque villis: necnon Melanos, et Surrentinos, et de villa, quae Stabii dicitur, adiungens viros, ac mulieres, simulque et de populis Cimiterii adiunxit.* Quaenam autem isthaec Liguria, vel ut alii legunt Liburia, confersis quae sentit Sabatinius Kal. Neapol. die XV. tom. I. pag. 125 ubi autumat, Liguriam non accipiendam omnino pro Campania, sed pro eiusdem peculiari parte. Hinc credit ipsam non longe a Capua fuisse, pluresque urbes, atque vicos ipsius Campaniae comprehendisse, idque probat Erchemperti auctoritete Hist. Langob. num. 71 et seqq. Consule etiam Cl. Pellicciam in Christ. Eccles. Polit. tom. III. part. 2 pag. 29 ubi Michaelis Monachi auctoritatem affert Sanct. Campan. ubi sic legitur. *Terra ultra Laneum versus Vesuvium, Neapolim, et Patriam dicebatur Liburia.* Laudatus etiam auctor Abbatis de la Noce ad lib. II. Chron. Cassin. aliam adducit auctoritatem, qua probare nititur, Liguriam, sive Leburiam fuisse eam Campaniae partem, quae cum Plinianis concordat campis lib. XVIII. c. 11 Hist. Natur. cum medio Ævo iidem corrupte alio audierint nomine. Plura etiam si cupis, legesis Grimoldium, Annali del Regno di Napoli, tom. V. Epoch. II. anno DCCLXXXVI. pag. 47 ubi aliorum auctoritate scribit Medio Ævo Liburiam divisam fuisse in *Ducalem, Langobardam*, et *Salernitanam*.

Exciso Gothorum regno in Italia pro Narsetis adventu anno DLXVII. opidum ab Exarchis fuit rectum. At Narses cum ab illis haud obtemperaretur, Langobardos ad Italiam occupandam advocavit e suis regionibus advectos vindictae causa, qui cum in Italiam advenissent, novum condidere regnum, et urbs ab illis liberata, in Imperatorum orientalium manus eo tempore pervenit: tum Neapolis in Ducatum fuit conversa, et iisdem Imperatoribus orientalibus subiecta. Videsis Grimaldium tom. IV. pag. 101 et nostram Diatribam VI. in calce operis. At ne rem historicam in longum protrahamus, hoc unum addam, hanc urbem pro nimia pulchritudine sequiori aevo nunc in unam, nunc in aliam redactam esse potestatem, adeo ut pluries in hostium dominium pervenerit, qui eiusdem magnificentiam ita configurarunt, ut de illa aegre supererint vestigia. Sed ne in mendacium incidamus, et rem historicam ut ad veritatem afferamus, dicendum ab hisce Regibus, quicunque iidem fuerint, urbem quamvis antea vetustate senescentem funditus (prout temporum permiserit aetas) reaedificatam, ornatam, amplificatamque fuisse. Gulielmus enim I. reparatae salutis anno MCLXXX. huius urbis moenia dilatavit, Capuanam condidit arcem, et Megariam insulam ad arcis formam recte munitam effecit. Federicus II. postea Imperator cum Neapolim scientiarum matrem, domiciliumque fuisse antea animadverteret, anno MCCXXIV. publicum studiorum Gymnasium erexit, quoad illius aevi usum, quodque postea adeo floruit, ut semper urbs isthaec scientiarum omnium fuerit sedes.

Ea vero cum in dies populi frequentia, ingenuis artibus, et domibus excresceret, Ferdinandus I. Aragoniae Rex anno MCCCCLXXXIV. ampliavit: viam enim illam prope pomoerium, quam dicimus *Lavinaro*, silice stravit, cum omnes urbis aquae fluitarent ex ea parte: hinc moenia restauravit, et praesertim portas quatuor e fundamentis excitavit. Tunc temporis urbs ad fastigium quoddam gloriae maiestatisque adeo devenerat, ut iam ex eo

aevo urbes inter Europae praecipuas pulcherrima steterit.

Longum vero esset huius urbis amoenitatem, civium hodiernam comitatem, et humanitatem; aedificiorum, variumque maiestatem describere. Illud satis dictu est, hanc caput esse florentissimi regni, et pulcherrimam Europae totius urbem adeo, ut singulae gentes e longinquis adventantes regionibus haud facere potuerint, quin illius pulchritudine, elegantiaque sint captae. Quid vero dicam de huius populi multitudine, qui dubio procul inter Europae urbes frequentissimus existimatur? nam pulchrum videre est, cum festum aliquod, vel spectaculum in hac editur, tantam esse frequentiam, ut vix per plateas possis incedere.

Quid dicam de templis (1), quorum magnificentia longe antecellit omnes alias Italiae urbes, eorumque numerus a Christianae Religionis (2) incunabulis eo incre-

---

(1) Iam e Christianae Religionis primordio vero summoque Deo O. M. templa dicata fuere, eversis inanibus diis. Ea vero plura fuere, quamvis nonnulla in cryptis, et in aliis reconditis locis aedificata, donec a Costantino Magno pace Christi Ecclesiae reddita, Christiana Religio magis ac magis percrebuit. Sunt qui putant, hunc Imperatorem Neapoli aedificasse templa quaedam vero Deo: at Sabbatinius Kal. Neapol. tom. II. mense April. die XIII. diatribam eruditam elucubravit, in qua probat, illum Imperatorem Neapolim nunquam pervenisse, nullasque Basilicas condidisse, uti vulgus autumat. Ioannes Villanus Chron. Neap. pag. 42 et 28 nonnullas enumerat Ecclesias a Costantino Neapoli erectas, nempe S. Ianuarii Diaconiae, vulgo *all' Olmo*, SS. Ioannis et Pauli, S. Andreae ad Regionem Nidi, S. Mariae Rotundae, et S. Mariae in Cosmodin. Idem confirmat Caracciolus, aliique scriptores. Hic quosdam affert lapides, ex quibus probare nititur, Neapolim Costantinum advenisse: at Sabbatinius eos omnes refellit, neque ex iisdem confirmari posse ait, Costantinum Neapolim pervenisse, quamvis iidem a Caracciolo recitati lapides de Costantino verba faciant, non vero ipsum Neapolim aliquoties advenisse affirment.

(2) Verum Symmachus lib. VIII. epist. 27 de Neapoli verba faciens ad quendam Censorinum ita scribit: *Nunc ad alia*

buit modo, ut prope dici possit ipsa innumera esse? Fama vero est, quin ex traditione constat, hanc a Beato

---

respondeo, quae de me scire voluisti: quamprimum Neapolim petitu civium suorum visere studeo: illic honori urbis religiosae intervallum bidui deputabo. Is enim auctor non alia de causa hanc urbem *Religiosam* appellat, nisi quia aetate sua adhuc gentilitatis errores consectabatur, et forsitan adhuc per id temporis templa, et deorum cultus publice patuerit. Laudatus Symmachus floruit IV vergente saeculo, et V. ineunte, quo tempore nempe CCCXCI. Romae Consulatum sub Theodosio Iuniore gessit, quique ut ethnicismi perditus propugnator, ea de causa Neapolim vocat *Religiosam*: nam plures supererant adhuc deorum cultui addicti: verum id non obstat, cum quo tempore Apostolorum princeps Petrus ex Antiochia Neapolim petiit, statim in hanc urbem Christi veram introduxerit Religionem. Vnum ex aliis monumentis heic adducere debemus, nempe anno Christi CLXXI. Neapoli ludos profanos adhuc celebrari, uti constat ex quibusdam lapidibus a Martorellio recitatis Theca Calam. pag. 613 deorum inanium adhuc statuas erigi, et in eorum templis candelabra; et lucernas appositas a Flaviae gentis libertis; necnon celeberrimum Dioscoridum templum adhuc stare, deorumque cultum publice perdurasse Symmachi aevo, et forsitan ad aliud usque saeculum; quamvis Christianos tunc temporis Christo publice inservisse constat, et paucos superesse ethnicos, ac proinde paulatim fuisse penitus extinctos a Christianis Imperatoribus.

Verum Cl. Mazochius in Kal. Neapol. tom. I. pag. 40 mense Febr. subiungit supra laudatam Symmachi auctoritatem interpretans, hanc urbem adhuc *religiosam* esse per id temporis private, haud vero publice. Inanium enim deorum templa haud patuisse amplius probat Symmachi aevo, et tantum in quibusdam senatorum, et nobilium virorum larariis domorum, aut vero *κατὰ τὰ προάστεια in suburbanis* liberam suae religionis exercendae potestatem fuisse. Pro re nata iuvet heic advertere iuxta Cl. Mazochium ibid. ethnicismum saeculo quinto, qui iam ex pluribus urbibus fuerat eliminatus, adhuc in suburbiis, ac pagis haerere: unde *Paganos* a pagis vult dictos, qui adhuc in iis locis deos colebant.

Si quis plura cupit, adeat Sabbatinium tom. IV. pag. 137 et seqq. Kal. Neap. ubi satis belle hac super re disseruit, quo

Apostolo Petro (1) Christiana fide imbutam esse: ipse enim postquam Antiochenam condidit Ecclesiam, ibique

---

Iannonium Hist. Civil. Neap. lib. I. c. ult. propugnaret, ubi scribit, Neapoli Christianam Religionem IV. nonnisi post saeculum introductam.

(1) Sunt qui putant, D. Petrum Apostolorum Principem Neapolim nunquam advenisse, quibus haud equidem adsentior. Tam certum est, ipsum Apostolum nostram advenisse urbem, ut ex pluribus id monumentis eruere luculenter possimus. Nam qui fieri poterat, ut Apostolorum Princeps cum Italiam adpropinquaret, atque ad fundandam Romanam Cathedram, non prius vicinas regiones, et provincias, et urbes per eam tempestatem nobilissimas inviseret? Illud autem evidens est ex constanti Traditione, atque variorum Sanctorum nostrorum Antistitum genuinis Actibus, D. Petrum fundata prius Antiochensi Cathedra, Romam advenientem Claudio imperitante, Neapolim pervenisse, ibique dies aliquot immoratum. Infimae hcic sortis foeminam (uti constat) in foro invenit, Candidam nomine, eamqae senili aetate provectam, eaque ab ipso interrogata, qui mores in eadem essent urbe, statim Christi Religione imbuta, et salutari Baptismatis lavacro fuit lustrata. Candidae tunc amicus quidam erat Aspren nomine, multo abhinc tempore adversa laborans valetitudine; ut ei sanitatem restituat, rogat: quem quidem Christi Apostolus illico sanum, validumque reddidit.

Ad hanc Traditionem confirmandam plura adsunt monumenta, eaque variae aetatis, et auctoritatis. Vt alia omittam, in promptu habemus I. Acta primigenia S. Asprenis quarto Ecclesiae saeculo ab anonymo scriptore exarata. II. S. Athanasii Episcopi Neapolitani vitam a Petro Subdiacono Neapolitano saeculo decimo conscriptam. III. Alia Acta eiusdem S. Asprenis ab Vghellio Ital. Sac. tom. IV. de Episc. Neapol. vulgata, ubi huiusce historiae occurrit mentio. V. Chronicon S. Mariae de Principio, quod tertio, et decimo vergente saeculo fuit exaratum. VI. Praetereo Ioannis Villani Chronicon, et MS. Codices, quos affert Caracciolus de Sac. Neapol. Eccles. Monum. c. 5. Chioccarellius de Episc. Neapol hanc etiam totam sincere narrat historiam S. Petri, et Asprenis ex antiquissimis excerptam Lectionariis, MS. Neapolitanae Ecclesiae libris. Videsis Cl. Mazochium de Cultu SS. Neapolit.

At quoniam D. Asprenis occurrit mentio, praeterendam

aliquandiu immoratus, postea VI. Neronis anno in Italiam peragravit, ac paulo post Neapolim pervenit, ubi hanc urbem, aliosque ceteros Christi Religione imbuit, primumque huius Antistitem constituit Asprenen, Condidamque Seniorem primam civitatis Christianam reddidit. Hinc primum ad eum locum, qui vulgo *S. Petrus ad Aram*, sacra peregisse eundem Apostolum fama est. Hodiedum visitur ara (ut creditur) ad novae Ecclesiae ingredientium laevam, supra quam D. Petrus rem sacram fecit. Ob tantam igitur huiusce Apostoli memoriam, urbs eidem addictissima, *Fidissimae* nomine donata fuit. Extat anonymi poetae hanc super rem distychon:

Regibus, atque Deo quod sis Fidissima semper,
Parthenopes nomen dat tibi iure Fides.

CAPUT X.

Describuntur alia loca circa urbem Neapolim.

Antequam ad agri Puteolani descriptionem veniamus, superest ut de aliis locis circa urbem loquamur. Non procul ab eadem, et qua parte orientem spectat, primum occurrit collis amoenissimus, vulgo *Capodimonte*, Capimontius. Eius aer salubris est: huius loci mentionem facit Pontanus in Lepid. Tanta est loci feracitas, et ubertas, ut fructus exquisiti saporis, et cuiuscunque generis Capimontius.

---

haud arbitror ipsius aediculam, quae restat in loco vulgo: *S. Aspreno ai Tintori di Seggio di Porto.* Communis Neapolitanorum traditio est, heic fuisse ipsius domum, quod quidem credendum haud est, siquidem quo tempore floruit S. Aspren, tota isthaec regio, mare procul dubio fuit, et antiqua moenia haud procul extiterunt. Temporis progressu mare recessit, idque accidit multo post aetatem S. Asprenis. Refellenda igitur est illorum opinio, qui heic ipsius domum fuisse putarunt. Pluribus inde elapsis saeculis hoc in loco eiusdem in honorem dicata fuit isthaec aedicula.

enascantur. Nihil heic dicam de praecocibus pomis.

Via Capimontana.

Supra hunc collem aperta fuit paucis abhinc annis profuso auri pondere via nova, vel Capimontana, qua ad regium praetorium itur, eaque deliciossima. Haec nova via incipit a Regio Museo Borbonio sub hortis Patrum Theresianorum, ubi inventum fuit sepulchretum antiquissimum anno MDCCCX. Via isthaec recto tramite super collium clivos ad Capimontium vergit. Quo esset minus difficilis, pons maximus *Sanitatis* vulgo dictus ab Ecclesia S. Mariae Sanitatis excitatus est, arboribus inde ab utroque viae eiusdem latere passim consitis, quo ab aestivis caloribus viator pergeret commodius. Nihil hac magnificentius, et deliciosius esse potest, sive propinquos amoenos colles, vel magnificas aedes, sive hortos fructibus exquisitis secus hanc viam spectes. Haec via ad duo circiter milliaria extenditur usque ad vetustum aquaeductum vulgo *de' Ponti Rossi*, et hinc pergit usque ad Caput Clivi, *Capodichino*, supra quem locum alia via fuit aperta, qua ad Campum Martium itur, atque inde in urbem viator descendit per Lautrechium collem, vulgo *S. Maria del Pianto* prope commune urbis sepulchretum, *Campo Santo*, et prope pauperum Regium Hospitium. Supra Lautrechium collem urbis Neapolis adspectus est maxime dignus qui videatur; inde enim maris propinquitas, et prospectus paludium, Vesuvii, montium Apenninorum, hortorum, et urbium dissitarum maximam advenientibus affert oblectionem.

Coniclus mons.

E regione Capimontii exurgit alius collis Coniclus nomine, vel Cuniculus, vulgo *la Conocchia*: fuit hic ita dictus *a cuniculis excavatis, qui heic reperiuntur oblongi, terraeque meatus manufacti, qui aliquo pacto inter se coire videntur*, ut ait Capacius Hist. Neapol. lib. II. c. 6. Pontanus etiam de hoc canit, loco ante cit. Ad radices ipsius collis adest Neapolitanum Coemeterium ante descriptum. Supra hunc vetusta rudera quoque reperiuntur, quae ad Romanos, vel ad Graecos utique pertinuere; hinc identidem inter cetera eruderata

fuere vasa, numismata, aliaquè id genus, quae saepe ex incolarum ignorantia deperdita fuere. Non procul ab eo loco, et ubi dicitur *lo Scotillo* magnificum restat sepulchrum opere lateritio Romanorum tempore dubio procul factum: rusticorum nunc, et accolarum inscitia pene deperditum.

Ad laevam collis Capimontani adest alius dictus Caput Clivi, vulgo *Capodichino*. Hunc locum ita describit Fabius Iordanus Hist. Neap. MS. lib. II. c. 11 *Sequitur ad septentrionem Caput Clivi ob id appellatum, quod Capua Neapolim petentes hinc primum ad mare, ipsamque urbem descendere incipiant . . . . Caput Clivi appellatum in Sancti Severini monumentis legi.* Cl. Ignarrá de Palaestra Neapol. part. II. hunc putat memoratum Petronio Satyric. c. 44 fuisse Clivum Neapoli proximum. Olim agris nimia siccitate arescentibus *Aquaelicium* ab aquis eliciendis dictum credebatur. Tunc mulieres catervatim deum stolatae supplicatum ibant, et quidem nudis pedibus: hinc ea supplicatio *Nudipedalia* vocabatur. Hisce caeremoniis institutas olim mulieres Neapolitanas ex Petronio constat, quae *nudis pedibus in Clivum passis capillis, mentibus puris, et Iovem aquam exorabant.* Iupiter hic a quo pluvia petebatur, dictus fuit *Pluvius.* Verum haec Cl. Ignarrae opinio omnino est refellenda; cum hic usus apud Romanos, non vero apud Graecos invaluit. Petronius cuius hoc loco citatus Ignarra textum, et opinionem affert, non de nostra Neapoli est intelligendus, sed de Roma urbe, ubi mos hic invaluerit. Per eam enim aetatem Neapoli Graeci mores semper fuere, aut saltem Petronii tempore nondum Romani mores in hanc urbem introducti fuerant. Hinc dicendum locum hunc nomen desumpsisse a Clivo, et in chartis Medii Ævi de hoc loco extat mentio hoc modo, *Caput de Chio*, et *Caput de Chiu*, et *Caput Plii.* Caput Clivi.

Falso etiam existimanda est eiusdem Ignarrae opinio, qui putat propinqua loca sub nomine *Pichiovi* denominationem sumpsisse a Iove Pluvio. Locus hic profecto

nomen accepit a quodam Andrea Pichioli, qui heic olim agrum possedit. Vide Iustinianum artic. Capodichino, Dizion. de' Monti etc. et Iannellium Dissert. III. in Codicem Perott. pag. 258.

Aquaeductus. Haud procul ab hoc colle in sinistra parte Neapoli exeuntibus fit obviam locus dictus : *I Ponti Rossi*, ubi visitur arcuatus pons opere lateritio excitatus. Hunc aquaeductum creditur constructum fuisse a Claudio Imperatore, quamvis nullum adsit ad hoc probandum monumentum : sed equidem arbitror, ipsum multo vetustiorem fuisse, quam Claudianum aevum : nam ipsum inservisse ad aquas deportandas Baias ad Luculli villam fama est.

Hic vero aquam ferebat a Serino ad Mirabilem usque Piscinam vulgo dictam. Hoc tam certum est, ut inficiandum haud sit. Narrat vero Carlettus, Topograf. di Nap. num. 335 Petro e Toledo Neapolitanum regnum Prorege gerente, iniunctum opus fuisse Petro Lecterio, quo perpenderetur qua ex parte aqua isthaec olim proveniret, quoque se exoneraret. Laudatus architectus Proregem certiorem fecit, eandem aquam Serinensem in quodam loco se colligere, et per quendam pontem adduci in villam, cui nomen *Contrada*. Postquam vero ea per montem Mortellitum, hodiedum cryptam Virgilianam, ad Forini, et Montorii planum per alia loca adsportabatur per subterraneos olim a Romanis excitatos cuniculos, per plures nempe vicos, atque opida, ut S. Severinum, Sarnum, Palmam, Summanum vicum, Afragolam, Casoriam, S. Petrum ad Paternum; hinc Neapolim permeabat, ubi vulgo *i Cantarelli*. Inde per vicinam S. Ephebii Ecclesiam, ubi adhuc stat pars aquaeductus; postea per Virginum suburbium, et portam S. Mariae Constantinopolis, per Ecclesiam Iesu, et Mariae deducebatur, ubi etiam adhuc in subterraneis conspicitur vetustae fabricae pars arcuata opere lateritio sub nomine *i Ponti di Gesù, e Maria a Pontecorvo*. Hinc per collem Antinianum aqua deferebatur usque Pausily-

pum, ubi in duos seiungebatur. ramos; quorum alter Puteolos, alter supra Pausilypum per Balneolanam regionem aquam ferebat, ubi Luculli aderat villa. Hic tandem aquaeductus per Leucogaeos colles, hinc Puteolos, inde Baias, et Cumas perveniebat ut passim ex ruderibus, quae restant, videre est.

Hic igitur aquae cursus quinquaginta circiter milliaria extendebatur. Idem Lecterius ad hunc restaurandum aquaeductum sumptum prope immensnm erogandum affirmavit: hinc opus haud fuit perfectum. Id omne huc usque relatum ex eodem Lecterio in Relatione MS. apud Iustinianum, Dizion. del Regno, artic. Nap. compertum habemus. Idem narrat Bolvitus Hist. MS. Celanus Giorn. IV. Galantius, Descrizione di Nap. etc. aliique patrii scriptores. Iuvat heic audire Sebastianum Bartolum Thermol. Aragon. part. II. pag. 3 huiusce aquaeductus mentionem facientem, et Balneolanam describentem regionem: *Venerabile tamen est antiquitatis monumentum in hoc Balneolorum agro aquaeductus, qui ab Antiniano descendens, per huius agri medium productus Puteolos, Baias, et Misenum deducebat affluentissimi Sabati fluminis undas: equidem integer, licet antiquo, induratoque limo obstructus perseverat hactenus, praesertim in sinistro latere viae, quae nunc Agnani lacum ducit.*

Ad Neapolis occidentem adsurgit collis Hermius, Mons Hermius. qui est pars Olympiani, et postea S. Erasmus nuncupatus ab aliqua aedicula fortasse illic condita. Hic urbi imminet, et olim super hoc monte turris erat *Belforte* dicta, quae a Carolo II. Andegavensi in arcem fuit conversa. Quo vero tempore anno nempe MDXVIII. urbs a Duce Lautrechio fuit obsessa, arcis huius munimina crevere, et sub Carolo V. tandem praesidium evasit munitissimum.

Super eundem collem adest Ecclesia S. Martini, et Monasterium Patrum Carthusianorum, hodie militum statio. Neapolitani quondam Reges hoc in loco ae-

dem ad rusticandum habuere: postea Carolus Dux Calabriae parentem suum Robertum Regem induxit, ut aedes in Monasterium converteretur, quod factum circa annum MCCCXLIII. Nihil hoc loco amoenius, et nobilius esse potest, cum urbem Neapolim quaquaversus subiectam habeat, et longe lateque prospectat Apenninorum catenam cum urbibus, vicis, et insulis in mari positis. Ecclesia, et monasterium maximam praesefert magnificentiam, cum marmora pretiosissima, et tabulae Sanctorum depictae heic adservantur ubique.

Collis Aminaeus. Non procul a descripto monte fuit alius Aminaeus nomine, unde postea celebre evasit vinum Aminaeum. Circa Neapolim profecto fuit hic collis, idque confirmatur ex Galeno De Meth. med. lib. XII. c. 4. Macrobius lib. II. c. 16 de eo sic scribit: *Vvarum ista sunt genera, Aminaea scilicet a regione: nam Aminaei fuerunt, ubi nunc Falernus est.* Iuxta Martorellium, Colon. Fenic. pag. 170 nihil aliud fuit Falernum, quam Mergellina, quae olim Phaleri arx fuit. Virgilius vero Falernum ab Aminaeo distinguere videtur Georg. II. v. 95.

Leucopetra villa. Leucopetra hodie *Pietra Bianca* vicus Neapolim prope super viam novam, quae ad villam Porticensem ducit; ita appellatur, ut creditur, ab alba petra ibidem secus viam publicam posita, ut pagos conterminos limitaret. Bernardinus Martyranus villam Leucopetram super hoc litore magnificam aedificavit, Capacius Hist. Neapol. lib. II, c. 7 aliique scriptores hanc villam Caroli V. Imperatoris hospitio illustratam narrant; hanc hodiedum vulgus appellat *lo Sguazzaturo.* Locus hic satis est amoenus, habetque aedes, villas, et fontes supra mare divitum Neapolitanorum nobilissimos, iacetque inter viam S. Ioannis a Teducio, et villam Porticensem secus publicam viam.

Doliolum. Extra portam Campanam, qua nunc Nolam itur, locus adest Doliolum dictus, vulgo *Poggio Reale.* Via isthaec fuit aperta sub Philippo II. Austriaco Hispaniarum Rege, et regnum Neapolitanum pro Rege obtinente Ioan-

ne Zunica Mirandae Comite. Alphonsus inde Pimentelius paulo post Beneventanus Comes fontes adiunxit, hinc inde cum arboribus belle dispositis. Ad huius regiae viae calcem adsurgit aedificium semidirutum, quod vulgus falso appellat *Palazzo della Regina Giovanna.* Hoc conditum fuit anno MCCCCLXXXIV. ab Alphonso Aragoniae Rege.

Ad huiusce viae laevam e Napoli prodeuntibus adsurgit collis Lautrechius, quem indigenae corrupte appellitant *Lotrecco*, sic dictum a Duce Odetto Fuxio Lautrechio Gallo, qui anno MDXXVIII. Neapolim urbem moenibus circumdatam cum exercitu ad expugnandam venit. At cum ipsam capere haud posset, aquaeductum aperuit; inde factum, ut aquae undique stagnantes pestem in castra intulerint prope urbem obsessam tendentia; hinc peste undique grassante magna copiarum pars cum ipso Duce Lautrechio fuit extincta: ita urbs liberata ab eiusdem obsidione. Huiusce corpus postea in S. Mariae Novae Ecclesia fuit tumulatum.

Super hoc colle crypta adiacet vespertilionum, vulgo *la grotta degli Sportiglioni*, in qua iacent ad CC. prope millia cadaverum conditorum compages anno MDCLVIII. Quo tempore accidit immanis illa pestis, Neapolim pro Rege gubernabat Comes Castrillius. Causa tanti latet excidii: ipsam tamen ex Hispanicis oris huc advectam sunt qui scribunt. Per id temporis octo, aut decem millia hominum una die mortem sua falce messuisse fama est. Iuvat heic audire aliquid ex auctore contemporaneo, nempe Carolo Maiello, qui hanc historiam exaravit sub nomine: *Pestis Neapolitanae descriptio* etc. quod opus ego servo MS. in Schaedis meis. Hinc ita scribit auctor: *Horror erat inspicere eiecta corpora uncis attracta in plaustro conferta interdum spirantia adhuc cum vita carentibus coniungere. His Lautrechii montis specus subterraneae refertae, ubi templum erectum sub nomine* S. *Maria del Pianto. Partim vero in S. Ianuarii Coemeterio extra moenia humata sunt, partim ve-* Crypta Vespertilionum.

ro in Lecomiis condita, ex quibus nimirum locis ad fabricae usum excinduntur. Illa quoque planities, quae vulgo il largo delle Pigne, ed il largo di S. Domenico de' Soriani sepultorum strue obducta. Cumque iam quaevis latebrae tot millibus humandis haud suppeterent, mense etiam Iulio, una dies XXV. millia perdiderat: hinc aut supposito igne combusta, aut in mare proiecta historiae proditum est. Ex hac auctoris descriptione vide quaeso quaenam caedes, quaenam ruina a peste effecta. Guicciardinius etiam sic huiusce meminit rei Mercur. Campan. pag. 45 *Sub nova Ecclesia* (nempe S. Maria del Pianto) *obserata cernitur crypta de li Sportiglioni iampridem appellitata, in qua CC. cadaverum millia tempore pestis in anno MDCLVI. promiscue ingesta sunt: adeo ut via haec vere olim regia, et ob amoenitatem vespertinis deambulationibus reservata, nunc moeroris sit semita, et praetereuntibus cladis funestissimae catastrophen repraesentet.*

Hic collis vulcanicas ab immemorabili aevo materias eructavit. Heic ignium vestigia satis superque fidem faciunt: nam passim qua late patet collis Lautrechius, praegrandis molis lapides Vesuvianis haud absimiles restant adhuc. Terrae adhaec ipsius varia pumicum nempe, lapidumque genera quaquaversum sparsa adservantur. Adisis lithologum Breislakium, Topogr. fisica della Campania, pag. 205 et seqq. qui hanc materiam tractavit.

CAPUT XI.

Urbis Neapolis recens status.

Cum hactenus de Neapoli urbe antiquissima, de aedificiis, deque omnibus, quae ad ipsam spectabant, satis superque prolocuti simus, operae nunc pretium ducimus, ut de recenti eiusdem statu breviter verba faciamus.

Haec urbs aedificata est super Neapolitanum Crate;

rem, et est nunc metropolis totius Regni Neapolitani. Pluribus abhinc saeculis hanc urbem Reges constituerunt regni sedem. Nihil illa praeclarius, et nobilius esse potest, sive aedificia, sive vias, sive Deo O. M. et Sanctis templa dicata spectes. Haec procul dubio est prae antiqua satis splendidior, atque maior. Vetusta urbs Parthenope, ut ante diximus, parva profecto fuit, et super colles extendebatur. Recens urbis ambitus est triplex, vel quadruplus quam antiquus. Vrbs hodierna extenditur a crypta Neapolitana ad Pontem usque Magdalenae supra recentem Sebethum, scilicet ex ea parte, quae amplectitur Echiae promontorium, S. Erasmi collem, villam Arenulanam, collem Capimontium usque ad Regium Pauperum Hospitium, quod respicit Campum Martium. Hanc ob causam populi frequentia est maxima, et post urbes Londinum, Lutetiam Parisiorum, et Constantinopolim Neapolis est totius Europae urbs frequentissima, quum ad circiter tercenta sexaginta millia hominum contineat, praeter exteros, qui quotidie turmatim ad hanc incolendam adveniunt eiusdem deliciis capti.

Recentes mores sunt omnino differentes ab antiquis. Parthenopaei olim Graecanice vivebant, nec nisi ad ultimam Romani Imperii aetatem Latini mores hanc in urbem introducti fuere: quin imo multo post tempus Imperii eversionis, et etiam postquam Gothi, et Langobardi Italia dominati fuere, Graio semper Neapolitani idiomate loquebantur, et illud adhibuerunt ad septimum usque saeculum, et fortasse ad undecimum, uti ante fusius scriptorum antiquorum monumentis probavimus.

Everso Gothorum in Italia Regno ad Narsetis adventum, Neapolis fuit recta ab Exarchis Ravennatibus. Langobardi postea anno nempe DLXVIII. Italiam pene cunctam obtinuerunt, sed Neapolis haud iisdem fuit subiecta, sed Graecis Orientalibus potius Imperatoribus, qui Ducem ad eandem gubernandam mittebant, eaque aristocratice quodammodo vivebat in reipublicae formam. Iuxta Ioannem Diaconum anno DCCXV. Duces a populo Nea-

politano electi haud amplius Orientis Imperatoribus paruerunt, et hinc proprios nummos cudebant. Postea moenia reaedificata fuerunt, quo se defenderent cives a Langobardis, qui urbem obsidione cinxerunt anno DLXXXI. Beneventani vero Principes hanc in sui dominium obtinuerunt, idque circa annum DCCCXXX. evenit, et hinc Pandulphus IV. Campanus Princeps urbem occupavit anno MXXVII. at post tres annos Sergius Neapolitanus Dux Normannorum ope urbem recuperavit, et Ducatum. Ex eo tempore Neapolis redacta fuit miserum in statum, cum antea bella, barbarae nationes, aliaeque vices eam omnino deturparint, quamvis aedificia nova Barbarorum more super magnifica vetusta condita, atque ampliata fuerint, sed isthaec nullam magnificentiam praeseferebant.

Per ea vero tempora vicinae regiones in diversos dividebantur principatus: nonnullae Orientis, aliae Occidentis Imperatoribus, aliae tandem Romano Summo parebant Pontifici. Haec fortasse fuit causa ob quam Normanni nostras occuparunt regiones. Neapolis anno MCXXXIX. Rogerio Siciliae Regi fuit subiecta, aeque ac omnes aliae Regni urbes. Nonnulli Reges post Rogerium urbem ampliarunt, eaque post sequiorem aetatem splendidius est redacta, donec Carolus I. Andegavensis illam Regni sui sedem effecit, qui urbis ambitum maiorem reddidit circa annum MCCLXX. Ferdinandus I. Aragoniae Rex anno MCCCCLXXXIV. ultimam huic urbi effecit ampliationem adiunctis moeniis, turribus fortissimis, et quatuor portis S. Mariae ad Carmelum, vulgo *Porta del Carmine*, Nolanae, Campanae, et S. Ianuarii.

Neapolitanum interea Regnum subiectum nunc Hispanis Regibus, nunc Romanorum Imperatori varias vices passum: hanc ob rationem a Proregibus, et aliis Viris illustribus ab Imperatoribus Occidentis missis Regnum in provinciae formam fuit administratum. Inficiandum haud est, quin sub illorum vario gubernamine urbs Neapolis fuerit saepissime miserum in statum redacta, et per ea tempora nunc factionibus, caedibus horrendis, nunc

peste grassante, et terraemotibus convulsa, nunc per hostes dilacerata, quamvis nonnulli, uti prae ceteris Petrus Toletanus, urbem magnificentiorem reddiderint.

Postquam Carolus Borbonius Hispaniarum Rex regnum obtinuit anno MDCCXXXIV. urbs Italiae magnificentissima fuit. Nam Rex hic providentissimus plura effecit opera, eaque sumptu immenso a fundamentis erexit. Quo mercatoribus navigationem, et commercium redderet tutius, portum antea male constructum, ampliorem condidit, iactis in mari molibus, et viam magnificam effecit maritimam, quaeque antea invia, rotabilem faciendam curavit. Regium Praetorium Neapolitanum ampliavit, et Capimontanum cum nemore a fundamentis, et aliud apud Porticensem willam cum hortis, nemoribus, et arce, munitissima supra littus excitavit. Praeter haec S. Caroli theatrum fortasse totius Europae maximum, Regium Pauperum Hospitium opus sane admirandum, Praetorium, et delicias apud Casertam cum aquaeductu sumptibus pene immensis erexit. Ferdinandus I. eius filius, et nunc Franciscus I. Borbonius magni Caroli Borbonii vestigia sectantes hanc urbem nunc procul dubio inter omnes Europae totius alias ad maximum adduxerunt fastigium. Dicendum profecto est nunc temporis urbem Neapolim ad omnia vitae commoda esse comparatam. Nulla alia totius orbis terrarum (ut ita dicam) cum ea comparanda quidem est. Hinc mirum haud esse debet, si ad hanc urbem visendam, quin ad incolendam quotidie huc adveniunt ex omnibus mundi partibus exterae gentes, quae heic vitam degendam constituunt.

Ante iam narravimus Herculanei, et Pompeiorum urbium effossionem regnante Carolo accidisse, qui Rex sapientissimus Academiam Herculanensem constituit, et earundem urbium explanationem per eruditos Viros hanc ob causam constituit. Ferdinandus I. eius filius Museum Borbonium Europae magnificentissimum, et ditissimum erexit, in quo infinita conlocavit suppellectilia ex antiquis urbibus eruderata, praeter immensos antiquitatis ex-

aliis locis collectos thesauros; et hoc vere Regium terrarum orbis primum Museum locupletavit.

Ita constituto regno, et urbe hac nobilissima Neapoli per Borbonios Reges, necnon Ephebeis maritimis, et militaribus, aliisque operibus publicis, et viis novis apertis prope urbem, et per provincias, commercium magis fuit extensum, qua montibus perforatis, qua aequatis, ut ad urbem Neapolim commodius, et tutius provinciales pervenire possent cives.

Quid vero dicam de hodiernae urbis publicarum, et privatarum aedium frequentia, et magnitudine? ea quidem adeo excrevit, ut ultima urbis ampliatio a Ferdinando I. Aragonio effecta haud amplius civium multitudinem continere potuerit, et recentia suburbia fortasse maiorem habeant populi frequentiam. Hinc portae ab Aragonio Rege excitatae eversae fuerunt praeter Nolanam, et Campanam, et urbs hodierna nulla habet moenia, praeter illa quae restant intra urbem ad nullum alium usum. Vrbs recens tres habet praecipuos ingressus. Primus est ille Pontis Magdalenae supra hodiernum Sebethum: hic ingressus ad orientem communicat cum suburbio S. Ioannis a Teducio, et hinc cum vicis Porticensi, Retinensi, et Turribus Octava, et SS. Adnuntiata. Ex hac parte iter est ad Calabros. Alter ingressus ad urbem est per Campanam portam, quae restat adhuc, qua itur in Apuliam. Extra hanc ubi nunc dicitur *ponte di Casa Nova*, invenitur milliare aureum, et hinc via amoenissima fontibus salientibus, et arboribus consitis ab utroque latere usque ad Ioannae Reginae diritum praetorium. Tertius ingressus est per Regium pauperum hospitium prope Caput Clivi, *Capodichino*, et inde ad Aprutium pervenitur.

Vrbs dividitur in praesentiarum in XII. regiones, seu *quartieri*, habetque quatuor magna suburbia; nempe S. Antonii Abbatis ab Ecclesia huic Divo dicata: hoc suburbium est extra portam Campanam. Aliud suburbium est S. Mariae Laureti, vulgo *Sobborgo di S. Maria di*

Loreto, post magnum *Mercati* forum, et Ecclesiam S. Mariae Carmeli. Tertium est suburbium Virginum, *Sobborgo de' Vergini*, quod incipit a porta S. Ianuarii usque ad Ecclesiam eiusdem Martyris extra moenia prope Coemeterium. Quartum tandem est suburbium Plagae Olympicae, vulgo *Sobborgo di Chiaja*, quod extenditur extra eversam huiusce nominis portam per totam maris viam, *la Riviera di Chiaja* usque ad cryptam Neapolitanam prope Ecclesiam S. Mariae, vulgo *di Piedigrotta.* Hoc suburbium est pars hodiernae urbis nobilissima, et amoenissima, quae ab uno viae latere Villam Regiam prope mare, ex altero magnificas continet Neapolitanorum procerum aedes, et prospectat Pausilypanum promontorium.

Nihil heic dicam de templis Deo O. M. dicatis magnificentissimis, et frequentissimis, quae dubio procul cum hodierna urbe Roma certant, inter quae numeranda maxime Archiepiscopalis Ecclesia a Carolo I. Andegavensi Rege excitata supra Apollinis, et Neptuni templorum ruinas, et a Carolo II. perfecta. Alphonsus Aragonius eam a terraemotu conlapsam reaedificavit anno MCCCCLVI. Sanctissimae Mariae Virginis ab Angelo Adnunciatae, S. Philippi Nerii, SS. Trinitatis vulgo *Maioris* excitatae anno MCCCCLXX. S. Martini supra collem S. Erasmi, aliaeque adsunt Ecclesiae nobilissimae.

Praetereo vias urbis magnificas, et praesertim Toletanam a Petro Toletano Neapolitano Prorege aperta, et silice strata, quae incipit a Regis Praetorio ad Capimontium usque, qua nihil est magnificentius, nihil splendidius, ubi omnia quae ad vitae commoda spectant, inveniuntur. Alia via amoenissima est prope mare, praesertim ex ea parte, ubi est villa Regia.

Quamvis hodierna urbs moenibus haud cingitur, (cum urbs excrevit mirandum in modum per nova suburbia) tamen quatuor habet arces munitissimas, nempe S. Erasmi a Carolo I. quae fuit excitata super collem, alia Castri Novi, *Castel Nuovo* prope Regis praetorium, alia Castri Lucullani, vulgo *Castel dell' Ovo*,

et alia S. Mariae Carmeli, *Castel del Carmine* ad populi frequentiam continendam. Haec arx excitata fuit a Ferdinando I. Aragonio anno MCCCCLXXXIV. Inde ab Alcalae Duce Neapolis Prorege fuit ampliata; et Petrus Toletanus, quo urbem a Turcis defenderet, murum auxit cum turribus.

Neapolim usque a Graecorum, et Romanorum temporibus fuisse constat matrem, et altricem omnium scientiarum. Heic Virgilium immoratum esse per aliquot annos, heic Papinium Statium ortum habuisse, alosque viros illustres satis liquet. Posteriori tempore etiam cum Romanum Imperium fuit eversum, hac in urbe viri docti floruerunt. Re sane vera Gothorum aevo Marcus Aurelius Cassiodorus, aliique heic vel ortum habuere, vel sedem fixerunt: Neapolis, cum aliae Italiae urbes maxima ignorantia essent afflictae, tunc ipsa aliquem doctrinarum gradum servabat adhuc, et post saeculum decimum disciplinae quoque noscebantur, donec post scientiarum regenerationem Reges in hac urbe Acadaemias, et Gymnasia constituerunt, quo tempore viri doctissimi in omnibus floruerunt, ita ut isthaec inter Europae urbes ad summum pervenerit gradum; et nunc Neapolis existimanda quidem est praeclarissima.

EXPLICIT LIBER TERTIUS.

SYLLABUS

CAPITUM, QUÆ OCCURRUNT IN PRIMA OPERIS PARTE.

LIBER II.

LIBER III.

SYLLABUS PRIMAE PARTIS

Omnium materiarum, quae occurrunt.

A

K

L

M

N

O

P

Q

R

S

T

V

ERRATA.		CORRIGE.
Pag. V	prode	prope
7	Theanum	Teanum
109	Admiristras	administrans
145	Calcidicums exdecim	Chalcidicum sexdecim
147	Fueritne	Fuerintne
167	Atheneo	Athenaeo
170	Gaeserum	Caesarum
175	recorditionem	recordationem
180	Parthenopis	Parthenopes
181	Parthenopis	Parthenopes
201	to	quo
223	curasques	curasque
229	Palheri	Phaleri
223	immisis	immissis
270	diritum	dirutum
257	exemplo	extemplo

A S. E. Rma.

Monsignor Colangelo Presidente della Giunta di Pubblica Istruzione.

ECCELLENZA

Il Tipografo Manzi desidera dare alle stampe un' opera che ha per titolo *Vniversae Campaniae Felicis Antiquitates*; prega V. E. Rma. a commetterne la revisione.

Presidenza della Giunta per la Pubblica Istruzione.

A dì 25 Ottobre 1825.

Il Regio Revisore Signor D. Giuseppe Angelo del Forno avrà la compiacenza di riveder l' opera soprascritta, e di osservare se vi sia cosa contro la Religione, ed i dritti della Sovranità.

Il Deputato per la Revisione de' Libri.

Canonico Francesco Rossi.

EXCELLENTISSIMO AC REVERENDISSIMO DOMINO

FRANCISCO COLANGELO

STABIENSIUM PONTIFICI

PUBLICAEQUE INSTITUTIONI PRAEFECTO.

CAMPANIA Felix, alma Ceres, Bacchus, Pomona, Vertumnus ceu Iuvenes beatissimo adspectu aureo currui insidentes hinc floribus, fructibusque omnium generum, hinc segetibus ornato, atque a spumantibus equis tracto non animo modo, sed prope oculis meis obversari videntur. Comites porro accedunt pulcherrimae Naiades manu gerentes Cornucopiam frondibus, floribusque intertextam, qua ubertim fluminis instar bona omnia Campanos in populos manant, ut ipsi magis magisque beentur. A Campanis ergo procul esto Pandora. Quid ita? Isthaec Φαντάσματα eo in mente excitantur, quod eruditissimus Marianus de Laurentiis in Campaniae Felicis Antiquitatibus, quas iussu tuo incredibili cum voluptate mihi legere contigit, omnia tum ad Coeli salubritatem, terraeque feracitatem, tum ad urbes, earumque magnificentiam, tum denique ad ipsorum mores ac leges spectantia Apellis ferme penicillo expresserit, ut quasi omnium oculis subiiciantur.

Cum vero omnia in eius tam utili, eximioque Opere iuribus Regiis, et Catholicae Religioni adprime consonent; illud edendum arbitror, nisi tibi aliter visum fuerit.

Dabam Neapoli Idibus Aprilibus MDCCCXXVI.

Iosephus Angelus de Furno R. R.

Napoli 20 Aprile 1826.

Presidenza della Giunta per la Pubblica Istruzione

Vista la dimanda del Tipografo Raffaele Manzi, con la quale chiede di voler stampare l'Opera intitolata — *Universae Campaniae Felicis Antiquitates* ec.

Visto il favorevole parere del Regio Revisore sig. D. Giuseppangelo del Forno.

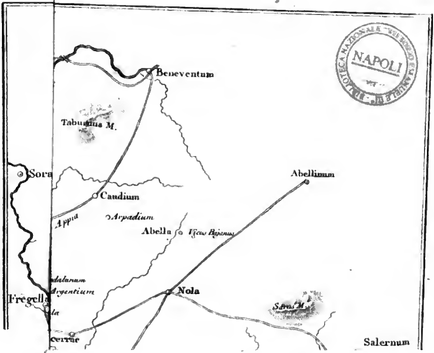
Si permette, che l'indicata opera si stampi, però non si pubblichi senza un secondo permesso, che non si darà se prima lo stesso Regio Revisore non avrà attestato di aver riconosciuta nel confronto uniforme l'impressione all'originale approvato.

Il Presidente

M. COLANGELO

Il Seg. Gen. e membro della Giunta

Loreto Apruzzese.

Beneventum
Sora
Caudium
Appia
Abella
Abellinum
Nola
Salernum